ŞEVKET PAMUK

OSMANLI EKONOMİSİ ve KURUMLARI

SEÇME ESERLERİ I

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

4.

Şevket Pamuk

seçme eserleri I

Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları

5., 7., 9., 10., 12. bölümleri

Çeviren: Gökhan Aksay

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Sunuş IX

I

Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlının Uzun Ömürlülüğü 1
İktisadi ve Mali Kurumlar 4
Osmanlılar ve Faiz 5
Ekonomide Devlet Müdahaleciliğinin Sınırları 7
İmparatorluk İçinde Para Bölgeleri 11
İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 12
Sonuç 16

II

Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış 19
Giriş 19
Osmanlı İktisadi Politikaları 20
Para, Ekonomi ve Osmanlı Devleti 25
Osmanlılar Niçin Merkantilist Politikalar İzlemediler? 29

III

Para, Tarih ve Nümizmatik 31
Sikkelerin Tarihinde Üç Ana Gelenek 34
İlhanlı Sikkeleri ve Anadolu'daki Türkmen Beylikleri 39

IV

Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü? 43
İstikrarlı Bir Para Düzeninin Güçlükleri 45
Osmanlıların Parasal Uygulamaları: Ne Kadar Müdahalecilik? 46
Para Bölgeleri 52

V

Osmanlı Para Düzeni ve Avrupa'daki Sınır Bölgeleri, 1500-1700 55
İmparatorluğun İçindeki Para Bölgeleri 56
Avrupa'da Merkez ve Sınır ya da Çevre 58
Macaristan 59
Eflak ve Boğdan 60
Kırım Hanlığı 61
Sonuç 63

VI
Osmanlılarda Gümüş Madenleri ve Darphaneler 65
Osmanlılar İçin Paranın Önemi 65
Gümüş Madenleri 66
Darphaneler 70
Sonuç 74
Belgeler 75

VII
Fiyat Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yansımalarına Yeniden Bakış 77
Farklı Yaklaşımlar 79
Yeni Kanıtlar ve Eskilerin Yeniden Değerlendirilmesi 84
Osmanlı'da Fiyatlar Neden Yükseldi? 95
Fiyat Devrimi'nin Uzun Vadeli Sonuçları 97

VIII
Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyatlar ve Enflasyon, 1469-1914 103
Tüketici Fiyat Endeksinin Oluşturulması 105
Sonuçların Kısaca Değerlendirilmesi 110
Fiyat Değişimlerinin Nedenleri ve Sonuçları 113
Avrupa ile Karşılaştırmalar 117
Sonuç 119
Ek 1 : Endeksin Uzun Dönemli Eğilimleri 120
Ek 2 : Endekse Daha Ayrıntılı Bir Bakış 121

IX
En Büyük Tağşiş, 1808-1844 123
Tağşişlerin Boyutları 124
Tağşişlerin Yararı ve Maliyetleri 125
Tağşişlerin Sonu 129

X
Osmanlı Devletinin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600-1850 133
18. Yüzyıl Öncesinde Maliye ve Devlete Verilen Borçlar 134
Devletin İç Borçlanmasının Evrimi, 1700-1850 137
Bir İç Borçlanma Aracı Olarak Kaime 139
Devletin İç Borçlanmasında Galata Bankerleri 141
Tağşiş ve Enflasyon 144
Son Yöntem: Dış Borçlanma 144
Sonuç 145

XI
Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı? 147
Osmanlı Tereke Kayıtları 147
Makro Hedefli Çalışma 149
Mikro Amaçlı Çalışma 150

XII
Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da Ücretler, 1489-1914 155
Fiyatlar 159
Ücretler 168
Avrupa ile Karşılaştırma 171
Yaşam Standartlarının Göstergesi Olarak Ücretler 175
Sonuçlar 178
Ek: Endekslerdeki Uzun Dönemli Eğilimler 180

Notlar 181
Kaynakça 193
Dizin 203

HARİTA, TABLOLAR ve *GRAFİKLER*

Osmanlı döneminde Balkanlar'daki madenler (harita) 68
İstanbul'da Tüketici Fiyatları, 1469-1700 87
İstanbul için tüketici fiyat endeksleri, 1469-1700 88
İstanbul'da Tüketici Fiyatları, 1469-1700 92
Osmanlı Kentlerinde Gıda Fiyatları, 1469-1700 95
Fiyat Endeksleri Özeti (on yıllık ortalamalar) 111
İstanbul'da Tüketici Fiyatları, 1469-1914 112
Osmanlı Para Biriminin Gümüş İçeriği, 1469-1914 112
İstanbul'da Tüketici Fiyatları, 1469-1914 113
Osmanlı Kentlerinde Gıda Fiyatları, 1469-1865 114
Avrupa Kentlerinde Tüketici Fiyatları, 1450-1913 117
Gümüş Kuruş ve Kur Değerleri, 1780-1914 131
İstanbul'da En Üst Yüzde 5'lik Dilimdeki Zenginlerin Servetlerinin Dağılımı, 1600-1680 152
İstanbul'da Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1911 (on yıllık ortalamalar) 166
İstanbul'da İnşaat İşçilerinin Ücretlerinin Satın Alma Gücü 170
Avrupa Kentlerinde Düz İnşaat İşçilerinin Reel Ücretleri 174
Avrupa Kentlerinde Vasıflı İnşaat İşçilerinin Reel Ücretleri 174

Sunuş

Bu kitaptaki yazıları 1992 ile 2006 yılları arasında Türkiye'de ve yurtdışında yayımlanan makaleler arasından seçtim. Makaleleri kronolojik olarak değil, konu ve temalarına göre sıralamayı tercih ettim. Böylece kitap içinde güçlü bir bütünlük sağlayabildiğimi düşünüyorum.

Bu çalışmalarda birkaç konu öne çıkıyor. Bunlardan birincisi, Osmanlı devletinin ekonomi alanındaki politikaları ve kurumlarıdır. Daha önceleri Osmanlı tarihçiliği 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin bir gerileme sürecine girdiğini kabul ediyordu. Ancak son otuz yılda gerileme yaklaşımının yerine toplumun ve devletin kendini yeniden örgütleyebilme yeteneği öne çıkmaya başladı. Bu kitaptaki makalelerde de Tanzimat öncesi dönemde merkezi bürokrasinin hem içeride hem de dışarıda ortaya çıkan tehdit ve tehlikelere karşı esneklik, pragmatizm ve müzakere geleneği ile çözümler aradığı vurgulanıyor.

Gerçekleştirilen kurumsal değişiklikler sayesinde imparatorluk varlığını daha uzun süre koruyabilmiştir. Ancak son kertede, esneklik ve pragmatizmin geleneksel bir düzeni savunmak yolunda kullanıldığını da unutmamak gerekir. Bu değişikliklerin kapitalizme giden yolu açtığını söylemiyoruz. Kimi kurumlar değişirken, geleneksel Osmanlı düzeninin en önemli unsurları olan toprakta devlet mülkiyeti, loncalar ve devletin özel ellerde sermaye birikimine karşı oluşturduğu engeller 19. yüzyıla kadar sürdü. Bu temaları *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (1999) başlıklı kitabımda ele almaya başlamış-

tım; elinizdeki kitapta yer alan makalelerde ise paranın ötesinde daha genel bir yaklaşım söz konusu. Birinci makalenin devletin iktisat politikalarına ve bu alandaki Osmanlı kurumlarına ilişkin olarak çizdiği çerçeve, daha sonraki makalelerde geliştiriliyor.

Kitapta öne çıkan ikinci konu Sanayi Devrimi öncesindeki dönemde, özellikle de 16.-18. yüzyıllarda, Osmanlı ekonomisinin genel gidişatını, gelirleri, ücretleri ve yaşam standartlarını karşılaştırmalı bir çerçevede incelemek kaygısıdır. Osmanlı ile Batı Avrupa ülkeleri arasındaki gelir farklarının 19. yüzyılda belirginleştiği biliniyor. Acaba benzeri bir karşılaştırma daha önceki dönemler için de yapılabilir mi? Geleneksel Osmanlı tarihçiliğinin duraklama ve gerileme dönemleri olarak adlandırdığı yüzyıllarda ekonomide acaba ne gibi eğilimler söz konusuydu? Bu sorulara yanıt verebilmek için, önce fiyatlar sonra da gelirler üzerinde çalışmak gerekiyordu. Fiyatlar, enflasyon, ücretler ve servetleri konu alan makaleler bu çerçeve içinde değerlendirilebilir.

Fiyatların tarihi üzerine yaptığımız kapsamlı çalışmanın bir sonucu, Osmanlı tarihinin en büyük enflasyon dalgasının 16. yüzyılda değil, 19. yüzyılın ilk yarısında yaşandığını göstermesi. Osmanlı tarihçileri 16. yüzyılda Amerika'dan gelen gümüşün yol açtığı "Fiyat Devrimi"nin Osmanlı'nın gerilemesine yol açtığına inanıyorlardı. Ancak çalışmamız, 16. yüzyılda Osmanlı'da görülen enflasyonun çok büyük bir bölümünün bütçe açıklarından ve tağşişlerden kaynaklandığını, bir başka deyişle "iç kaynaklı" olduğunu gösteriyor. Bu durumda Avrupa'daki Fiyat Devrimi'ni Osmanlı'nın gerilemesinin başlangıcı olarak görmek yanlış olacaktır.

İstanbul'daki işçi ücretleri üzerine yaptığımız çalışma ise Osmanlı İmparatorluğu ile Kuzeybatı Avrupa, özellikle de İngiltere ve Hollanda arasındaki gelir farklılıklarının en azından 16. yüzyıla kadar geri gittiğini, buna karşılık Kıta Avrupası'nın diğer bölgeleriyle Osmanlı arasındaki gelir farklarının 19. yüzyıla kadar daha sınırlı kaldığını gösteriyor. "Gerileme" olarak nitelendirilen dönemlerde ücret ve gelirlerin sınırlı da olsa artış eğilimi göstermeleri, Osmanlı Devleti'nin niçin uzun ömürlü olabildiği konusunda bize yeni ipuçları da sağlıyor. Ancak 19. yüzyılda önce İngiltere'de sonra da Kıta Avrupası'nda sanayileşme sürecinin hız kazanması ile aradaki fark giderek açılacaktır.

Daha önce iki ayrı dilde ve çeşitli dergilerde yayımlanmış makaleleri bu kitap için hazırlarken ortaya çıkan tekrarları azaltmaya gayret

ettim, ancak kimi durumlarda yazıların bütünlüğünü bozmamak için belirli bölümleri korumayı tercih ettim.

Bu kitap neredeyse bir yıla yayılan ortak bir çabanın ürünü oldu. Daha önce Türkçe olarak yayımlanmamış makalelerin çevirisini büyük bir titizlikle gerçekleştiren Gökhan Aksay'a teşekkür ederim. Bu projeyi gündeme getiren ve sürecin her aşamasını büyük bir yetkinlikle tamamlayan, daha önce başka yayınlar sırasında da birlikte çalıştığımız sevgili dostum Ali Berktay'a da çok teşekkür borçluyum.

Şevket Pamuk
Ekim 2007

I

Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlının Uzun Ömürlülüğü*

Osmanlı tarihçiliği son otuz yılda hiç şüphesiz bir hayli mesafe aldı. Ancak yanıtı henüz verilmemiş ya da yeterli bir biçimde verilmemiş birçok soru karşımızda duruyor. Bunlardan birisi de Osmanlı devletinin Avrasya'da, ticaret yollarının kavşağı olan bir coğrafyada varlığını nasıl altı yüzyıl sürdürebildiğidir. Avrupa'da pek çok devletin varlıklarını bu kadar uzun süreli koruyamadıklarını biliyoruz. Doğuda ise 16. yüzyılda Osmanlılarla birlikte genişleme ve refah dönemi yaşayan iki devlet, İran'daki Safeviler ve Hindistan yarımadasının kuzeyindeki Türk-Moğol Devleti 17. ve 18. yüzyıllarda mali ve askeri sorunların baskısı altında kaldılar, göçebe aşiretlerin istilalarına dayanamayarak yıkıldılar. Oysa 17. yüzyılda benzeri baskılarla karşı karşıya kalan Osmanlılar 18. yüzyılın sonlarındaki ve 19. yüzyılın başlarındaki yoğun savaşlara karşın toparlanarak ve merkezi yönetimin gücünü artırarak modern döneme ulaşabildiler. Bu yazıda kimi Osmanlı kurumlarının uzun vadeli değişimini inceleyerek Osmanlı

---

* Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynaklarda yayımlanmıştı:
"Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800", *Journal of Interdisciplinary History*, c. 35, 2004, s. 225-47; kısaltılmış ve Türkçe olarak: "Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlının Uzun Ömürlülüğü", *Toplumsal Tarih*, Sayı 134, Şubat 2005, s. 34-41.

devletinin varlığını altı yüzyıl koruyabilmesinin nedenlerine ulaşmaya, hiç olmazsa bu yönde ipuçları geliştirmeye çalışacağız.

Son yıllarda iktisatçılar ve iktisat tarihçileri iktisadi gelişmenin en önemli etkenlerinden biri olarak kurumları ve kurumsal değişiklikleri öne çıkarıyorlar. Batı Avrupa ve ABD gibi toplumların son 500 yıllık iktisadi performansından yola çıkan ve "yeni kurumsal iktisat" olarak adlandırılan okul, iktisadi gelişme ve büyüme için en önemli etkenin üretici faaliyetlere yönlendiren bir çerçeve olduğu konusunda hemfikir. Bu bağlamda, özellikle de yasal ve hukuksal çerçevenin oluşturulmasında, devletin çok önemli bir rolü olduğu kabul ediliyor.

Ancak iktisatçılar ve iktisat tarihçileri kurumsal değişimin her zaman iktisadi büyümeyi destekleyici yönde olmayabileceğinin de altını çiziyorlar. Tam tersine, toplumların son 500 yıllık tarihine bakıldığında kurumsal değişikliklerin her zaman kapitalizm ve iktisadi büyüme yönünde olmadığı, devletlerin de sermaye birikiminin önünü açmaktan, iktisadi gelişmeyi desteklemekten çok birikimlere el koyucu, iktisadi gelişmeyi engelleyici yönde davranabildikleri görülüyor. Bir başka deyişle, siyasal mücadelelerin ve kurumsal değişmenin her zaman kapitalizm ve iktisadi gelişme yönünde sonuç vermediği, tam tersine kapitalizm ve iktisadi gelişme yönündeki kurumsal değişimin istisnai olduğu vurgulanıyor.

Son döneme kadar Osmanlı tarihçiliği 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devletinin bir gerileme sürecine girdiğini kabul etmişti. Ancak son otuz yılda Osmanlı tarihçilerinin bir bölümü 16. yüzyıldan sonraki dönemi "kesintisiz bir gerileme" bakışaçısıyla yorumlamak yerine, bu yüzyıllarda Avrasya kıtasında ortaya çıkan değişiklikler karşısında toplumun ve devletin kendini yeniden örgütleyebilme yeteneğini öne çıkarıyorlar. Sadece 19. yüzyılda değil, Tanzimat öncesi dönemde de merkezi bürokrasinin hem içeride hem de dışarda ortaya çıkan tehdit ve tehlikelere karşı esneklik, pragmatizm ve müzakere geleneği ile çözüm aradığı, kendisine karşı ayaklanan kesimleri oluşturduğu koalisyonların içine çekebildiği vurgulanıyor. Örneğin Karen Barkey 17. yüzyılda Celali isyanları ile doruğuna ulaşan siyasi bunalım sırasında, Osmanlıların esnek davranarak ve müzakere becerilerini kullanarak merkeze karşı ayaklanan pek çok kişi ve kesimi yanlarına çekmeyi başardıklarına işaret ediyor.[1]

Burada esneklik ve pragmatizm derken, uygulanan politikalarda ve kurumsal değişikliklerde her zaman sıkı kurallara, âdet ve geleneklere, dine, geçmişteki davranış kalıplarına ve düşmanlıklara bağlı kalmadan hareket edebilme özelliklerini kastediyoruz. Osmanlılar en erken dönemlerinden başlayarak bu özellikleri sergilediler, sergilemek zorunda kaldılar. 14. ve 15. yüzyıllarda önce Kuzeybatı Anadolu'da ve daha sonraları Balkanlar'da Müslüman ve Hıristiyanların, Türkçe ve Rumca konuşanların içiçe yaşadığı bir coğrafyada Osmanlıların başarılı olabilmelerinin ardında, değişen koşullara uyum sağlayabilmeleri, çok çeşitli kaynaklardan yetenek "devşirebilmeleri", çok yönlü çağrılar yapabilmeleri yatar. Böylece Osmanlılar sadece gaza yolunda Hıristiyanlara karşı savaşmak isteyenleri değil, servet, güç veya iktidar peşinde mücadele vermeye hazır Hıristiyan ve Müslümanları da kendi yanlarına çekebilmişlerdir. Osmanlılar ateşli silahları komşularına kıyasla çok daha erken ve etkin biçimde benimsemişlerdir. Osmanlılar ayrıca fetih ve yayılma sürecinde, başkalarından öğrenme ve başkalarının kurumlarını ödünç alma konusunda rahat davranabilmişler, kendi egemenliklerini tam olarak kuramadıkları yerlerde, yerel seçkinlerle pazarlık ederek onların desteğini alabilmişlerdir. Bir başka deyişle, son yıllardaki kimi çalışmaların da vurguladığı gibi, kuruluş döneminde Osmanlılar dini kuralları izlemekten çok, esnek ve pragmatik davranış biçimleri sergilemişlerdir.[2]

Kısacası esneklik, pragmatizm ve müzakereci eğilimleri sayesinde Osmanlıların başarılı oldukları, Avrupa ve Asya'da pek çok devletin varlığını koruyamadığı bir dönemde kendilerini modern döneme taşıyabildikleri söylenebilir. Ancak son kertede, esneklik ve pragmatizmin geleneksel bir düzeni koruyabilmek ve sürdürebilmek yolunda kullanıldığını da unutmamak gerekir. Osmanlı toplumu ve Osmanlı devletinin 19. yüzyıl öncesinde kapitalizme giden kurumsal değişikliklikleri gerçekleştirdiğini söylemiyoruz. Osmanlı toplumu ve Osmanlı bürokrasisinin Tanzimat hareketinden çok daha öncelerden itibaren kimi alanlarda, özellikle de varolan düzenin daha iyi çalışabilmesi yönündeki değişiklikleri gerçekleştirebilmesi sayesinde, imparatorluğun çok daha uzun bir süre yaşaması mümkün olmuştur. Ancak kimi kurumlar değişirken geleneksel Osmanlı düzeninin en önemli unsurları olan toprakta devlet mülkiyeti, loncalar, özel ellerde serma-

ye birikimi önündeki engeller gibi kurumlar 19. yüzyıla kadar fazla değişmeden varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Osmanlıların esneklik ve pragmatizm örneklerine, müzakere etme ve uzlaşma eğilimlerine pek çok alandan örnekler vermek mümkün. Biz bu yazıda iktisadi ve mali alandaki uygulamaları ve bu alanlardaki kurumların Tanzimat öncesinde, 17. ve 18. yüzyıllarda gösterdiği değişiklikleri inceleyeceğiz. Bu davranış biçimlerinin ve kurumsal değişikliklerin Osmanlıların 19. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilmelerine katkıda bulunduğunu savunacağız.

Bu yazıda geliştirilen tezlerin yakın tarihimizi de ilgilendirdiğini düşünüyorum. Sadece Cumhuriyet döneminde değil, son iki yüzyıllık süreç içinde, laiklik ve diğer konularda Osmanlı-Türkiye çizgisi diğer İslam toplumlarından ayrılıyor. İslam ile modernite arasında daha farklı bir sentez oluşturma çabalarını tarihsel olarak anlamaya çalışırken, Osmanlıların sık sık öne çıkan esneklik ve pragmatizm çizgisi veya birikimi önemli bir ipucu oluşturuyor. Osmanlı-Türkiye tarihinin özgüllüğünü anlamaya çalışırken, tarihsel arkaplanda Osmanlı seçkinlerinin bu davranış biçimini de dikkate almamızın yararlı olacağını düşünüyorum.

İktisadi ve Mali Kurumlar

Klasik dönem Osmanlı toplumundaki en önemli iktisadi ve mali kurum, hiç şüphesiz timardır. Timar düzeni, para kullanımının sınırlı kaldığı bir ortamda, devlet mülkiyeti altındaki topraklarda köylü üreticilerden toplanan vergi gelirlerinin sipahi ağırlıklı bir orduya dönüştürülmesini sağlıyordu. Böylece timar sadece toprak düzeninde değil, özellikle de mali ve askeri açılardan anahtar bir kurum durumundaydı. Ancak bugün Osmanlı devleti ve uygarlığıyla sıkı sıkıya özdeşleştirilen bu kurumu, Osmanlılar fethedilen tüm topraklarda yerleştirmeye çalışmadılar. Doğu Anadolu, Bağdat, Basra, Mısır, Yemen, Eflak, Boğdan, Gürcistan ve Kuzeybatı Afrika gibi daha uzak ve merkezden oldukça esnek biçimde yönetilen bölgelerde, Osmanlılar vergi toplamaya önem vermekle birlikte, varolan toprak düzenlerine ancak sınırlı biçimlerde müdahale etmişlerdir.

Aynı şeyler bu vilayetler için hazırlanan kanunnameler hakkında da söylenebilir. Osmanlıların fethedilen vilayetlerde yaptıkları kurum-

sal düzenlemeler üzerine önemli bilgiler sağlayan bu metinler, özellikle uzak vilayetlerde Osmanlıların kendi kurum ve uygulamalarını toptan yerleştirmek yerine, varolan kurum ve uygulamaların pek çoğunu kabul ettiklerini açık biçimde gösteriyor.[3]

Böylece, 16. yüzyıldan itibaren sadece timarda veya mali konularda değil, pek çok idari konuda imparatorluk içinde ortaya farklı kurumsal yapılar ve uygulamalar ile farklı bölgeler çıkmıştır. Merkeze en yakın ve merkezden en sıkı denetlenebilen bölgelerdeki kurumlar İstanbul bölgesindeki kurumlara çok yakındı. Ancak başkentten coğrafi ve yönetimsel anlamda uzaklaştıkça, kurumlar ve idari uygulamalar değişmekte, merkez ile yerel yapılar ve güçler arasında değişen dengeleri yansıtmaktaydı. Örneğin imparatorluk ve devlet için büyük önem taşıyan Mısır'da timar yerleştirilmemiştir. Mısır'da toprak düzeni ve mali uygulamalar Nil vadisi ve deltadaki sulu tarımın gereksinimleri ile yerel toplumsal yapılara bağlı olarak biçimlenmiştir. Daha da uzaktaki sınır vilayetlerinde ise, Osmanlılar kendi kurumlarını yerleştirmek yerine çoğunlukla yerel kurum ve uygulamaları sürdürmeyi tercih etmişlerdir.[4]

Merkezden uzak vilayetlerde kurumsal değişimin daha sınırlı tutulmasının bir önemli nedeni, iktisadi, toplumsal ve nihayet siyasal çalkalanmalara neden olmamaktı. Ayrıca, merkezi devletin köktenci değişiklikleri yapmaya yetecek mali ve siyasi gücünün olup olmadığı da belli değildi veya pek çok durumda olmadığı kabul ediliyordu. Geniş imparatorlukta Osmanlıların güçlerinin sınırlarını çoğunlukla gerçekçi biçimde değerlendirdikleri ve varolan mali, askeri ve siyasal güçlerini ve kaynaklarını hesaplı biçimde harcadıkları söylenebilir.

Osmanlılar ve Faiz

İslam dininin faizi yasaklamış olmasının kredi ilişkilerinin gelişmesini önlediği, ya da en azından önünde ciddi bir engel oluşturduğu sık sık öne sürülür. Ayrıca, mevduat bankacılığının olmayışı da dışarıdan bakan pek çok gözlemciyi İslam toplumlarında finans kurumlarının ve finans araçlarının varolmadığı sonucuna götürmüştür. Tefeciliğe karşı dini nedenlerden kaynaklanan bir yasaklamanın ortaçağda Akdeniz'in çevresinde hem İslam hem de Hıristiyan dünyasında egemen

olduğu doğrudur. Ancak, faiz ve tefecilik ya da Arapça deyimiyle riba, Kuran'da ve daha sonraki İslam yazınında şiddetle eleştirildiği halde, daha sonra Avrupa'da olduğu gibi, ortaçağ İslam hukuku içinde de bu yasakların etrafından dolaşmanın çeşitli yolları keşfedilmişti. Bu hukuksal oyunlar, uzman hukukçular tarafından fazla hararetli olarak benimsenmese de, hiç olmazsa İslam hukukuna aykırı bulunmamıştı. Bu nedenle, ticari işlemlerde faiz kullanımının önünde aşılması mümkün olmayan engeller bulunmuyordu.

Ortaçağ İslam toplumları böylece İslam hukukunun özelliklerini de dikkate alarak oldukça ileri finans araçları ve kurumları geliştirdiler. 12. ve hatta 13. yüzyıllarda, Doğu Akdeniz'deki kredi ve finans kurumları Batı ve Güney Avrupa'dakilerden daha ileriydi. Osmanlı kredi ve finans kurumları da, 17. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'daki gelişmelerden pek etkilenmeden İslam geleneği içinde kaldılar. İslam'ın faiz yasaklarına karşın, Osmanlı kentlerinin içinde ve yakın çevresinde yoğun kredi ağları gelişti. Faiz yasağının aşılmasını sağlayan ve diğer İslam toplumlarında rağbet gören İslam iş ortaklıkları, Osmanlı toplumunda da yaygın olarak kullanıldı.

Ne İslam dininin faize getirdiği yasaklamalar ne de Avrupa'dakine benzeyen türden bankacılık kurumlarının yokluğu Osmanlı toplumunda kredi ilişkilerinin yaygınlaşmasını engelleyebilmiştir. Ronald Jennings, Osmanlı mahkeme kayıtlarına dayanan araştırmalarında, 16. yüzyılda Anadolu'da Kayseri, Karaman, Amasya ve Trabzon gibi kentlerde ve çevrelerinde borç verenlerle alanlar arasında çok yoğun ilişki ağlarının geliştiğini göstermiştir. Jennings, incelediği yirmi yıllık dönemde, borç-alacak ilişkilerindeki anlaşmazlıklar nedeniyle bu kentlerin mahkemeleri önüne gelen binlerce dava ile karşılaşmıştır. Bu kayıtlarda kredilere düzenli olarak faiz uygulanmaktaydı. Mahkeme önüne gelen kişiler, faiz uygulamasını gizlemek veya hukuki engellemeleri aşmak için kendilerini herhangi bir oyuna başvurmak zorunda hissetmiyorlardı. Yıllık faiz oranları yüzde 10 ile 20 arasında değişmekteydi.[5]

Osmanlı kentlerinde kredi ilişkileri içinde yer alan ve ilginç özellikler taşıyan bir kurum da para vakıflarıdır. Para vakıfları örneği faiz konusunda Osmanlıların diğer İslam toplumlarına göre daha esnek davrandıklarını gösteriyor. İslam hukukuna göre vakıf, özel mülkiyet altındaki bir malın gelecekteki gelirinin kamu yararına veya hayır

amacıyla tahsis edilmesi demekti. Para vakıfları ise mal varlığı olarak nakitle kurulan ve borç vererek sağladıkları faiz geliriyle amaçladıkları faaliyetleri yerine getirmeye çalışan kuruluşlardı. Para vakıflarının faaliyetleri 15. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı mahkemeleri tarafından onaylanmaya başlamıştı. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, para vakıfları Anadolu ve Balkanlar'da bir hayli yayılmıştı.

16. yüzyılda Osmanlı uleması arasında para vakıflarının faaliyetlerinin meşru olup olmadığı üzerine canlı bir tartışma başladı. Vakıfların mal varlıklarının sadece gayrimenkul ve benzeri değerlerden oluşması gerektiğini ve para vakıflarının faaliyetlerinin İslam'ın faize getirdiği yasaklamalarla çeliştiğini düşünenler, bu vakıflara karşı çıkıyorlardı. Ancak, ulemanın çoğunluğu pragmatik tutumlarını ısrarla sürdürdüler ve sonunda İslam toplumu için yararlı olan birşeyin İslam için de yararlı olacağı görüşü galip geldi. Bu hararetli tartışmalar sırasında dönemin şeyhülislamı Ebussuud Efendi de faizle borç para vermedikleri takdirde pek çok vakıfın çökeceğini, bunun da İslam toplumuna zarar vereceğini söyleyerek, para vakıflarının faaliyetlerini tamamen pratik açıdan savunmuştu.[6]

Para vakıflarının imparatorluğun Arap vilayetlerinde ne ölçüde yayıldığı konusundaki bilgilerimiz fazla ayrıntılı değildir. Ancak, bir yanda Anadolu ve Balkanlar ile öte yanda Arap vilayetleri arasında, faizli kredi uygulamalarının ve para vakıflarının kabul edilişleri ve yaygınlıkları konusunda nitel bir farklılık olduğunu kabul etmek gerekiyor. Nitekim Suriye'deki mahkeme kayıtları üzerinde çalışan tarihçiler, 16. yüzyılda faizsiz borçların sayılarının faizlilerden çok daha yüksek olduğunu ve yerel mahkemelerin faizli borçları isteksizlikle ve ancak İstanbul'dan padişahın yolladığı talimatlar sonucunda kabul edebildiklerini belirtiyorlar. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde, Suriye'de de kentler ve kırlardaki kredi ilişkilerine faizli uygulamaların egemen olduğunu biliyoruz. Bu bölgesel farklılıklar İslam'ın Anadolu'da Arap vilayetlerine kıyasla daha esnek olarak yorumlandığını gösteriyor.[7]

Ekonomide Devlet Müdahaleciliğinin Sınırları

Sanayi Devrimi öncesinde Eski Dünya'da hemen her devlet birbirine benzeyen iktisadi sorunlarla karşı karşıyaydı. Bu sorunların en

başında devletlerin kendi varlıklarını koruyabilmek için yapmaları gereken işler geliyordu. Başkentin, ordunun ve diğer kentlerin iaşesinin sağlanması, vergi toplanması, uzun mesafeli ticaretin desteklenmesi ve denetlenmesi, para arzının istikrara kavuşturulması, her devlet için en önde gelen iktisadi politika sorunları arasında yer alıyordu.

Önceleri, devletlerin bu tür sorunlarla uğraşma kapasiteleri sınırlıydı. Ancak zaman içinde, kurumsal donanımlarında ve niteliklerinde önemli değişiklikler oldu. Devletlerin iktisadi politika hedeflerine yönelik örgütlenme ve gerekli kurumları inşa etme çabaları sayesinde, Avrupa'nın büyük bir bölümünde ve Asya'nın bir kısmında devlet aygıtları güçlendi. Bu sayede, devletlerin ekonomiye yaptığı müdahalelerin kapsamı ve etkinliği bir hayli arttı ve önemli dönüşümlere uğradı.

Bu süreç içinde iktisat politikalarının içeriğini ve ilişkili kurumların zaman içinde kazandıkları somut biçimleri belirleyen en önemli etkenlerden biri, devletin ve devlet-toplum ilişkilerinin niteliğiydi. Değişik toplumsal kesimler devlet politikalarını etkilemeye, devlet politikaları aracılığıyla kendi çıkarlarını savunmaya çalışmaktaydılar. Kimi durumlarda belirli bir toplumsal kesimin devlet üzerindeki etkisi o kadar güçlü oluyordu ki, devlet o kesimin devleti olarak nitelendirilebiliyordu. Kimi diğer durumlarda ise, devlet toplumdan belirli ölçüler içinde bağımsız davranan ya da toplumdan uzak bir bürokrasinin elinde olabiliyordu.

Osmanlı toplumunda 15. yüzyılın sonlarına kadar, taşradaki toprağa bağlı Türk kökenli aristokrasi ile çoğunluğu devşirmelerden oluşan merkezdeki bürokrasi arasında yoğun bir mücadele yaşandı. 15. yüzyılın ikinci yarısında, II. Mehmed'in başarılı merkezileşme hamlesiyle birlikte, dengeler kesin olarak ve merkezden yana değişti. Toprağa bağlı aristokrasi yenilirken, özel mülkiyet altındaki topraklara devlet el koydu ve iktidar bürokrasinin elinde toplandı. Bu köklü dönüşümden sonra, devletin iktisadi uygulamaları artık çok daha güçlü bir biçimde bürokrasinin önceliklerini yansıtmaya başladı. Buna karşılık, toprak sahiplerinin, tüccarların ve sarrafların devletin iktisadi politikaları üzerindeki etkileri sınırlı kaldı.

Merkezi bürokrasi, kendisinin en tepede olduğu bir toplumsal düzeni kurmayı hedefliyordu. Kent ekonomisinin iaşesi, uzun mesafeli ticaret ve ithalat bu toplumsal düzene istikrar sağlayacaktı. Tüccarla-

rın, loncaların ve sarrafların faaliyetleri, bu toplumsal düzenin yeniden üretilmesine katkıda bulunduğu sürece, devlet onlara hoşgörüyle yaklaşıyor ve hatta destekliyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda merkeziyetçi yapıların bir hayli zayıflamasına karşın, üreticiler ve tüccarlar bu geleneksel politikaların değiştirilmesi için merkezi devlet üzerinde baskı oluşturacak kadar güçlenemediler. Sadece taşrada, yerel olarak güçlü kesimler, yerel yöneticiler üzerinde etkili olabildiler.

Merkezi bürokrasinin politika önceliklerini izleyen Osmanlı devleti, ekonomiye sık sık müdahale etmekten kaçınmamıştır. Nitekim İslam hukukuyla ve ortaçağ İslam devletlerinin uygulamalarıyla karşılaştırıldığında, Osmanlıların ekonomiye daha fazla müdahale ettikleri görülmektedir. Ayrıca Osmanlılar mali, iktisadi ve idari konularda, İslam hukukuyla sık sık çelişen kendi kanunlarını çıkardılar ve bunları uyguladılar. Gerçi Osmanlıların örneğin kent ekonomisini denetlemek amacıyla başvurdukları ihtisab ve narh gibi uygulamalar İslam hukukundan alınmıştır ama, Osmanlılar bu tür kurum ve yöntemleri diğer İslam devletlerinden çok daha sık kullandılar.

Ancak, öncelikleri ve niyetleri politikalar ve sonuçlarından ayırmak gerekir. Devlet müdahaleciliğinin arzulanan sonuçlara ulaşıp ulaşmayacağı devletin etkinliğine bağlıydı. Oysa, söz konusu olan yüzyıllarda devletlerin kaynakları ve etkinliği bir hayli sınırlıydı. Bu dönemde devletlerin piyasalara kapsamlı ve etkili biçimde müdahale etme güçleri yoktu. Nitekim, devlet müdahaleleri hedeflerine ulaşmakta yetersiz kalınca, Osmanlı yönetimleri güçlerinin sınırlarını görerek öğrendiler ve II. Mehmed (1444, 1451-1481) döneminin kapsamlı ve sert müdahaleciliğinden, zaman içinde daha seçici bir müdahalecilik anlayışına kaydılar.

Ancak, Osmanlı yönetimlerinin müdahalecilik anlayışında 15. ve 16. yüzyıllardan sonra ortaya çıkan bu değişiklik, ne yazık ki tarihçiler tarafından yeterince anlaşılamamıştır. Fatih ve ondan hemen sonraki padişahlar tarafından çıkarılan kanunlar bugün hâlâ Osmanlı müdahaleciliğinin örnekleri olarak gösteriliyor, uygulamada daha sonra ortaya çıkan değişiklikler gözardı ediliyor.

Osmanlı tarihçilerinin devlet müdahaleciliğinin değişen niteliği konusunda daha gerçekçi bir değerlendirme yapamayışlarının bir nedeni de tarih yazıcılığına egemen olan devlet merkezli bakışaçısıdır. Dev-

leti herşeyin merkezine koyanlar, ekonomiye de devlet müdahaleciliği yoluyla yaklaştılar. Ayrıca, arşivlerden derlenen kanıtların devletin ekonomiye müdahalelerinin kapsamı ve sıklığı konusunda tarihçileri yanılttığını da gözardı etmemek gerekir. Bu hataların bir bölümü arşiv belgelerinin doğasından kaynaklanıyor. Devletin iktisadi yaşama yaptığı her müdahale, yerel kadılara ya da başka görevlilere gönderilen bir talimat biçiminde kayda alınmaktaydı. Biz de bu kayıtları okuyarak yapılan her müdahale hakkında ayrıntılı bilgi sahibi oluyoruz. Oysa, devletin piyasalara ya da ekonominin işleyişine müdahale etmediği ve ezici çoğunluğu oluşturan sayısız olay hakkında elimizde hiçbir kayıt yok. Pek çok tarihçi de arşiv belgelerinin bu tek yanlı niteliğini gözardı ederek, Osmanlı devletinin ekonomiye müdahalesinin, imparatorluğun hemen her köşesinde çoğunlukla ve hatta her zaman uygulanan bir kural olduğu sonucuna varıyor.

Yerel yönetimlerin temel malların fiyatlarını belirlemek için oluşturdukları ve kadılar tarafından kayda alınarak ilan edilen narh listeleri bu konuda çok ilginç bir örnek oluşturuyor. Bu listelerden birkaçının yayımlanması, narh uygulamasının Osmanlı döneminde kent ekonomisinin kalıcı bir özelliği olduğu izlenimini yaratmıştır. Oysa, son yıllarda İstanbul'daki 1 numaralı Suriçi, Galata ve Üsküdar mahkemelerinin 15. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar elde bulunan ve sayıları bin cildi aşan tüm kayıtları üzerinde yaptığımız taramalar sonucunda, narh listelerinin hiç de sürekli ya da düzenli olarak hazırlanmadığı; özellikle 16. yüzyıldan sonra, narh listelerinin ağırlıklı olarak mal ve para piyasalarındaki darlık, kıtlık, parasal dalgalanma ve olağanüstü istikrarsızlık dönemlerinde hazırlandıkları anlaşılıyor. Buna karşılık, daha istikrarlı dönemlerde, kimi durumlarda yirmi otuz yıllık süreler boyunca yerel yöneticilerin narh listeleri hazırlamadığı dikkati çekiyor.

Bir diğer tür hata da arşiv belgelerinin büyük bir bölümünün başkentin ekonomisine ilişkin kanıtlar sunmasından kaynaklanıyor. Bu kanıtlar pek çok tarihçiyi benzeri müdahalelerin diğer kentlerde de uygulandığı sonucuna götürmüştür. Oysa, İstanbul hem büyüklüğü hem de siyasi önemi açısından çok istisnai bir konumdaydı. Yarım milyona yaklaşan nüfusuyla 16. yüzyılda Avrupa ve Batı Asya'nın en büyük kentiydi. Diğer büyük ve tüketici kentlerde görüldüğü gibi,

devletin iktisadi öncelikleri içinde büyük bir ağırlığı vardı. Buna karşılık, merkezi devlet diğer kentlerin işaşesine daha az önem veriyordu. Bu kentlere merkezden atanan yöneticiler de lonca örgütü, tüccarlar, mültezimler, sarraflar gibi yerel olarak güçlü olan kesimlerle işbirliğine çok daha yatkındılar. Bu nedenlerle, İstanbul'daki devlet müdahaleciliğine bakarak, diğer kentlerdeki uygulamalar hakkında sonuçlara varmak doğru olmaz.

Bu gözlemler bize iktisat alanındaki Osmanlı devlet müdahaleciliğinin artık daha gerçekçi bir değerlendirmesini yapmanın zamanının geldiğini gösteriyor. Arşiv belgelerine dayanan tarihçilik anlayışının sorunları ile devletin gücü ve etkinliğinin sınırları dikkate alındığında, Osmanlı devletinin ticaret ve yerel piyasalara ilişkin uygulamalarını daimi ve kapsamlı müdahalecilik olarak değil, seçici müdahalecilik olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır. Özellikle 16. yüzyıldan sonra, bu müdahalecilik esas olarak başkent İstanbul'un ve ordunun temel ihtiyaçlarının sağlanmasında ve darlıkların bunalım boyutlarına ulaştığı olağanüstü dönemlerde uygulanmıştır.[8]

İmparatorluk İçinde Para Bölgeleri

16. yüzyıla kadar Balkanlar ve Anadolu'da *altın sultani* ve *gümüş akçe*ye dayalı bir para düzeni vardı. Hiyerarşinin en alt basamağında ise günlük küçük işlemlerde kullanılan ve itibari değerlerle tedavül eden *bakır mangır* ya da *pul* yer almaktaydı. Ancak, Osmanlı devleti hızla genişleyerek bir imparatorluk boyutlarına ulaşınca, bu basit para düzenini sürdürme olanağı kalmadı. Birbirinden çok farklı iktisadi güçlerin ve ticaret bağlantılarının etkisi altındaki yeni topraklarda, daha önceden kurulmuş para düzenleri vardı. Osmanlılar bu bölgelerde iki basamaklı bir yaklaşımı benimsediler.

Altın sikkelerde sultani adı verilen sikke tüm imparatorluk düzeyinde tek Osmanlı sikkesi konumuna getirildi. Bu tercih hem simgesel hem de iktisadi nedenlerden kaynaklanıyordu. Egemenliğin en temel simgesi olan tek bir altın sikke ile Osmanlılar, Balkanlar'dan Mısır'a ve Kuzeybatı Afrika'ya kadar tüm imparatorluğu birleştirmiş oluyorlardı. Sultaninin ağırlığı ve ayarı, ülkelerarası ticarette temel ödeme aracı konumunda olan *Venedik dükası*nınkine eşitlenmişti.

Osmanlılar sultaninin nerede basılacağı, nerede basılmayacağı konusunda büyük duyarlılık gösterdiler, her bölgenin hukuki statüsünü dikkate aldılar. Bu nedenle, Balkanlar ve Anadolu'nun yanısıra Mısır, Tunus ve Cezayir'de sultani düzenli olarak basılırken, özerk Eflak ve Boğdan prensliklerinde hiçbir zaman basılmadı. Özerk Kırım Hanları da kendi adlarına gümüş sikke bastırabildikleri halde, Kırım'da ne hanlar adına ne de Osmanlılar adına altın sikke darbedildi.

Günlük işlemlerde ve bir ölçüde uzun mesafeli ticarette kullanılan gümüş sikkelerde ise, merkezi devlet yeni fethedilen bölgelerde ufak tefek değişikliklerle de olsa varolan para birimleriyle yaşamayı tercih etti. Yeni fethedilen topraklarda basılan gümüş sikkelerin üzerine Osmanlı padişahının adı eklendi, ancak sikkelerin görünümlerinde, standartlarında ve isimlerinde önemli değişiklikler yapılmadı. Balkanlar ve Anadolu'da tedavül eden *akçe*ye ek olarak, Suriye ve Mısır'da *para*, Irak'ta *şahi*, Tunus'ta *nasri* Osmanlı gümüş para birimleri olarak tedavül etti. Bakır sikkelerde de yerel türlerin üretimi sürdürüldü. Bu tercihin ardındaki en önemli neden, iktisadi sorunlara ve buna bağlı olarak toplumsal dalgalanmalara yol açmamaktı. Ayrıca, merkezi devletin imparatorluk ölçeğinde tüm gümüş sikkeleri birleştirecek mali, idari ve iktisadi gücünün olup olmadığı da belli değildi. Böylece geniş imparatorluk ölçeğindeki para uygulamalarında, daha once timar ve pek çok diğer kurumla ilişkili olarak vurgulandığı gibi, Osmanlılar katı kuralları ısrarla uygulamaya çalışmak yerine, kendi güçlerinin sınırlarını da dikkate alarak yerel koşullardan kaynaklanan çeşitliliği benimsediler.[9] Günümüzde Avrupa'da tek para birimine geçilmesi çabalarının ne kadar yavaş ilerlediği düşünülürse, akçeyi tüm imparatorluk için tek para birimi olarak öne sürmemekle Osmanlıların ne kadar gerçekçi davrandıkları daha iyi anlaşılır.

İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi

Osmanlı mali kurumlarının, özellikle de vergi toplama-iç borçlanma kurumlarının 17. ve 18. yüzyıllardaki evrimi, Osmanlıların karşı karşıya kaldığı güçlükleri aşma konusunda ne kadar esnek ve pragmatik davranabileceği, müzakere etme ve uzlaşma becerilerini kullanarak ne tür çözümler üretebileceği konusunda çarpıcı bir örnektir.

Bu dönemde merkezi devlet taşradaki etkinliğini büyük ölçüde yitirmesine karşın, merkezin iktidarına meydan okuyan taşralı seçkinlerle yeni bir ortaklık kurarak tarımsal artığı paylaşmayı kabullenmiştir. Merkezi devletin vergi gelirlerinin azalmasına koşut olarak iç borçlanmanın da önemi artmış ve özellikle 18. yüzyılda kamu finansmanı araçlarında da önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Avrupa'da ortaçağın sonlarına gelindiğinde, krallar, prensler ve devletler, bankerlerin olağan müşterileri arasına girmişlerdi. İslam toplumlarında ise, faiz konusundaki yasaklamaların da etkisiyle, hükümdarlara ve devlet hazinelerine borç verme işlemleri daha farklı yürütülmüş, bu alanda yaygın olarak iltizam sistemi kullanılmıştır. İltizam sisteminde, sermayeleri olan bireyler devlete yaptıkları peşin nakit ödemeler karşılığında, belirli bir bölgenin ya da kaynağın vergilerini toplama imtiyazını elde etmekteydiler. İltizam sistemi Akdeniz'den Hint Okyanusu'na kadar tüm İslam devletlerinde, ortaçağdan 19. ve 20. yüzyıla kadar vergi toplamanın en yaygın biçimi olarak kullanılmıştır.

Osmanlılar iltizam düzenini 17. yüzyılın sonlarına kadar ufak tefek değişiklerle sürdürdüler. 15. ve 16. yüzyıllarda devletin vergi gelirlerinin sadece sınırlı bir bölümü iltizam düzeni çerçevesinde tahsil edilmekteydi. Vergi gelirlerinin en büyük bölümü timar düzeni çerçevesinde sipahiler tarafından tarımsal üreticilerden yerel ve ayni olarak toplanıyordu. Savaş teknolojisindeki değişiklikler nedeniyle merkezde daha büyük ve daimi ordular oluşturma gereği ortaya çıkınca, timar düzeni hem askeri hem de mali önemini yitirmeye başladı. Devletin tarımsal artığın daha büyük bir bölümünü merkezde toplaması yönündeki baskılar arttı. 16. yüzyılın sonlarına doğru devlet, timar düzenini terk etmeye, iltizama daha fazla ağırlık vermeye başladı.

Mali koşulların bozulması, merkezi devletin iltizam sistemini iç borçlanma amacıyla kullanma eğilimini de güçlendirdi. 17. yüzyılda iltizam kontratlarının süreleri bir ilâ üç yıldan üç ilâ beş yıla, hatta daha uzun sürelere çıkarıldı. Müzayededede belirlenen fiyatın giderek artan bir bölümü de peşin olarak talep edilmeye başlandı. Böylece iltizam düzeni bir tür iç borçlanmaya dönüştürülüyor ve geleceğin vergi gelirleri merkezi devlet tarafından teminat olarak kullanılmış oluyordu.

1695 yılında malikâne düzeninin başlatılmasıyla aynı yönde daha da ileri adımlar atılmış oldu. Malikâne düzeninde devlet, bir gelir kaynağından vergi toplama hakkını vergiyi toplayacak kişiye hayatının sonuna kadar satmaktaydı. Malikâne düzenini bir iyileşme olarak sunmaya çalışanların öne sürdükleri gerekçe, kontrat süresinin uzatılması sayesinde vergi toplayanların vergi kaynağına, özellikle de köylü üreticilere daha iyi davranacakları ve böylece üretim düzeylerinde uzun vadeli artışlar sağlanacağıydı. Oysa, kısa vadeli iltizam ile karşılaştırıldığında, malikâne düzeninin getirdiği en önemli yenilik, devletin vergi gelirlerini garanti göstererek daha uzun dönemli borçlanabilmesi olmuştur.[10]

Sermayedarlar açısından bakıldığında, bir yandan kontrat sürelerinin uzatılması, öte yandan da peşin olarak talep edilen miktarların artırılması, müzayedeye katılanların ardında çok daha güçlü bir finans desteğinin oluşturulmasını gerekli kılıyordu. Bu nedenle, İstanbul'un sarrafları vergi toplama sürecinde giderek daha önemli bir rol oynamaya başladılar. Malikâne müzayedeleri Osmanlı askeri ya da devlet sınıfının denetimindeydi. Diğer toplumsal kesimlerin müzayedelere katılmalarına genellikle izin verilmiyordu. Ancak malikânecilerin ardında, onlara peşin ödemeyi yapmaları için borç veren, malikâneyi daha küçük alt-birimlere ayırarak vergi toplama sürecini örgütleyen gayri müslim sarraflar bulunmaktaydı. Böylece İstanbul'da yaşayan 1.000 ile 2.000 arasında malikâneci-sarraf ile taşradaki 5.000 ile 10.000 arasında bireyden oluşan bir kesim istihdam ettikleri işletmeci, muhasebeci, tahsildar ve diğer çalışanlarıyla birlikte imparatorluğun vergi gelirlerini devlet adına topluyor ve bu gelirleri devletle paylaşıyordu.[11] Taşradaki etkinliğini artıramayan merkezi devlet bu ortaklığı kabullenmek durumundaydı.

Malikâne düzeni devletin mali sıkıntılarına yeterli bir çözüm sağlayamadı. Malikâneciler öldüğünde kontratların tekrar devlet denetimine dönmesi sağlanamadığı için, bu düzen devlete ulaşan vergi gelirlerini artıramadı, tersine azaltmış oldu. Osmanlı düzeninin askeri ve mali zayıflıklarını dramatik bir biçimde gözler önüne seren 1768-74 savaşının bitiminden sonra, mali bürokrasi *esham* adı altında yeni, ancak öncekilerle ilişkili bir iç borçlanma düzeni başlattı. Bu düzende bir vergi kaynağının yıllık gelirini devlet önceden belirlemekteydi. Bu

miktar daha sonra büyük sayıda paya bölünmekte ve payların herbiri, kendilerine yaşamları boyunca her yıl söz konusu sabit geliri sağlamak üzere alıcılara satılmaktaydı. Vergileri toplama işini devlet yürütecekti. Esham payları, sağladıkları sabit yıllık gelirin altı ile yedi katı arasında bir fiyatla satılmaktaydı.

Esham düzenine geçişin önemli bir nedeni, iç borçlanmayı müzayedelere egemen olan az sayıda büyük sermayedardan daha çok sayıda, orta ve küçük ölçekli sermayedarlara doğru yaymak arzusuydu. Ancak, esham paylarının kişiler arasında alım ve satımını devletin engelleyememesi ve böylece ilk alıcıların ölümünden sonra mirasçıların da devletten gelir sağlamaya devam etmeleri nedeniyle, bu yeni düzenin yararları sınırlı kaldı. Eshamın yürürlükte kaldığı yarım yüzyıllık sürede, mali koşulların biraz olsun düzeldiği dönemlerde bürokrasi bu pahalı yönteme son vermeye çalıştı. Buna karşılık, mali dengelerin kötüleştiği ve devletin ne pahasına olursa olsun borç almaya çalıştığı dönemlerde ise, eshamı daha da genişletme eğilimi egemen oldu. Böylece esham düzeni, mali koşullara bağlı olarak ve onlarla ters yönde, inişli çıkışlı bir seyir izledi.

1787-92 savaşı sırasında devlet Osmanlı tarihinde ilk kez olarak bir yabancı ülkeden, Fransa, İspanya veya Hollanda'dan borç almayı da düşündü. Hollanda devleti 1789 yılında verdiği yanıtta borç veremeyeceğini belirtmekte ve Osmanlıları özel sektörle ilişki kurmaya çağırmaktaydı. Ancak Fransız Devrimi'nin Avrupa'da yarattığı güçlükler ve Osmanlıların da fazla istekli olmamaları nedeniyle bu olasılık daha fazla izlenmedi. Bir diğer öneri de Müslüman ülke olması nedeniyle Fas'tan borç almaktı. Ancak kısa bir süre sonra, bu devletin Osmanlılara borç verecek durumda olmadığı anlaşıldı. Mali bakımdan güçlüklerle dolu bu dönemde devlet, olağanüstü savaş vergileri ve devlet hizmeti sırasında zengin olmuş kişilerin mal varlıklarının daha sık müsadere edilmesi yoluyla da ek gelir sağladı.

İç borçlanma sürecindeki bir sonraki aşamaya 1830'ların ikinci yarısında, artan askeri harcamalar ve reform girişimleri arasında pek çok devlet biriminin bütçe kaynakları tükenince, harcamalarını sürdürebilmek için sergi adı verilen borç senetlerini kullanmaya başlamasıyla ulaşıldı. 1840 yılından itibaren de İstanbul yöresinde *kaimei muteber-i nakdiyye* ya da kısaca kaime olarak adlandırılan ve öncele-

ri faiz geliri de sağlayan borç senetleri basılmaya başlandı. Piyasaya sürülen ilk kaimeler sekiz yıl vadeliydi ve yılda yüzde 12,5 faiz geliri sağlıyordu. Devlet ısrarla bu kâğıtların piyasalarda ek bir mübadele aracı oluşturmak için basıldıklarını ve bunların vergi ödemeleri de dahil olmak üzere her amaçla kullanılabileceklerini vurgulamaktaydı. Faiz geliri sağlayan ancak çok yaygın tedavül görmeyen ilk kaimeleri bugünkü devlet bonoları ile kâğıt para arasında bir enstrüman olarak değerlendirmek gerekir. Daha sonraları faiz boyutu ortadan kaldırılınca, kaimeler tam anlamıyla kâğıt paraya dönüşmüştür.

Son yıllarda Osmanlı iç borçlanma yöntemleri üzerinde bir hayli araştırma yapıldı. Ancak, Osmanlı iç borçlanma yöntemlerinin yukarıda özetlenen evrimi ile, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki maliye kurumlarının evrimi arasındaki ilişki henüz incelenmedi. Oysa Osmanlı ile Avrupa kurumlarının evrimleri arasında çarpıcı benzerlikler vardır. Ayrıca, 18. yüzyılda Osmanlı kamu finansmanı alanında, vergi toplama ve iç borçlanmayla ilgili kurumlar açısından önemli gelişmeler yaşanırken, özel finans alanındaki gelişmelerin sınırlı kaldığını da belirtmek gerekir. Özel finans alanındaki kurumsal değişiklikler Müslüman işadamlarını değil, Avrupalılar ile ilişki içindeki gayri müslimlerin faaliyetlerini etkilemiştir.

Taşradaki seçkinlerin yükselen gücüne karşın, 18. yüzyılda Osmanlı düzeninin en önemli özelliklerinden olan toprakta devlet mülkiyetinin değiştirilememesi ilginçtir. Bu sayede merkezi bürokrasi Osmanlı düzeninin en temel özelliklerinden vazgeçmeden 19. yüzyıla kadar varlığını koruyabilmiştir. II. Mahmud ve Tanzimat ile birlikte vergi gelirlerini paylaşmaya dayanan ortaklık, merkezi devlet lehine olarak yeniden düzenlenecektir. 19. yüzyılda merkezi devlet güçlenirken devlet adına vergi toplayanların gücü giderek azalmıştır.

Sonuç

Bu yazıda Osmanlı tarihini 16. yüzyıldan sonra kesintisiz bir gerileme bakışaçısıyla yorumlamak yerine, toplumun ve özellikle de devletin kendini yeniden örgütleyebilme yeteneğini öne çıkardık. Merkezi bürokrasinin Tanzimat öncesi dönemde de hem içeride hem de dışarda ortaya çıkan tehdit ve tehlikelere karşı esneklik, pragmatizm ve

müzakere geleneği ile çözüm aradığını, kendisine karşı ayaklanan kesimleri oluşturduğu büyük koalisyonun içine çekebildiğini vurguladık. Osmanlıların esneklik ve pragmatizm örneklerine, müzakere etme ve uzlaşma eğilimlerine pek çok alandan örnek vermek mümkündür. Biz bu yazıda iktisadi ve mali alandaki uygulamaları ve bu alanlardaki kurumların Tanzimat öncesinde, 17. ve 18. yüzyıllarda gösterdiği değişiklikleri inceledik.

Osmanlı ekonomisinin uzun vadeli eğilimleri üzerine son yıllarda yaptığımız kapsamlı bir çalışma da burada savunulan tezi destekleyen sonuçlara işaret ediyor. Bugün iktisat tarihçileri, ayrıntılı milli gelir hesapları için gerekli verilerin yokluğunda, ücretlerin satın alma gücünü Sanayi Devrimi öncesi ekonomilerin uzun dönemli performansını ölçebilmek için en anlamlı gösterge olarak kullanıyorlar. Osmanlı ekonomisinde de ücret kategorisi nüfusun sınırlı bir bölümünü doğrudan ilgilendirmekle birlikte, bize genel gidişat hakkında diğer göstergelerden daha gerçekçi ipuçları veriyor. İstanbul ve diğer büyük kentlere ait binlerce hesap defterindeki fiyat ve ücret verilerini kullanarak yaptığımız ayrıntılı bir çalışma, Osmanlı kentlerinde inşaat işçilerinin ücretlerinin 16. yüzyılda yüzde 30-40 kadar gerileme gösterdikten sonra, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında yükselişe geçtiğini ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde ücretlerin hem 1600 yılındaki hem de 1500 yılındaki düzeylerinden daha yukarılarda olduğuna işaret ediyor. Bu veriler Osmanlı tarihçiliğinde gerileme dönemi olarak bilinen yüzyıllarda ekonominin gerileme değil, genişleme eğilimi içinde olduğuna, 19. yüzyılın bir büyüme dönemi olduğuna, 19. yüzyıl öncesinde ise, yataya yakın, biraz yukarıya doğru bir eğilim içinde olduğuna işaret ediyor.[12]

Kısacası, Osmanlıların esneklik, pragmatizm ve müzakereci eğilimleri sayesinde başarılı oldukları, Avrupa ve Asya'da pek çok devletin varlığını koruyamadığı bir dönemde kendilerini modern çağa taşıyabildikleri söylenebilir. Ancak son kertede, esnekliğin ve pragmatizmin geleneksel bir düzeni koruyabilmek ve sürdürebilmek yolunda araçlar olarak kullanıldığını da unutmamak gerekir. Osmanlı toplumu ve Osmanlı bürokrasisinin Tanzimat hareketinden çok daha öncelerden itibaren kimi alanlarda seçici değişiklikleri gerçekleştirebilmesi sayesinde, imparatorluğun çok daha uzun bir süre yaşaması

mümkün olmuştur. Ancak Osmanlı toplumu ve Osmanlı devletinin 19. yüzyıl öncesinde kapitalizme giden kurumsal değişiklikleri gerçekleştirdiğini söylemiyoruz. Kurumsal değişim her alanda aynı hızda olmamıştır. Merkezi bürokrasi sadece Tanzimat'a kadar değil, imparatorluğun sonuna kadar egemen konumunu koruyabildiği için, diğer toplumsal kesimlerin, büyük toprak sahiplerinin, tüccarların, imalatçıların ve sarrafların iktisadi konularda ve daha genel olarak devlet politikaları üzerindeki etkisi sınırlı kalmıştır. Kimi kurumlar değişirken geleneksel Osmanlı düzeninin en önemli unsurları olan toprakta devlet mülkiyeti, loncalar, özel ellerde sermaye birikimi önündeki engeller gibi kurumlar 19. yüzyıla kadar varlıklarını değişmeden sürdürebilmişlerdir. Merkezi bürokrasi varolan düzenin daha iyi çalışması için gerekli değişiklikleri yaparken, kendisinin düzen içindeki egemen konumunu tehdit edebilecek değişikliklere karşı direnmiştir.

Nihayet, son iki yüzyıllık süreç içinde laiklik ve diğer konularda Osmanlı-Türkiye çizgisinin diğer İslam toplumlarından giderek ayrılmasını ve İslam ile modernite arasında daha farklı bir sentez oluşturma çabalarında, bugün diğer İslam toplumlarından oldukça farklı bir noktaya gelmesini tarihsel olarak anlamaya çalışırken, dini kuralları izlemek yerine sık sık öne çıkan bu esneklik ve pragmatizm çizgisinin veya birikiminin önemli bir ipucu oluşturduğunu düşünüyoruz. Osmanlı seçkinlerinin bu davranış biçiminin, Osmanlı-Türkiye tarihinin özgüllüğünü anlamaya çalışırken dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz.

II

Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış*

Giriş

Sanayi Devrimi öncesinde, 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki dönemde, Eski Dünya'da hemen her devlet birbirine benzeyen iktisadi sorunlarla karşı karşıyaydı. Bu sorunların en başında devletlerin kendi varlıklarını koruyabilmek için yapmaları gereken işler geliyordu. Başkentin, ordunun ve diğer kentlerin iaşesinin sağlanması, vergi toplanması, uzun mesafeli ticaretin desteklenmesi ve denetlenmesi, para arzının istikrara kavuşturulması, her devlet için en önde gelen iktisadi politika sorunları arasında yer alıyordu.[1]

Önceleri, devletlerin bu tür sorunlarla uğraşma kapasiteleri sınırlıydı. Ancak zaman içinde, kurumsal donanımlarında ve niteliklerinde önemli değişiklikler oldu. Devletlerin iktisadi politika hedeflerine yönelik örgütlenme ve gerekli kurumları inşa etme çabaları sayesinde, Avrupa'nın büyük bir bölümünde ve Asya'nın bir kısmında dev-

---

Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynakta yayımlanmıştı:
"Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış", *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, 2000, s. 133-145.

let aygıtları güçlendi. Bu sayede, devletlerin ekonomiye yaptığı müdahalelerin kapsamı ve etkinliği bir hayli arttı ve önemli dönüşümlere uğradı.[2]

Bu süreç içinde iktisat politikalarının içeriğini ve ilişkili kurumların zaman içinde kazandıkları somut biçimleri belirleyen en önemli etkenlerden biri, devletin ve devlet-toplum ilişkilerinin niteliğiydi. İktisat politikalarının içeriğini, soyut anlamda bir kamu yararının belirlediğini savunmak kolay değildir. İktisadi politikaların hedefleri, uygulanma yöntemleri ve nihayet ilişkili kurumların mimarisi, toplumsal yapı ve devletle toplum arasındaki ilişki tarafından biçimleniyordu. Daha da somut olarak, iktisadi politikaların niteliğini ve içeriğini, büyük ölçüde, devletin hangi kesimleri temsil ettiği ya da hangi kesimlerin devlet katında etkili olduğu belirlemekteydi.

Bir başka biçimde söyleyecek olursak, değişik toplumsal kesimler devlet politikalarını etkilemeye, devlet politikaları aracılığıyla kendi çıkarlarını savunmaya çalışmaktaydılar. Kimi durumlarda belirli bir toplumsal kesimin devlet üzerindeki etkisi o kadar güçlü oluyordu ki, devlet o kesimin devleti olarak nitelendirilebiliyordu. Kimi diğer durumlarda ise, devlet toplumdan belirli ölçüler içinde bağımsız davranan ya da toplumdan uzak bir bürokrasinin elinde olabiliyordu.

Osmanlı İktisadi Politikaları

Öyleyse, Osmanlı devletinin iktisadi politikalarını anlayabilmek için, herşeyden önce devletin niteliğini ve değişik toplumsal kesimlerle olan ilişkilerini incelemek gerekiyor. Osmanlı toplumunda 15. yüzyılın sonlarına kadar, taşradaki toprağa bağlı Türk kökenli aristokrasi ile merkezdeki çoğunluğu devşirmelerden oluşan bürokrasi arasında yoğun bir mücadele yaşandı. Bu iki kesim arasındaki dengeler zaman içinde değişebilmekte, bir sarkaç gibi salınabilmekteydi. 15. yüzyılın ikinci yarısında, II. Mehmed'in başarılı merkezileşme hamlesiyle birlikte, dengeler kesin olarak ve merkezden yana değişti. Toprağa bağlı aristokrasi yenilirken, özel mülkiyet altındaki topraklara devlet el koydu ve iktidar bürokrasinin elinde toplandı. Bu köklü dönüşümden sonra, devletin iktisadi uygulamaları artık çok daha güçlü bir biçimde bürokrasinin önceliklerini yansıtmaya başladı. Buna karşılık,

toprak sahiplerinin, tüccarların ve sarrafların devletin iktisadi politikaları üzerindeki etkileri sınırlı kaldı.

Merkezi bürokrasi, kendisinin en tepede olduğu bir toplumsal düzeni kurmayı hedefliyordu. Kent ekonomisinin iaşesi, uzun mesafeli ticaret ve ithalat bu toplumsal düzene istikrar sağlayacaktı. Tüccarların, loncaların ve sarrafların faaliyetleri, bu toplumsal düzenin yeniden üretilmesine katkıda bulunduğu sürece, devlet onlara hoşgörüyle yaklaşıyor ve hatta destekliyordu.[3] 17. ve 18. yüzyıllarda merkeziyetçi yapıların bir hayli zayıflamasına karşın, üreticiler ve tüccarlar bu geleneksel politikaların değiştirilmesi için merkezi devlet üzerinde baskı oluşturacak kadar güçlenemediler. Sadece taşrada, yerel olarak güçlü kesimler, yerel yöneticiler üzerinde etkili olabildiler. Oysa, yaklaşık olarak aynı dönemlerde Avrupa'da, üreticilerin ve tüccarların siyasal güçlerinin artması ve devlet politikalarını yönlendirmeleri sayesinde, merkantilist politikalar ağırlık kazanmıştı.

Son yıllarda yayımlanan önemli bir makalede Mehmet Genç, Osmanlı devlet arşivlerinde uzun yıllar sürdürdüğü araştırmalarının sağladığı birikime dayanarak merkezi bürokrasinin iktisadi önceliklerini ve iktisadi politikalarını inceliyor.[4] Genç, Osmanlı politika uygulamalarında iktisadi alanın hiçbir zaman kendi başına ifade edilmediği, iktisadi konuların her zaman dini, askeri, idari veya mali kaygı ve söylemler içinde yer aldığını vurguladıktan sonra, herşeye karşın, bu alandaki önceliklerin üç ana başlık altında toplanabileceğine işaret ediyor. Genç'e göre iktisadi konularda Osmanlıların birinci önceliği, ordu, saray ve bürokrasi de dahil olmak üzere kent ekonomisinin iaşesiydi. Osmanlı bürokrasisi kent piyasalarına mal sağlayan tüccarların oynadığı önemli rolün bilincindeydi. 16. yüzyılda sınırların genişlemesi ve Suriye ile Mısır'ın imparatorluğa katılmasından sonra, uzun mesafeli ticaretin ve ticaret yollarının denetimi daha da önem kazanmıştı.[5] Osmanlı ülkesinde olmayan malları getirdikleri için, yabancı tüccarlara özel ilgi gösterilmekteydi. 16. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara verilen ve daha sonra kapitülasyonlar olarak anılacak imtiyazlar, işte bu kaygılardan kaynaklanıyordu. Ancak, iç piyasalarda kıtlık olduğu zamanlarda, yabancı tüccarlar kıtlığı duyulan malları ihraç ettikleri için, devlet ile yabancı tüccarlar karşı karşıya gelebiliyor, belirli malların ihracatına geçici yasaklamalar konuluyordu.[6]

Mehmet Genç'e göre, merkezi devletin ikinci önceliği mali gelir sağlamaktı. Vergi toplamak amacıyla devlet iktisadi faaliyetlere müdahale etmekteydi. Osmanlı yöneticileri uzun vadede mali açıdan güçlü kalabilmek için, ekonominin güçlü ve canlı olması gerektiğinin bilincindeydiler. Ancak, kısa vadeli bunalımlar patlak verdiğinde, devlet üreticilerin üzerine giderek onları zorlamakta ve ek vergiler toplamakta tereddüt etmiyordu.

İlk ikisiyle yakından ilişkili olan üçüncü öncelik ise, geleneksel düzenin korunması ve yeniden üretilmesiydi. Osmanlı yönetici sınıfı için, korunması gereken ideal bir toplumsal düzen, bu düzen içinde köylülerin, loncaların ve tüccarların belirli yerleri ve kesimler arasında belirli dengeler vardı. Padişah ve bürokrasi bu düzenin en üstünde yer almaktaydı. Ancak bu görüşün bir miktar esneklik taşıdığını da belirtmek gerekir. Geleneksel düzenin içeriği ve çeşitli toplumsal kesimler arasındaki dengelerin nasıl olması gerektiği, zaman içinde ekonominin ve toplumun geçirdiği dönüşümlerle birlikte değişmiştir. Devlet herhangi bir anda varolan düzeni ve dengeleri korumaya çalışmaktaydı. Tüccarların, lonca üyelerinin veya başkalarının hızla zenginleşmeleri düzenin çözüleceği endişesiyle olumlu karşılanmıyordu.

Devletin tüccarlara karşı tavrı çok ciddi ikilemler taşımaktaydı. Bir yandan, küçük ve büyük tüm tüccarların kent ekonomisinin işleyişi bakımından önemli bir işlevi olduğu kabul edilmekteydi. Ancak, tüccarların kâr amacıyla giriştikleri faaliyetler temel malların darlıklarını ağırlaştırabiliyor, loncaları ve kent ekonomisini güç durumda bırakabiliyordu. Bu durumlarda merkezi yönetim tüccarları korumak, desteklemekten çok, denetlemeyi görev edinmişti. Ancak, tüccarların denetimi loncaların denetiminden daha zordu. Çünkü loncalar yer değiştiremezken, tüccarlar kolaylıkla bir yerden diğerine geçebiliyorlardı. Devletin sarraflara ve tefecilere karşı tavrı da aynı biçimde belirsizlikler ve ikilemler içeriyordu.[8]

Bu üç önceliği izleyen Osmanlı yönetimleri kent ekonomisinin iaşesi amacıyla uzun mesafeli ve yerel ticarete müdahale etmekten kaçınmamıştır. İslam hukukuyla ve ortaçağ İslam devletlerinin uygulamalarıyla karşılaştırıldığında, Osmanlıların ekonomiye daha fazla müdahale ettikleri görülmektedir. Ayrıca Osmanlılar mali, iktisadi ve idari konularda, İslam hukukuyla sık sık çelişen kendi kanunlarını

çıkardılar ve bunları uyguladılar. Gerçi Osmanlıların örneğin kent ekonomisini denetlemek amacıyla başvurdukları ihtisab ve narh gibi uygulamalar, İslam hukukundan alınmıştı ama Osmanlılar bu tür kurum ve yöntemleri diğer İslam devletlerinden çok daha sık kullandılar.[9]

Mehmet Genç'in sunduğu tahlil, Osmanlı bürokrasisinin önceliklerini ve niyetlerini anlamak açısından son derece yararlıdır. Ancak, devlet politikalarında öncelikler ve niyetler ile sonuçlar her zaman uyuşmaz. Arşiv belgelerine yansıyan önceliklere ve niyetlere bakarak sonuçların da aynı doğrultuda olacağını varsaymamak gerekir. Osmanlı müdahaleciliğinin arzulanan sonuçlara ulaşıp ulaşmayacağı devletin etkinliğine bağlıydı. Oysa, söz konusu olan yüzyıllarda sadece Osmanlıların değil, tüm devletlerin kaynakları ve etkinliği bir hayli sınırlıydı. Bu dönemde devletlerin piyasalara ve daha genel olarak ekonomiye kapsamlı ve etkili biçimde müdahale etme güçleri yoktu. Zaman içinde Osmanlılar da bunu gördüler. Devlet müdahaleleri hedeflerine ulaşmakta yetersiz kalınca, Osmanlı yönetimleri de güçlerinin sınırlarını anlamaya başladılar. Bu nedenle de II. Mehmed (1444, 1451-1481) döneminin kapsamlı ve sert müdahaleciliğinden, zaman içinde daha seçici bir müdahalecilik anlayışına kaydılar. Osmanlı yönetimlerinin müdahalecilik anlayışındaki bu yeni eğilim, 18. yüzyılın sonlarına kadar sürdü. Ancak 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başlarında üstüste gelen savaşlar, siyasal ve mali bunalımlar sonucunda devlet, tekrar sıkı müdahaleci bir tavra sürüklendi.

Osmanlı yönetimlerinin müdahalecilik anlayışında 15. ve 16. yüzyıllardan sonra ortaya çıkan değişiklik, ne yazık ki tarihçiler tarafından yeterince anlaşılamadı.[10]

Fatih ve ondan hemen sonraki padişahlar tarafından çıkarılan kanunlar bugün hâlâ Osmanlı müdahaleciliğinin örnekleri olarak gösteriliyor, uygulamada daha sonra ortaya çıkan değişiklikler gözardı ediliyor.

Devlet müdahaleciliğinin zaman içinde değişen niteliği konusunda daha gerçekçi bir değerlendirme yapılamamasının bir nedeni de tarih yazıcılığına egemen olan devlet merkezli bakışaçısıdır. Devleti herşeyin merkezine koyanlar, ekonomiye de devlet müdahaleciliği yoluyla yaklaşmaya devam ediyorlar.

Ayrıca, arşivlerden derlenen kanıtların devletin ekonomiye müdahalelerinin kapsamı ve sıklığı konusunda tarihçileri yanılttığını da gözardı etmemek gerekir. Bu hataların bir bölümü arşiv belgelerinin doğasından kaynaklanıyor. Devletin iktisadi yaşama yaptığı her müdahale, yerel kadılara ya da başka görevlilere gönderilen bir talimat biçiminde kayda alınıyordu. Biz de bu kayıtları okuyarak yapılan her müdahale hakkında ayrıntılı bilgi sahibi oluyoruz. Oysa, devletin piyasalara ya da ekonominin işleyişine müdahale etmediği ve ezici çoğunluğu oluşturan sayısız olay hakkında elimizde hiçbir kayıt yoktur. Pek çok tarihçi de arşiv belgelerinin bu tek yanlı niteliğini gözardı ederek, Osmanlı devletinin ekonomiye müdahalesinin, imparatorluğun hemen her köşesinde çoğunlukla ve hatta her zaman uygulanan bir kural olduğu sonucuna varıyorlar.

Yerel yönetimlerin temel malların fiyatlarını belirlemek için oluşturdukları ve kadılar tarafından kayda alınarak ilan edilen narh listeleri bu konuda çok ilginç bir örnek oluşturmakta. Bu listelerin bir bölümünün yayımlanması, narh uygulamasının Osmanlı döneminde kent ekonomisinin kalıcı bir özelliği olduğu izlenimini yaratmıştır. Oysa, son yıllarda İstanbul'daki 1 numaralı Suriçi, Galata ve Üsküdar mahkemelerinin 15. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar elde bulunan ve sayıları bin cildi aşan tüm kayıtları üzerinde yaptığımız taramalar sonucunda, narh listelerinin hiç de sürekli ya da düzenli olarak hazırlanmadığı anlaşıldı. Özellikle 16. yüzyıldan sonra, narh listelerinin ağırlıklı olarak mal ve para piyasalarındaki darlık, kıtlık, parasal dalgalanma ve olağanüstü istikrarsızlık dönemlerinde hazırlandıkları görülüyor. Buna karşılık, daha istikrarlı dönemlerde, kimi durumlarda yirmi otuz yıllık süreler boyunca, yerel yöneticilerin narh listeleri hazırlamadığı anlaşılıyor.[11]

Bir diğer tür hata da arşiv belgelerinin büyük bir bölümünün başkentin ekonomisine ilişkin kanıtlar sunmasından kaynaklanıyor.[12] Bu kanıtlar pek çok tarihçiyi benzeri müdahalelerin diğer kentlerde de uygulandığı sonucuna götürmüştür. Oysa, İstanbul hem büyüklüğü hem de siyasi önemi açısından çok istisnai bir konumdaydı. Yarım milyona yaklaşan nüfusuyla 16. yüzyılda Avrupa ve Batı Asya'nın en büyük kentiydi. Diğer büyük ve tüketici kentlerde görüldüğü gibi, devletin iktisadi öncelikleri içinde büyük bir ağırlığı vardı. Buna kar-

şılık, merkezi devlet diğer kentlerin iaşesine daha az önem veriyordu. Bu kentlere merkezden atanan yöneticiler de lonca örgütü, tüccarlar, mültezimler, sarraflar gibi yerel olarak güçlü olan kesimlerle işbirliğine çok daha yatkındılar. Bu nedenlerle, İstanbul'daki devlet müdahaleciliğine bakarak, diğer kentlerdeki uygulamalar hakkında sonuçlara varmak doğru olmaz.[13]

Bu gözlemler bize iktisat alanındaki Osmanlı devlet müdahaleciliğinin artık daha gerçekçi bir değerlendirmesini yapmanın zamanının geldiğini gösteriyor. Arşiv belgelerine dayanan tarihçilik anlayışının sorunları ile devletin gücü ve etkinliğinin sınırları dikkate alındığında, Osmanlı devletinin 17. ve 18. yüzyıllarda ticaret ve yerel piyasalara ilişkin uygulamalarını daimi ve kapsamlı müdahalecilik olarak değil, seçici müdahalecilik olarak nitelendirmek daha doğru olur. Özellikle 16. yüzyıldan sonra, müdahalecilik esas olarak başkent İstanbul'un ve ordunun temel ihtiyaçlarının sağlanmasında ve darlıkların bunalım boyutlarına ulaştığı olağanüstü dönemlerde uygulanmıştır.

Para, Ekonomi ve Osmanlı Devleti

Bugün elimize oldukça geniş bir yelpazeden ulaşan arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardan sağlanan veriler, Osmanlı ekonomisinde para kullanımının kentli nüfusla sınırlı kalmadığını gösteriyor. Özellikle 16. yüzyılda kırsal nüfusun önemli bir bölümü sikke kullanmaya başlamıştı. Kasaba ve kentlerin içinde ve çevrelerinde küçük ölçekli ancak yoğun kredi ağları ilişkileri gelişiyordu. Zanaatkârların, tüccarların yanısıra köylüler ve göçerler de para kullanıyorlardı. Para sadece uzun mesafeli ticaret için değil, ekonomi için de büyük önem taşıyordu.

Bu nedenle Osmanlıların para konusundaki uygulamaları, iktisadi konulardaki yaklaşımlarına ilginç ve önemli bir örnek oluşturuyor. Osmanlılar parasal uygulamalarında, Roma ve Bizans'tan, ortaçağ İslam devletlerinden, Moğolların İran'da kurduğu İlhanlılar devletine, İtalyan kent devletlerine ve nihayet İspanyol imparatorluğuna kadar, Akdeniz havzasının önde gelen para geleneklerinden etkilendiler ve zaman içinde bu geleneklerin taşıyıcıları oldular.[14] Bu uygulamaları incelemeye geçmeden önce, burada en basit ve en temel sorularla başlamak uygun olur: Osmanlılar yüzyıllar boyunca niçin sikke bastılar ve niçin istikrarlı bir para düzeni kurmaya ve sürdürmeye çalıştılar?

Birinci olarak, İslam geleneğini izleyen Osmanlılar için sikke, hutbe ile birlikte egemenliğin en önemli iki simgesinden biriydi. Örneğin, 16. yüzyılda yaşayan tarihçi Mustafa Âli, hutbe ve sikkeyi iki özel ilahi armağan olarak görüyor ve hutbenin soyutluğu ile sikkenin somutluğu arasındaki karşıtlığa dikkati çekiyordu. Mustafa Âli için hutbe hükümdarın prestijinin büyüklüğü düşüncesinin bir ifadesiydi. Buna karşılık sikke, hükümdarın gücünü açık seçik ve yazıyla yansıtıyordu. Altın ve gümüş sikkeler elden ele, bölgeden bölgeye taşındıkça, hükümdarın gücünü ülkenin en uzak köşelerine ulaştırıyordu.[15]

İkinci olarak, Osmanlıların bir yandan vergi toplamak, öte yandan da askerlere, bürokratlara, tüccarlara ve diğer kesimlere ödeme yapmak için paraya ihtiyaçları vardı. Paranın bu işlevinin en eski devletlere kadar uzandığını belirtmiştik. Ancak, Osmanlıların para konularına yaklaşımlarını bu iki saikle sınırlı tutmak, dar bir yorum olur. Osmanlılar paranın bolluğu ve piyasalardaki dolaşımıyla ticaret ve ekonominin sağlığı, canlılığı arasında güçlü bir ilişki olduğunun da bilincindeydiler. Osmanlı devleti uzun mesafeli ticaret yolları üzerinde kurulmuştu ve uzun mesafeli ticaret Osmanlı devleti ve ekonomisi için her zaman büyük önem taşımıştır. İstikrarlı bir para düzeni de uzun mesafeli ticaret için büyük önem taşıyordu. Ayrıca, Osmanlı ekonomisinde para kullanımı kentlerdeki dar bir kesimle sınırlı değildi. Para kullanımı, özellikle 16. yüzyılda, hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağlantıların güçlenmesi nedeniyle çok yaygınlaşmıştı. Böylece sadece kentliler değil, kırlardaki nüfusun önemli bir bölümü de piyasalara girerek gümüş akçe ve bakır mangırı kullanmaya başlamıştı. Aynı dönemde Osmanlı kentlerinde ve yakın çevrelerinde küçük ölçekli fakat yoğun kredi ağlarının da geliştiği görülüyor. Bu kanıtlar Osmanlı maliyesinin yanısıra Osmanlı ekonomisinin sağlığının da para ve parasal istikrara yakından bağlı olduğunu gösteriyor. Osmanlı yöneticileri de para ile ekonomi arasındaki bu güçlü ilişkinin farkındaydılar.[16]

Osmanlıların parasal uygulamaları da, tıpkı Osmanlı iktisat politikaları gibi, merkezi bürokrasinin önceliklerini ve çıkarlarını yansıtmaktaydı. Osmanlı müdahaleciliğinin doruk noktası olan 15. yüzyılın ikinci yarısında, parasal uygulamalar da kapsamlı bir müdahalecilik anlayışından kaynaklanıyordu. Ancak, merkezi devletin gücü-

nün sınırları para konularında çok daha açık olarak görülmekteydi. Uzun mesafeli ticaret ve mal piyasalarına kıyasla, devletin değerli maden akımlarını, sikkeleri veya bunların fiyatlarını, bir başka deyişle kurları ve faiz oranlarını denetleyebilmesi çok daha zordu.[17] Osmanlı yöneticileri de para piyasalarındaki tüccarların ve sarrafların mal piyasalarında olduğundan daha kolay bir biçimde bu denetimden kaçabileceklerini gördüler. Bütün bunların sonucunda, Osmanlı devletinin para piyasalarına müdahalesi giderek daha seçici oldu. Hatta, uzun vadeli bir bakışaçısıyla, daha sonraki dönemlerdeki parasal uygulamaların bir hayli esnek ve pragmatik bir nitelik kazandığını da söyleyebiliriz.[18]

Devlet politikalarındaki esnekliğin en önemli ve ilginç örneklerinden biri, değişik sikkeler arasındaki kur değerlerinin belirlenmesinde ortaya çıkıyor. Osmanlı yöneticileri piyasalarda mümkün olduğu kadar fazla miktarda değerli maden ve sikkenin dolaşımını sağlamaya çalışıyorlardı. Bu hedef parasal uygulamalarda diğer amaç ve önceliklerin hepsinden daha fazla önem taşıyordu. Ancak Osmanlı yöneticileri, hem altın:gümüş oranının, hem de değişik sikkeler arasındaki kur değerlerinin sürekli olarak dalgalandığını da biliyorlardı. Eğer bu koşullarda sabit kur politikaları izlenecek olursa, kimi sikkelere piyasa değerlerinin altında değer biçilecek ve Gresham yasası uyarınca bunlar piyasalardan kaybolacaktı. Bu nedenle Osmanlı devleti sadece sultaninin kur değerinin değil, tüm Osmanlı ve yabancı sikkelerin değerlerinin de yerel piyasalar tarafından belirlenmesini tercih etmekteydi. Yerel mahkemelerin kayıtları, kişiler arasındaki anlaşmazlıklarda kadıların yerel piyasalarda oluşan kur değerlerini kullandıklarını gösteriyor. Devlete yapılan ödemelerde, altın veya gümüş her cinsten sikkenin hangi kur üzerinden kabul edileceği de hazırlanan listelerde belirtilmekteydi. Bu resmi kurlar da genellikle piyasalarda oluşan kurlardan önemli bir farklılık göstermiyordu.

Devletin yabancı sikkelere karşı izlediği politikalar, sözünü ettiğimiz esnekliğin bir diğer örneğini oluşturuyor. Yabancı sikkelerin tedavülü en erken dönemlerden itibaren teşvik edilmekteydi. Değerli madenler ve yabancı sikkeler gümrük vergilerinden muaf tutulmaktaydı. Belirli Avrupa devletlerinin tüccarlarına sağlanan imtiyazlar ya da kapitülasyonlarda, Osmanlı ülkesine getirilen yabancı sikkeler

vergi dışı bırakılıyordu. Gümrükler ve darphanelerde çalışanlar da yabancı sikkelere el konmaması konusunda uyarılıyordu. Bu imtiyazlar 16. yüzyılda tüm Avrupalı tüccarlara uygulanacak biçimde genişletilmiştir.

Osmanlı devletinin para konusundaki uygulamalarının en önemli örneklerinden biri de tağşişler ya da para biriminin gümüş içeriğinin devlet tarafından azaltılmasıdır. İktisadi ve mali nedenleri ve sonuçları bakımından madeni sikke döneminin tağşişlerini, kâğıt para döneminde (bugün) devletin para basmasına benzetebiliriz. Osmanlı tağşişlerinin büyük çoğunluğunu ortak bir çerçevede incelemek ve birkaç boyutu öne çıkarmak mümkündür. Birinci olarak, tağşişleri gelişigüzel girişilen uygulamalar olarak değil, tam tersine, devlet açısından belirli bir yararlar-zararlar hesabının sonucu olarak görmek gerekir. İkinci olarak, Osmanlı tağşişlerinin büyük bir bölümü mali nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Devletin tağşişlerden sağladığı en önemli yarar ise, kısa vadeli ek mali gelirdi. Buna karşılık tağşişler uzun vadedeki mali sakıncalarının yanısıra ciddi bir siyasal muhalefet yaratıyorlardı.

Osmanlı toplumunda devletin dışında tağşişlerden sürekli olarak yararlanan bir kesim yoktu. Buna karşılık, kentli nüfusun çoğunluğu, devlet memurları, lonca üyeleri, dükkân sahipleri ve küçük tüccarlar tağşişlerden hoşlanmıyordu. Ancak en büyük muhalefet, satın alma güçleri her tağşişten sonra azalan yeniçerilerden gelmekteydi. 17. ve 18. yüzyıllarda yeniçerilerin büyük bir bölümü esnaf ya da dükkân sahibi olarak çalışmaya başladığı için, bu iki kesim arasında güçlü bir örtüşme vardı. Bir tağşiş bu iki kesimin biraraya gelerek başkentteki diğer muhalefet odaklarına katılma olasılığını artırıyordu. Bu geniş muhalefet, tağşişlerin daha sık kullanılmasına karşı en büyük engeli oluşturmaktaydı. Öte yandan, 18. yüzyılda taşradaki âyanın devletin para konusundaki uygulamalarını etkileyip etkilemediği, araştırılması gereken ilginç bir konudur. Hem ticari faaliyetleri hem de net olarak alacaklı olmaları nedeniyle, âyanın parasal istikrardan yana olmaları beklenir.

Ancak, muhalefetin etkinliğini yalnızca başkentteki ayaklanmaların sayısı ya da sıklığı ile ölçmemek gerekir. Tarihçi E. P. Thompson'ın 18. yüzyıl İngiltere'sinde, sokak kalabalıklarının ahlaki iktisat anla-

yışlarına ilişkin olarak, ekmek gösterilerini incelerken altını çizdiği gibi, uzun vadede ayaklanmaların olabileceği tehdidi de ayaklanmaların kendisi kadar etkili olabilir.[19] Başkentte tağşiş karşıtı kesimlerin varlığı ve birlikte hareket etmeleri olasılığı, özellikle barış dönemlerinde devletin tağşişlere daha sık başvurmasına karşı caydırıcı rol oynamıştır. Bir siyasal iktisat çerçevesi içinde ele aldığımız tağşiş örneği bize bir yandan iktisat politikalarında merkezi devletin önceliklerini ve uygulamalara egemen olan pragmatizmi, öte yandan da merkezi devletin gücünün sınırlarını yansıtıyor.

Osmanlılar Niçin Merkantilist Politikalar İzlemediler?

Osmanlı iktisat tarihinde son dönemde sık tartışılan bir konu da devletin niçin aynı dönemin Avrupa devletlerinin yaptığı gibi, yerli tüccarları ve üreticileri güçlendirici merkantilist politikalar izlemediğidir. Yukarıda Osmanlı devletinin kentlerin, özellikle de başkentin iaşesine verdiği önceliğe değinmiştik. Bu tavır ithalat ve ihracata karşı takınılan tavırlar arasında önemli bir farklılığa yol açmaktaydı. İthalat, iç piyasalardaki malların arzını artırdıkları için desteklenmiş, özendirilmişti. Buna karşılık, ihracata ancak yerli talep karşılandıktan sonra izin verilmekteydi. İç piyasalarda darlıklar baş gösterince, devlet gıda maddelerinin ve hammaddelerin ihracatını yasaklamakta tereddüt etmemekteydi.

Kentli tüketicilerin çıkarlarına öncelik tanıyan bu dış ticaret uygulamaları ile Avrupa'daki merkantilizm uygulamaları arasındaki farklar çok açıktır. Ancak, kentlerin iaşesine ağırlık tanıyan politikaları Osmanlılar ya da İslam devletleriyle özdeşleştirmek yanlış olur.[20] Tarımsal üretimdeki büyük dalgalanmalar, sık sık görülen kıtlıklar ve ulaştırma teknolojisinin yetersizliği nedeniyle, ortaçağ devletlerinin çoğunluğu kentlerin iaşesine büyük önem vermekteydi. 12. yüzyıldan 15. yüzyılın sonlarına kadar, Avrupa devletlerinin iktisadi politikalarını da burada anılan kaygılar yönlendirmekteydi.[21] Osmanlılar ile Avrupa'daki iktisadi politikalar arasındaki farklar daha sonraları, 16. ve 17. yüzyıllarda, Avrupa'da yerli üreticilerin tercihlerine ağırlık veren merkantilist yaklaşımın ağırlık kazanmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır.

Osmanlılar merkantilist düşünce ve uygulamalardan habersiz değillerdi. Örneğin, 18. yüzyılın başlarında Naima, merkantilist uygulamaları savunarak, eğer Müslümanlar ithal malları yerine yerli ürünleri satın alırlarsa, akçe ve diğer sikkelerin Osmanlı ülkesinde kalacağını söylemekteydi.[22]

1999'da yayımlanan değerli kitabında Edhem Eldem de 18. yüzyılda Osmanlı-Fransız ticaretini inceledikten sonra, Osmanlı devletinin iktisadi uygulamalarını tartışıyor, Osmanlıların niçin merkantilist politikalar izlemedikleri, niçin ithalatın ekonomi üzerindeki yıkıcı etkilerini öngöremedikleri sorularına yanıt arıyor. Bunun nedeni acaba Osmanlı bürokratlarının hep kısa vadeli düşünmeleri miydi, yoksa 19. yüzyıl öncesinde ithal mallarının çok büyük bir bölümünün Osmanlı ülkesinde üretilmeyen lüks ve diğer mallardan oluşması ve bu nedenle ithalatın yerli üretimi tehdit etmemesi miydi?[23] Bu tür açıklamalarda gerçek payı var, hiç kuşkusuz. Ancak, merkantilist düşüncenin Osmanlı ülkesinde kök salmamasının en önemli nedeni, daha önce değindiğim gibi, Osmanlı devletinin iktisadi uygulamalarının herşeyden önce merkezi bürokrasinin önceliklerini yansıtmasıdır.

Avrupa'da merkantilist düşüncelerin ve uygulamaların gelişmesinde öncü rol oynayan tüccar ve üreticilerin Osmanlı iktisadi düşüncesinde etkileri olmamıştır. Osmanlı toplumunda ve siyasetinde merkez dışındaki kesimlerin ağırlığının arttığı 17. ve 18. yüzyıllarda bile, iktisadi düşünceye ve uygulamalara bürokrasinin öncelikleri egemen olmaya devam etmiştir. Sadece taşrada yerel olarak güçlü olan kesimler, yerel yöneticilerin uygulamaları üzerinde etkili olabilmişlerdir.

Sonuç olarak, Osmanlı devleti gerektiğinde esnek ve pragmatik davranarak, tanımı zaman içinde belirli ölçülerde değişen bir geleneksel düzeni sürdürmekte başarılı olmuştur. Bu düzeni çözebilecek toplumsal kesimlerin güçlenmesini engellemiştir.

Ancak, 15. yüzyıldan, belki de daha öncelerden başlayarak kurumsal ve teknolojik dönüşümlerle adım adım gelişen bir dış iktisadi gücün 19. yüzyılda Doğu Akdeniz bölgesinde ağırlığını duyurmasından sonra, Osmanlı devleti tüm çabalarına karşın geleneksel düzenin çözülmesini engelleyememiştir.

III

Para, Tarih ve Nümizmatik*

Paranın tanımını yapmak her zaman güç olmuştur. Para sözcüğü tarih boyunca farklı toplumlarda farklı anlamlarda kullanılmıştır. Yine de parayı, hem değerlerin ölçüsü olarak kabul edilen hem de günlük alışverişlerde ve servetlerin saklanmasında kullanılan meta veya metalar olarak düşünürsek fazla yanılmış olmayız. Bu anlamda paranın hemen hemen tüm toplumlarda erken dönemlerden itibaren ortaya çıktığını biliyoruz. Eski toplumlarda para olarak kullanılan nesneler arasında sığırları, çeşitli taş ve metal parçalarını, mercanları sayabiliriz. Kolayca tanınmalarını sağlamak amacıyla eş ağırlıkta kesilmiş ve belirli biçimlerde damgalanmış metal parçaları olarak sikkelerin ortaya çıkışı ise, paranın evriminde daha ileri bir aşamayı temsil eder. Sikkelerin birbirlerinden bağımsız olarak yalnızca birkaç toplumda, Anadolu'da, Hindistan'da ve Çin'de ortaya çıktığını ve bu kaynaklardan gelişerek bugünkü özelliklerine ulaştıklarını biliyoruz.

Tanınmış İngiliz nümizmat Philip Grierson'un da belirttiği gibi, Eski Yunan'ın ve Akdeniz havzasının ilk sikkelerinden bu yana, sikke basmak hükümdarlar tarafından egemenliğin en önemli simgelerin-

---

* Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynakta yayımlanmıştı:
"Para, Tarih ve Numizmatik", *Ak Akçe, Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Koleksiyonları, c. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992 içinde, s. 8-21.

den biri olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, erken dönemlerden başlayarak hemen her toplumda sikke basma imtiyazı devlete ayrılmıştır. Aynı coğrafi bölgede gelişen ve aynı geleneklerden etkilenen İslam'da da "sikke ve hutbe sahibi" olmak, bir hükümdar için egemenliğin en önemli simgeleri olarak kabul edilmiştir.

Sikkelerin üretildiği darphaneler de genellikle devletin bir parçası olarak işlev görmüş ve yönetilmiştir. Ancak devletin kolayına geldiği veya devletin belirli kesimlerden gelen baskılara direnemediği durumlarda, para basma işlevinin ve hatta imtiyazının başkalarına devredildiğini görüyoruz. Örneğin Osmanlı devletinin gücünün doruğuna ulaştığı 15. ve 16. yüzyıllarda, altın ve gümüş sikke kesen darphaneler devlet tarafından yakından denetlenmekteydi. Devlet bu darphanelere kesecekleri sikkelerin vezin ve ayarları ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi gönderirdi. Kadılar bu darphanelerin işlemlerini ve hesaplarını yakından izlerlerdi. Buna karşılık, mangır adı verilen ve bugünkü bozuk paralar gibi günlük alışverişlerde kullanılan bakır sikkeleri üretmekle yükümlü darphaneler, devlet tarafından açık artırma yolu ile özel şahıslara kiralanmaktaydı. Devletin bu darphaneler üzerindeki denetimi daha sınırlı kalmaktaydı.

Devletlerin küçük veya zayıf olduğu yerlerde ve dönemlerde, belirli bir bölgede çok sayıda darphaneye rastlanmaktadır. Buna karşılık, devletin güçlenmesi, ulaştırma ve iletişim düzeninin gelişmesiyle birlikte, darphane sayısının azaldığı, sikke kesme işlemlerinin bir veya birkaç merkezde toplandığı görülmektedir. Örneğin, ortaçağ boyunca ve 16. yüzyıla kadar, Avrupa ve Ortadoğu'da ve bu arada Osmanlı devleti sınırları içinde çok sayıda darphane görülmektedir. Bu darphanelerin önemli bir bölümü ticaretin ve kent ekonomisinin gereksinimlerini karşılamak üzere kentlerde faaliyet göstermekteydi. Altın ve gümüş madenlerinin bulunduğu yerlerde de darphane kurulurdu. Ayrıca, pek çok devlet sınır bölgelerinde darphaneler işleterek, sınırdan içeri girmekte olan değerli madenleri ve yabancı sikkeleri eritip yeniden piyasaya sürmeyi amaçlıyordu. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ve bu arada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki darphane sayıları azalmaya başlamıştır.

Darphanelerde metallerin damgalanarak sikkeye dönüştürülmesi işlemi ya dökme ya da vurma/darp yöntemleriyle gerçekleşmekteydi.

Dökme işlemine daha çok Roma Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde üretilen, kolaylıkla darbedilemeyecek kadar büyük boydaki bronz sikkelerde ve Çin'de imal edilen çeşitli tür paralarda rastlanmaktadır. Ancak, tarih boyunca sikke üretiminde esas olarak kullanılan yöntem, darp yöntemidir. Bu yöntemin daha yaygın olmasının nedeni darbedilen sikkelerin taklit edilmesinin güçlüğüdür. Darp yönteminde sikkelere elle, daha doğrusu bir çekiçle vurulmaktadır. M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren kullanılan geleneksel darp yönteminde, bir boş metal parçası üzerlerine çeşitli şekil ve yazıların işlenmiş olduğu iki ayrı kalıbın arasına yerleştirildikten sonra, yukarıda kalan kalıbın üzerine çekiçle vurulmaktadır. Böylece istenilen yazı ve şekiller sikkenin her iki tarafına da işlenmiş olmaktadır. 16. yüzyıldan sonra Avrupa'da darbedilen sikkelerin üretiminde el ve çekiç yerine makineler kullanılmaya başlanmıştır.

Sikkeler yalnızca iktisat tarihçileri için değil, siyasal gelişmeleri inceleyenler için de çok önemli kanıtlar sağlayabilirler. Ancak, tarihçilerin sikkelerin sağladığı ipuçlarını dikkatle incelemeleri ve bu verileri kendi başlarına değil ancak diğer tarihsel malzemeyle birlikte değerlendirmeleri gerekir. Çünkü, sikkelerin ortaya koyduğu bilgilerin her zaman doğru olmayabileceğini, sikkelerin bazen yalnızca propaganda amacıyla darbedilebileceğini biliyoruz. Tarihçinin sikkelerin üzerindeki bilgileri doğru olarak kabul etmeden önce, bu ifadelerin hangi amaçlarla ve kimler tarafından işlendiği üzerinde dikkatle düşünmesi gerekiyor.

Para ve tarih üzerinde bu kısa girişten sonra şimdi de gelelim nümizmatiğe. Nümizmatik nedir, bu bilim dalı ne kadar geniş veya ne kadar dar tanımlanmalıdır? Nümizmatiğin alanının nasıl tanımlanması gerektiği konusunda uzmanlar arasında kesin bir anlaşma sağlandığı söylenemez. Örneğin Philip Grierson nümizmatiği geniş bir biçimde, ilkel toplumların mercanlarından gelişmiş toplumların sikkelerine, kâğıt paralarına, madalyalarına ve jetonlarına kadar değişim aracı olarak kullanılan tüm taşınabilir nesneleri inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır. Son dönemlere kadar Batı'da yalnızca jetonların değil madalyaların da ana işlevinin iktisadi olduğunu hatırlarsak, nümizmatiğin bu geniş ve kapsamlı tanımını benimsemek doğru olacaktır.

İktisat tarihçileri daha çok ilkel paralar, sikkeler ve kâğıt para türleri ile ilgilenirken, pek çok koleksiyoncu sikkeleri, madalyaları, jetonları ve diğer tür paraları kendi dönemlerinin birer ürünü olarak toplamayı ve incelemeyi tercih edecektir. Ama bu nesnelerin başka bir özelliği daha vardır. Tarihin canlı ve çarpıcı biçimlerde yaratılmış ufak nesnelerde yaşadığını biliyoruz. Eski arşiv belgelerinin sararmış yapraklarını çeviren bir profesyonel tarihçi, nasıl eski bir uygarlığın yazarlarıyla ilişki kurduğunu düşünebiliyorsa, paralara dokunan, onları parmakları arasında tutabilen bir nümizmat da sık sık aynı duygulara kapılacaktır.

Sikkelerin Tarihinde Üç Ana Gelenek

Erken dönemlerden bu yana sikkelerin tarihi, dünyanın değişik bölgeleri ve uygarlıkları arasında ne kadar canlı ve sık düşünce alışverişi olduğunu bize göstermesi bakımından son derece ilginç bir alan oluşturuyor. İlhanlı sikkelerini de dünya sikkeleri tarihinin içine yerleştirmek ve diğer devletlerin ve uygarlıkların sikkeleriyle olan ilişkisini kısaca tartışmak yararlı olacaktır. Sikkelerin tarih boyunca gösterdiği evrim içinde birbirinden daha bağımsız olarak gelişen üç ayrı gelenek görüyoruz: a) Avrupa-Akdeniz-Ortadoğu geleneği; b) Hint geleneği ve c) Çin geleneği. Şimdi bunların her birini kısaca ele alalım.

İlk olarak, İran'dan Batı Avrupa'ya kadar uzanan ve Akdeniz havzasını da içeren geniş coğrafi alanın dünya sikkelerinin tarihindeki üç ana gelenekten birini oluşturduğunu görüyoruz. İlk Lidya sikkelerinin Batı Anadolu'da M.Ö. 6. yüzyılda ve belki de bu tarihten de önce ortaya çıkmasından bu yana, Eski Yunan, Roma, Sasani, Bizans, İslam ve Batı Avrupa sikkeleri bu geniş bölgede birbirleriyle bazen sıkı bazen de daha gevşek ilişki içinde gelişmişlerdir.

Anadolu'daki ilk sikkelerin yerel olarak çıkarılan altın ve gümüş karışımı bir madenden üretildiğini biliyoruz. Daha sonraları sikke kullanımı Akdeniz havzasındaki Eski Yunan kent topluluklarına yayılırken, saf altın, saf gümüş ve bronz sikke üretimine geçildi. M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender'in fetihleriyle birlikte Mısır'da ve Pers İmparatorluğu'nda da büyük miktarlarda sikke kullanılmaya başlandı. Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz havzasını ve onun ötesindeki top-

rakları siyasi ve bir ölçüde iktisadi olarak bütünleştirmesiyle birlikte, altın, gümüş, bakır ve bronz sikkelere dayanan Roma para düzeninin bu bölgenin tümünde yaygınlık kazandığını görüyoruz. Bu nedenle, Roma sikkeleri Avrupa-Akdeniz-Ortadoğu geleneğinin evriminde önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Nitekim, bugün hem Avrupa'da hem de Ortadoğu'da kullanılmakta olan *pound, libre-lira* ve *dinar* gibi pek çok parasal terimin kökenleri Roma dönemine gitmektedir.

Cermen kavimlerinin istilaları ile birlikte bu geniş bölgedeki sikkelerin evrimi iki dala ayrıldı. Roma İmparatorluğu'nun Cermenler tarafından istila edilen batı eyaletlerinde, nüfusun, ticaretin ve kent ekonomisinin gerilemesiyle birlikte, sikke kullanımı da büyük ölçüde geriledi. Feodal Avrupa'da altın kaybolurken, para düzeni esas olarak *penny* adı verilen küçük gümüş sikkelerle sınırlı kaldı. Batı Avrupa sikkeleri ancak 13. yüzyılda altının tekrar ortaya çıkmasıyla birlikte canlanacak, altın, gümüş ve bakır sikkelerden oluşan üç basamaklı modern düzene doğru gelişmeye başlayacaktır. Venedik'in Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da da etkili olan ve daha sonraları Osmanlı altın sikkelerine örnek oluşturacak altın dükası işte bu koşullarda, 13. yüzyılda ortaya çıktı ve hızla yayıldı.

Amerika'nın keşfinden sonra büyük miktarlarda gümüş İspanya ve Doğu Asya üzerinden Eski Dünya'ya akmaya başladı. Tedavüldeki gümüş miktarı artınca, büyük boy gümüş sikkeler yaygınlık kazanmaya başladı. Bunların içinde Ispanya'nın sekiz reallik sikkesi 16. ve 17. yüzyıllarda dünya ticaretinin en gözde parası haline geldi. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı devletinin giderek küçülen gümüş akçeleri artık işlevlerini ve önemlerini yitirmişti. Osmanlı devleti de İtalya'da *grosso*, Almanya ve Avusturya'da *groschen* adı verilen bu büyük gümüş sikkeleri örnek alarak yeni tür bir sikke basmaya başladı. Bu yeni para birimine *guruş* adı verildi.

17. yüzyılın sonlarına doğru kâğıt paraların ortaya çıkmasıyla birlikte Batı'daki para düzeninin evriminde yeni bir aşamaya ulaşıldı. O döneme kadar tüccarlar ve bankerler kendi aralarındaki ticari işlemlerde çeşitli kâğıtlar kullanmaktaydılar. Ancak devletin piyasaya sürdüğü ya da devlet garantisindeki, belirli büyüklükte ve genel olarak kabul gören kâğıt paralar önemli bir yenilik oluşturuyorlardı. İlk banknotlar İsveç devlet bankası tarafından 1660'larda piyasaya sü-

rüldü. 18. yüzyıl boyunca Batı Avrupa'da pek çok devlet kendi kâğıt paralarını piyasaya sürmeye başladılar.

Kapitalizmin yükselişi ve Sanayi Devrimi ile birlikte Avrupa'nın iktisadi ve ticari gücü arttı. Ayrıca, 19. yüzyılda Batı Avrupa'nın ileri gelen ülkeleri sömürge imparatorlukları kurmaya giriştiler. Böylece hem iktisadi ve hem de siyasi gücü sayesinde Batı Avrupa sikkeleri dünyanın diğer bölgelerindeki sikke geleneklerini etkilemeye ve değiştirmeye başladı.

Öte yandan, Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde sikkelerin evrimi çok daha farklı bir çizgi izledi. İmparatorluğun çözülüşünden sonra Doğu Akdeniz'de iktisadi faaliyetler ve özellikle de kent ekonomisi gücünü koruyabildiği için, Hıristiyan temalarla ve resimlerle örülü, kendine özgü desenleri ile altın, gümüş ve bakır Bizans sikkeleri canlılıklarını sürdürdüler. İslam sikkeleri 7. yüzyıldan itibaren işte bu ortamda tedavüle çıkmaya başladılar.

Son yüzyıllara kadar dünyadaki en yaygın ve ortak özelliklerini koruyan sikke düzeni Avrupa'nınki değil, İslam devletlerininki olmuştur. Bu sikkelerin etkili oldukları coğrafi alan batıda İspanya ve Fas'tan doğuda Malezya'ya, Orta Asya'dan Sahra Çölü'nün güneyine kadar uzanmaktadır. İslam sikkelerinin ortak özellikleri hemen hepsinin yazılı ifadeler, süslemeler ve Arap alfabesini kullanmasıdır. Bu özellikleriyle İslam sikkeleri resimlere dayanan ve Eski Yunan ya da Latin alfabesi kullanan Batı sikkelerinden ayrılmaktadır. Ancak görünüşteki bu farklara karşın, Batı ve İslam sikkelerinin aynı kaynaktan yola çıktıklarını ve yüzyıllar boyunca karşılıklı etkileşim içinde olduklarını unutmamak gerekiyor. İslam'ın klasik döneminde temel para birimleri altın *dinar*, gümüş *dirhem* ve bakır *fulûs*'den oluşuyordu. Dinarın kökenleri Roma İmparatorluğu'na uzanmaktadır. Dirhem antikçağın *drahma*sından, fulûs ise Bizans'ın *folis*'inden gelmektedir. Ayrıca yüzyıllar boyunca İslam ve Avrupa paraları özellikle Akdeniz havzasında birbirleriyle tek yönlü değil, karşılıklı etkileşim içinde olmuşlardır. Bu karşılıklı ilişkinin en yoğun olduğu bölgeler arasında Sicilya ve Emevi İspanyası, Haçlı Seferleri sırasında Anadolu ve Suriye, 12. ve 13. yüzyıllarda Avrupa ile 14. ve 15. yüzyıllarda Doğu Akdeniz sayılabilir. Daha yakın dönemleri ele alacak [illegible]ursak, bugün Suudi Arabistan, İran ve Ortadoğu'nun diğer ülkelerinde bir para birimi

olarak kullanılan *riyal* sözcüğünün kokenlerinin 16. ve 17. yüzyıldaki İspanyol parasına gittiğini söyleyebiliriz.

İslam'ın ilk elli yılında, fethedilen topraklarda tedavül gören Sasani, Bizans ve diğer sikkeler üzerinde fazla değişik yapılmadı. Ancak 690'ların sonuna doğru, beşinci Emevi halifesi Abdülmelik büyük bir para reformuna girişerek, altın dinar ile gümüş dirhemin ağırlıklarını yeniden belirledi. Aynı zamanda, yaşayan kişilerin resimleri sikkelerden kaldırılarak yerlerine yazılar konuldu. Bu yazılar önceleri İslam'a bağlılığı simgeleyen ifadeler ve Hicri tarihle sınırlıydı. Daha sonraki sikkelerde hükümdarın ve hanedanın adına da yer verildiği gibi, daha ayrıntılı dini ifadeler ile siyasal ve parasal ifadelere de yer verilmeye başlandı. Bu yazı geleneği nedeniyle İslam sikkeleri bugün tarihçiler için çok yararlı bir malzeme oluşturmaktadır.

Resimlere ve Hiristiyanlıkla ilgili temalara yer veren Bizans ve Avrupa sikkelerinden ayrılan bu anlayış, son dönemlere kadar İslam sikkeleri üzerindeki etkisini korudu. Yazıların, desenlerin ve çerçevelerin düzenlenmesinde zaman içinde farklılıklar kaçınılmaz olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, İslam sikkelerindeki yazı geleneğinden ancak istisnai durumlarda vazgeçilmiştir. Kullanılan harflerde de zaman içinde farklılıklar ve çeşitlilikler görülmektedir. Örneğin, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı sikkelerinde padişahın ismi yerine imzası olarak nitelendirilebilecek ve padişahtan padişaha değişen bir tuğra kullanılmaya başlanmıştır.

Şimdiye kadar ele aldığımız bu geniş Avrupa-Akdeniz-Ortadoğu geleneği ile karşılaştırıldığında, Hindistan ve Güneydoğu Asya bölgesinin sikkeleri nümizmatik açısından ayrı bir gelenek oluşturmaktadır. Philip Grierson ve diğer uzmanların belirttikleri gibi, ayrıntılardaki çeşitliliğe karşın, bu bölgenin sikkelerinin büyük çoğunluğu Avrupa, İslam ve Çin sikkelerinden önemli farklılıklar göstermektedir. Aynı şeyi 13. yüzyıldan başlayarak Hindistan'da egemenlik kuran Müslüman hanedanların sikkeleri için de söylemek mümkündür. Bu hanedanların sikkelerinde kullanılan Arap harfleri, Suriye ve Irak'takilere göre daha kabaca ve çarpıcıdır. Hindistan sikkeleri, Avrupa ve İslam sikkeleri gibi, altın, gümüş veya bakırdandır. Ancak, genellikle onlardan daha kalın ve ağır oldukları gibi, onlar kadar düzgün ve yuvarlak değillerdir. Bu sikkelerin bir bölümü, bu arada örneğin 16. ve 17.

yüzyılda Hindistan'ın kuzeyinde egemenlik kuran Türk-Moğol İmparatorluğu'nun sikkeleri kare biçimindedir. Gerçi kare sikkelere dünyanın başka bölgelerinde ve bu arada Endülüs Emevileri ile Osmanlılardan önce ve Osmanlı dönemi sırasında Tunus ve Cezayir'de de rastlanıyor ama, bu biçim yalnızca Hindistan'da yaygın olarak kullanılmıştır. Bu nedenle kare sikkeler Hindistan geleneğinin önemli bir parçası olarak kabul edilmektedir.

Üçüncü ve son olarak, Çin'deki para geleneği hemen her bakımdan Avrupa, İslam ve Hindistan geleneklerinden ayrılmaktadır. Son dönemlere kadarki Çin sikkeleri darbedilmeyip, döküm yoluyla üretilmekteydiler. Üzerlerinde desen veya resim yoktur, yalnızca yazılı ifadeler bulunur ve bu sikkelerin tümünün ortası deliktir. Avrupa ve Ortadoğu'da ise, ortası delik sikkelere 19. yüzyıla kadar rastlanmadığı gibi, son dönemde ancak az sayıda sikkede delik kullanılmıştır. Avrupa ve İslam paraları çeşitli ve genel olarak hiyerarşik düzendeki değerlerle piyasaya sürülürlerken, Çin sikkeleri hemen her zaman tek değerli olmuştur. Ayrıca son dönemlere kadar Çin'de altın sikke kullanılmıyordu. Avrupa ve Ortadoğu'da ekonominin para ihtiyacı esas olarak devlet yönetimindeki gümüş sikke üreten darphaneler tarafından karşılanırken ve ufak değerli bakır sikke basma hakkı pek çok yerde özel kişilere bırakılmışken, Çin'de bu anlayışın tam tersine, bakır sikkelerin devlet tarafından üretildiğini, buna karşılık özel tüccarların gümüş parçaları üzerine damga vurabildiklerini görüyoruz.

Çin para geleneğinin ilginç bir başka özelliği de kâğıt paranın Avrupa'da ancak 18. yüzyılda yaygınlaşmasına karşılık, Çin'de 11. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasında kullanılmış ve belki de bu tarihlerden birkaç yüzyıl önce ortaya çıkmış olmasıdır. 13. yüzyılda Çin'i gezerken kâğıt paranın imalatını ve kullanımını gören ve bu uygulamadan çok etkilenen Venedikli tüccar Marko Polo, Avrupa'ya döndüğünde izlenimlerini ayrıntılı olarak anlatmıştı. İlhanlılar ya da İran Moğolları da bu uygulamayı Çin'den Ortadoğu'ya getirerek 1290'larda İran'da kâğıt para basmışlardır. Ancak 16. yüzyıldan itibaren, bir yandan Amerika kıtasından gelen gümüş ve altının akımlarının öte yandan da dünya ticaretinin genişlemesinin etkileriyle, Çin ve Hindistan'daki para gelenekleri Avrupa çizgisinden ve İspanyol reali gibi yaygın olarak kullanılan Avrupa sikkelerinden etkilenmeye başladı. 19. yüz-

yılda Avrupa'nın etkileri daha da güçlendi. Bu son dönemde Çin ve Hindistan'da bağımsız bir sikke geleneğinden söz etmek artık mümkün değildir.

İlhanlı Sikkeleri ve Anadolu'daki Türkmen Beylikleri

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğollar, Sibirya ve Çin'den Rusya steplerine kadar uzanan geniş topraklar üzerinde pek çok devlet kurdular. Bunların en tanınmışları arasında Güney Rusya'daki Altınordu devletini ve Osmanlı devleti ile sıkı ilişki içinde varlığını 18. yüzyılın sonlarına kadar sürdürebilen Kırım Hanlığı'nı sayabiliriz. Ancak, İslam dünyası üzerinde en fazla kültürel, siyasal ve nümizmatik etkisi olan Moğol devleti, 13. yüzyılın ortalarında İran'da kurulan ve varlığını seksen-doksan yıl kadar sürdüren İlhanlı devleti olmuştur.

13. yüzyılın sonlarına doğru Müslümanlığı seçen İlhanlılar, İran'ı artık fethedilecek bir düşman toprağı değil, kendi ülkeleri olarak kabul ederek bu ülkeyi canlandırmaya girişmişlerdir. İlhanlılar, başka alanlardaki çabalarının yanı sıra, sikkelerinin niceliğine ve niteliğine de büyük önem vermişlerdir. Kısa bir süre içinde sikkelerindeki geleneksel desenleri tümüyle değiştirmişler, altın miskal ile gümüş dinar ve dirhemleri için yeni ağırlık standartları saptamışlardır. Bu girişimler sonucunda, İlhanlı sikkeleri bugün İslam sikkeleri içinde hem en bol olarak rastlanan hem de en ilginç sikkeler arasında kabul edilmektedir.

Amerikalı tarihçi John Smith İlhanlı tarihini ve sikkelerini ayrıntılı olarak incelemiştir. Smith, para reformu girişimlerini başlatan Gazan Han'ın veziri Raşideddin'in yazılarını inceleyerek, İlhanlıların niçin para konusuna bu kadar önem verdikleri anlamaya çalışıyor. Tahta çıkışından önceki iktisadi bunalım dönemini değerlendiren Gazan Han ve danışmanları, ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin canlanabilmesi için sikkelerin vezin ve ayarının düzgün olması ve kalpazanlığın engellenmesi gerektiği sonucuna varmış ve bu nedenle köklü bir para reformuna girişmişlerdi. Ancak İlhanlılar temel para birimleri olan gümüş dinar için saptadıkları ağırlığı koruyamadılar. Dinarın ağırlığının 14. yüzyılın başlarından itibaren gerilediğini biliyoruz. İlhanlıların 1290'larda kâğıt para basabilmeleri de oldukça ilginç bir gelişmedir.

Bu girişim aynı dönemde Çin'de yapılan uygulamalardan esinlenmekteydi. Çin'deki fetihleri sayesinde Moğollar kâğıt parayı İran'a taşıyabilmişlerdir. Bu girişimin amacının devlete ek mali gelir sağlamak olduğu anlaşılıyor. Ancak, teknolojik altyapının ve devlete olan güvenin sınırlı olması nedeniyle bu uygulama uzun süreli olamamıştır.

Sikkelerinin hem nitelik hem de niceliği bakımından en çok tanınan İlhanlılar, 1296 ile 1335 yılları arasında hüküm süren Gazan, Olcaytu ve Ebu Said Han'lardır. Özellikle Ebu Said döneminde (1316-1335/ H. 716-736) çok sayıda darphane devreye sokularak büyük miktarlarda sikke üretilmiştir. Ebu Said'in son döneminde darbedilen sikkeler, üzerlerindeki yazıların ve dini ifadelerin uygulanışı açısından bugün birer başyapıt olarak, İslam dünyasında darbedilen en güzel sikkeler arasında kabul görmektedirler.

İlhanlılar döneminin ilginç özelliklerinden birisi de sikke üretiminin artması ile birlikte faaliyet gösteren darphanelerin sayısının iki yüze ulaşmasıdır. Bu darphanelerin pek çoğu Batı ve Kuzey İran'daydı. Başkent Tebriz, Süleymaniye ve İsfahan'daki darphaneler bunların en önemlileri arasındaydılar. Öte yandan bu dönemde Rum eyaleti olarak adlandırılan Anadolu da İlhanlıların egemenliği altında bulunuyordu. Önce Anadolu Selçukluları, onların dağılmasından sonra da Anadolu'daki Türkmen beylikleri ve bu arada Osmanlılar İlhanlılara vergi vermekteydiler.

Bu yıllarda Anadolu, doğu-batı yönünde, İran'dan Akdeniz'e doğru işleyen ve esas olarak ipek ile baharat gibi yükte hafif pahada ağır mallar taşıyan önemli ticaret yolları üzerindeydi. Bu ticaret yollarından biri Tebriz'den başlayarak Konya'ya ulaşıyor ve oradan güneye yönelerek Alanya limanında sona eriyordu. Bir diğer yol ise Erzurum, Erzincan, Sivas ve Ankara üzerinden Bursa'ya ulaşmaktaydı. Bu ticari faaliyetle birlikte 14. yüzyılın başlarında Doğu ve Orta Anadolu'nun kasaba ve kentlerinde, hepsi düzenli olmasa da, kırkı aşkın İlhanlı darphanesi faaliyet göstermekteydi. Anadolu'da sikke üreten İlhanlı darphaneleri arasında Erzurum, Erzincan, Sivas, Bayburt, Adilcevaz, Van, Siirt, Bitlis, Malatya, Harput, Niksar, Tokat, Kastamonu, Samsun, Amasya, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Aksaray, Alanya ve Amid'deki (Diyarbakır) darphaneleri sayabiliriz. 14. yüzyılın başlarında üretilen İlhanlı sikkelerinin büyük miktarlarına ve

yüksek niteliklerine bakarak, bu yıllarda yalnızca İran'da değil Anadolu'da da iktisadi ve ticari faaliyetlerin canlılık içinde olduğu sonucuna varabiliriz.

İslam sikkeleri geleneğindeki en ilginç ve parlak aşamalardan birini temsil etmesinin yanı sıra, İlhanlı sikkeleri bugün bizim için bir başka açıdan da önem taşımaktadır. 1320'li ve 1330'lu yıllarda İlhanlı devleti gücünü yitirmeye ve bu arada Anadolu'da da etkinliği azalmaya başlayınca, Anadolu'daki Türkmen beylikleri daha bağımsız davranmaya başladılar. Bu noktada İsfendiyaroğulları, Karamanoğulları ve Osmanlılar gibi beyliklerin ilk girişimlerinden biri de, İlhanlıların son valisi Timurtaş'ın Anadolu'dan ayrılmasıyla birlikte, İslam geleneklerine uyarak kendi adlarına sikke darbettirmek olmuştur. Elimizdeki veriler Osmanlılar adına ilk gümüş akçenin işte tam bu aşamada, 1326 yılında Orhan Bey tarafından darbettirildiğine işaret ediyor.

Anadolu'daki İlhanlı ve Moğol etkisi İlhanlı devletinin İran'da çözülmesinden sonra hemen kaybolmadı. Son yıllarda Philip Remler tarafından yapılan nümizmatik araştırmalar, bağımsızlıklarını kurmaya çalışan Anadolu beyliklerinin kendi sikkelerini üretirken İlhanlılardan ve onların Anadolu'da kurduğu altyapıdan etkilendiklerini gösteriyor. İsfendiyaroğulları, Osmanlılar ve büyük olasılıkla diğer bazı beyliklerin kendi sikkelerini darbetmeye başlarlarken, İlhanlıların idari uygulamalarını, ağırlık ve diğer ölçülerini benimsedikleri ve hatta sikke desenlerini kullandıkları anlaşılıyor. Bu beyliklerin ilk sikkelerini üretirken daha önce İlhanlı darphanelerinde çalışmış, ilk desenlerden kalıpların hazırlanmasına kadar sikke üretiminin pek çok aşamasında uzmanlaşmış ustaları istihdam ettiklerini de tahmin edebiliriz. Ayrıca, Osmanlı sikkeleri üzerindeki İlhanlı etkileri arasında en azından birinin uzun yıllar geçerliliğini koruduğunu da biliyoruz. İktisat tarihçisi Prof. Halil Sahillioğlu'nun araştırmaları, 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılan dirhemin 3,20 gramlık klasik İslam dirhemi olmayıp, 3,07 gramlık Tebriz dirhemi olduğunu ve bu ölçünün de İlhanlılardan alındığını gösteriyor.

Böylece İlhanlı sikkelerini kısaca da olsa inceleyerek erken dönem Osmanlı tarihi ve Osmanlı sikkeleri hakkında iki ilginç sonuca varmış oluyoruz. Birincisi, Anadolu'da ve Osmanlı yönetimi üzerindeki Moğol etkisinin İlhanlıların dağılmasından sonra da sürdüğünü tahmin

edebiliyoruz. Bu önemli konunun çeşitli boyutlarıyla daha ayrıntılı olarak incelenmesi gerekir. Ancak elimizdeki verilerin, Osmanlı ve diğer Anadolu beylikleri üzerindeki siyasi ve idari etkilerin esas olarak Selçuklulardan geldiğini savunan ve bugün Türkiye'de genel kabul gören tarih tezi ile çeliştiğini, şimdiden söyleyebiliriz. İkinci olarak, doğudan gelen bu parasal etkiler Osmanlı devletinin kuruluş dönemi olan 14. ve 15. yüzyıllarda, doğu-batı doğrultusundaki ipek ve baharat ticareti yollarının zenginliğini ve Osmanlı ekonomisi için ne kadar önemli olduğunu bize bir kez daha hatırlatıyor.

IV

Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü?*

Para tarihi Osmanlı tarihinin en az işlenmiş alanlarından biridir. Oysa, bir yandan ekonominin çeşitli kesimlerinde, kentlerde ve kırlarda para ve kredi kullanımının, öte yandan da devletin parasal uygulamalarının, kurmaya ve sürdürmeye çalıştığı para düzeninin daha iyi anlaşılması, Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarına çok önemli yeni açılımlar getirebilecektir.

Para tarihinin daha iyi incelenmesi Osmanlı ekonomisindeki uzun dönemli eğilimleri ve dalgalanmaları da daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır. Örneğin 16. yüzyılın, hiç olmazsa 1580'lere kadar, demografik ve iktisadi açıdan bir genişleme dönemi olduğu tezi bugün iktisat tarihçileri arasında genel kabul görmekte. Buna karşılık, 17. yüzyıldaki egemen eğilimin ne olduğu konusundaki görüşler farklıdır. Daha önceki gerileme paradigması, bugün pek çok ta-

---

Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynakta yayımlanmıştı:
"Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü?", *Osmanlıdan Cumhuriyete: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 33-43.

rihçi tarafından eleştiriliyor. İktisadi açıdan da 17. yüzyılın bir daralma dönemi olup olmadığı sorgulanıyor. Para tarihi bu tartışmaya önemli katkılar yapabilir. 17. yüzyılın parasal açıdan son derece istikrarsız bir dönem olduğu ve yüzyılın ortalarından itibaren akçenin piyasalardan kaybolduğu, darphanelerin kapatılarak Osmanlı para düzeninin çözüldüğü anlaşılıyor.[1] Bu gelişmelerin ekonomiyi olumsuz etkilediği kesindir. Kimi bölgeler genel eğilimin dışında kalmayı başarmış olsalar bile, para tarihinin sağladığı bu açılımların ışığında 17. yüzyılda iktisadi istikrar ve hatta genişlemeden söz etmek çok güç olacaktır.

Bir diğer örnek de daha yakın dönemden verilebilir. Son yıllara kadar, Osmanlı tarihindeki en hızlı tağşiş ve enflasyonun 16. yüzyıldaki Fiyat Devrimi sırasında ortaya çıktığı sanılırdı. Bu konuda hiç şüphesiz Ömer Lütfi Barkan ve Halil Sahillioğlu gibi araştırmacıların çalışmalarının büyük etkisi olmuştu.[2] Oysa son yıllardaki araştırmalarımız en hızlı tağşiş ve enflasyonun Tanzimat'tan hemen önce, reformcu padişah II. Mahmud'un iç ve dış bunalımlarla dolu saltanatı sırasında ortaya çıktığını gösteriyor.[3] 1808-1830 yılları arasında yoğunlaşan bu enflasyon dalgasının boyutlarının, nedenlerinin ve sonuçlarının anlaşılması, hiç şüphesiz, dönemin iktisadi, toplumsal ve siyasal tarihinin daha iyi yorumlanmasını sağlayacaktır.

Para tarihinin daha iyi anlaşılması, fiyat tarihi çalışmalarına da yeni bir ivme kazandıracaktır. Bugün Osmanlı toplumsal ve iktisadi tarihi üzerine çalışanlar, fiyatlar, ücretler ve servetler üzerine en basit parasal büyüklükleri bile anlamakta ve karşılaştırmakta güçlük çekiyorlar. Basit bir örnek verecek olursam, İstanbul'daki bir duvarcı ustasının 1550 yılında 10 akçe olan günlük ücreti, 1780 yılında 120 akçeye ya da 1 kuruşa ulaşmıştır. Acaba aradan geçen iki yüzyılı aşkın süre içinde ücretlerin satın alma gücü artmış mıdır yoksa gerilemiş midir? Biz bu soruya yeni yeni cevap vermeye başlıyoruz. Halbuki bu büyüklüklerin zaman içinde karşılaştırılabilmesi, Fernand Braudel'in uzun dönemini inceleyebilmek ve Osmanlı örneğini Eski Dünya'daki diğerleriyle karşılaştırabilmek için en asgari koşulu oluşturur. Bu tür karşılaştırmalar ancak para tarihi üzerine yapılacak yeni çalışmalarla ve Ömer Lütfi Barkan'ın başlattığı türden fiyat ve ücret endekslerinin inşası sayesinde mümkün olacaktır.[4]

Bu kısa yazıda 1450-1700 döneminde Osmanlı devletinin parasal uygulamaları ve daha genel olarak da Osmanlı para düzeninin mantığı üzerinde duracağım. Böyle bir inceleme yalnızca para tarihi açısından değil, devletin ekonomiye bakışı ve iktisat alanındaki uygulamaları bakımından da önem taşıyor. Ayrıca, 16. ve 17. yüzyıllarda imparatorluğun en geniş sınırlarına ulaştığı, Balkanlar'dan Basra Körfezi'ne, Mısır'dan Tunus'a farklı bölgelerin Atlantik'ten Hint Okyanusu'na kadar uzanan bir yelpaze içinde çok farklı ticari ilişkiler içinde oldukları biliniyor. Bu geniş coğrafya üzerinde oluşturulan parasal kurumların ve parasal uygulamaların birliği ve çeşitliliği, bize hem imparatorluğun niteliği hem de Osmanlıların bu geniş birimi nasıl algıladıkları ve yönettiklerine ilişkin önemli ipuçları sağlayacaktır. Ancak herşeyden önce, bu kadar geniş bir coğrafyada istikrarlı bir para düzeni kurmanın ne derece güç bir iş olduğunu irdelemek gerekiyor.

İstikrarlı bir Para Düzeninin Güçlükleri

Kâğıt paranın yerleşmesinden önceki dönemlerde ekonominin para talebi, büyük ölçüde, altın, gümüş ve bakır gibi madenlerden üretilen sikkelerle karşılanıyordu. Bu nedenle, söz konusu madenlerin dolaşımdaki miktarları ile para arzı arasında sıkı bir ilişki vardı. Eğer bir bölgede ticaret açıkları görülürse, ödeme değerli madenlerle yapılacağı için, para arzında bir azalma ortaya çıkardı. Öte yandan, yerel parada ortaya çıkan bir istikrarsızlık veya güvensizlik de tedavüldeki sikkelerin ortadan kaybolmasına yol açabiliyordu. Nitekim ortaçağdan 19. yüzyıla kadar toplumların hemen tümü bu değerli madenlerin darlıklarıyla karşı karşıya kaldılar.[5]

Osmanlı İmparatorluğu, sınırlarının genişliği ve bulunduğu coğrafya nedeniyle, bu temel sıkıntılara ek olarak başka güçlüklerle de karşılaştı. Ticaret ve özellikle de para konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nu kapalı bir ekonomi olarak değil, tam tersine çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, sınırları pek de iyi tanımlanamayan bir birim olarak kabul etmek gerekir. Bu geniş sınırlar içinde bir değil, birkaç işbölümünden söz edilmelidir. Balkanlar'dan Mısır'a, Kafkaslar'dan Mağrib'e kadar imparatorluğun farklı bölgeleri Akdeniz'den Karadeniz'e, Hint Okyanusu ile Güney ve Güneydoğu Asya'ya kadar uzanan çok çeşitli ticari ilişkiler içindeydiler. Ticari ilişkilerdeki bu farklılıklar

değerli madenlerdeki hareketlerin denetimini ve istikrarlı bir para düzeninin kurulabilmesini son derece güçleştiriyordu.

Üçüncü olarak, Osmanlı devleti Asya ile Avrupa arasındaki büyük ticaret yolları üzerinde yerleşmişti. 12. yüzyıldan itibaren bu yollar üzerinde gelişen ticarette Avrupa ihraç ettiğinden fazlasını satın alıyor ve aradaki farkı değerli madenlerle ödüyordu. Amerika'dan Eski Dünya'ya büyük miktarlarda altın ve özellikle de gümüş akmaya başlayınca, hem ticaretin hacmi hem de değerli maden hareketleri daha da hızlanmıştı. 15. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz'deki ticaret yollarını denetlemeye başlayan Osmanlılar, Batı'dan gelen altın ve gümüşten hoşnuttular. Ancak ticaret açıkları nedeniyle bu madenlerin Asya'ya doğru yollarına devam etmesini engelleyemiyorlardı. Değerli madenlerin bu hareketliliği, Osmanlı para düzeni için önemli bir istikrarsızlık kaynağı oluşturuyordu.[6]

Osmanlıların parasal güçlüklerinin dördüncü ve daha genel nedeni de özellikle 16. yüzyıldan sonra değişen mali ve iktisadi dengelerdir. Bir yandan Avrupa ülkelerinin artan iktisadi ve ticari gücü ile buna bağlı olarak büyüyen ticaret hacmi, öte yandan da Osmanlı devletinin karşılaştığı mali bunalımlar, mal ve değerli maden akımlarının denetimini ve parasal konularda istikrarın korunmasını giderek güçleştirdi.

İşte tüm bu nedenlerle, Osmanlı devletini iyi tanımlanmış bir coğrafya içinde parasal konularda etkin, sınırları içindeki değerli maden hareketlerini denetleyebilen bir birim olarak düşünmek yanlış olur. Tam tersine, imparatorluk 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Batı'dan Doğu'ya doğru gelişen değerli maden hareketlerinin ve bunların yarattığı darlıkların ve istikrarsızlıkların etkisinde kalmıştır. Bir benzetmeyle özetleyecek olursam, para tarihini incelerken, Osmanlı İmparatorluğu'nu su almayan kapalı bir kap ya da kutu olarak değil, değerli madenlerin bir taraftan girip öte taraftan çıktıkları, her tarafı delik deşik bir çanak olarak düşünmek daha doğru olur.

Osmanlıların Parasal Uygulamaları: Ne Kadar Müdahalecilik?

Devletin para konularına yaklaşımına ilişkin olarak ortaya çıkan en temel soru, devletin niçin para darbettiği ve istikrarlı bir parasal düzen kurmaya çalıştığıdır. Bir hükümdarın kendi ismine para basma-

sı, Akdeniz havzasında antikçağdan itibaren egemenliğin en önemli simgelerinden biri olarak kabul ediliyordu. Islam devletleri de en erken dönemlerden itibaren bu ilkeyi benimsemişlerdir. İslam geleneğinde sikke ve hutbe, egemenliğin en önemli iki simgesi olarak kabul edilmiştir. Osmanlılar da bu anlayışı sürdürdüler. İkinci olarak, Osmanlı devletinin de, kendisinden önceki diğer devletler gibi, vergi toplamak ve en azından askerlerle memurlara ödeme yapabilmek için paraya gereksinimi vardı. Ancak Osmanlıların para konusundaki uygulamalarının bu amaçlarla sınırlı olduğunu düşünmek dar bir yaklaşım olur. Osmanlılar parasal istikrar ile ekonominin işleyişi arasında güçlü bir ilişki olduğunu, ekonominin daha iyi işleyebilmesi için paraya gereksinimi olduğunu çok iyi biliyorlardı. Mehmet Genç'in vurguladığı gibi, devletin ekonomiye yaklaşımlarında en büyük öncelik kentlerin ve özellikle de başkentin iaşesine ve vergilerin toplanmasına veriliyordu.[7] Sadece bu iki öncelik açısından bile, paranın iktisadi ve mali konularda son derece önemli bir yeri olduğu biliniyordu. Daha genel olarak ise, devletin vergi gelirlerinin temelini tarım ve zanaatler, yerel ve özellikle de uzun mesafeli ticaret oluşturuyordu. Bu yapıların canlılığı ise istikrarlı bir para düzeninin sağlanmasına ve yeterli miktarda sikkenin tedavülüne bağlıydı.

Para ile ekonomi arasındaki ilişki de bir hayli güçlüydü. Ekonomide para kullanımının yaygınlığı zaman içinde dalgalanmalar göstermiş olsa da, özellikle 15. yüzyılın ortalarından itibaren paranın kullanımının kent ekonomisinin belirli kesimleriyle sınırlı kalmadığı, kırlara doğru yayıldığı görülüyor. 16. yüzyıl boyunca tedavüldeki değerli madenlerin hacminde ve para kullanımında önemli artışlar oldu. Kent ve kırlar arasındaki iktisadi bağlar güçlenirken, kırsal nüfusun önemli bir bölümü para ekonomisinin içine çekildi, gümüş akçe ile bakır mangırlar çok yaygın olarak kullanılmaya başladı. Gelişen kredi ilişkilerinin yanısıra, Balkanlar'da ve Anadolu'da yaygın olarak kurulan bölgesel pazarlarda kentli ve göçer dahil olmak üzere kırsal nüfus yoğun ticari ilişkiler ağı içine çekildiler.[8] Devlet de bu pazarlardaki faaliyetlerden ufak miktarlarda ama yoğun biçimde vergi toplamaya başladı. Dönemin Osmanlı kanunnamelerinden, imparatorluğun hemen her köşesindeki para kullanımını ve ticari faaliyetlerin vergilendirilme biçimlerini ayrıntılı olarak izlemek mümkündür.[9]

Osmanlı devletinin para konusuna yaklaşımını incelerken ortaya çıkan bir diğer soru da, devlet müdahaleciliğinin niteliği ve boyutlarıyla ilgilidir. Bu konuda Osmanlı tarihçileri arasında, özellikle de Türkiye'de kabul gören anlayış, merkezi devletin yaygın müdahalelerle üretimi, piyasaları ve ticareti denetlediği ve yönlendirdiğidir. Osmanlılar, hiç şüphesiz, ortaçağdaki İslam devletlerine kıyasla daha müdahaleciydiler. İslam hukukunda zaten varolan ihtisab gibi kurumları ve narh gibi uygulamaları daha önceki İslam devletlerinden çok daha sık kullanmışlardı.[10] Ancak, özellikle Türkiye'deki tarihçilerin devletin ekonomiye müdahalesi konusunda abartılı yargılara ve genellemelere vardıklarını düşünüyoruz.

Yanlışlığın kuramsal nedeni, hiç şüphesiz, devlet merkezli bir tarih anlayışından kaynaklanıyor. Ancak daha pratik nedenler de vardır. Önemli bir neden arşivlerdeki malzemenin niteliğiyle ilgilidir. Devletin ekonomiye ilişkin müdahalelerinin tümü olmasa da büyük bir kısmı, örneğin bir kadıya ya da genel olarak tüm kadılara veya bir başka devlet görevlisine gönderilen yazılı bir emirle belgeleniyordu. Böylece hemen her müdahalenin kaydı oluşturuluyor, buna karşılık, devletin piyasalara müdahale etmediğine dair ve çoğunluğu oluşturan pek çok durum yazılı olarak belgelenmiyordu. Arşiv belgeleriyle çalışan tarihçiler de, eldeki kayıtların bu tek yanlı niteliği dolayısıyla, müdahalelerin çok yaygın ve daimi olduğu sonucuna varıyorlar.

İkinci olarak, devlet müdahaleciliğini yansıtan belgelerin önemli bir bölümünün başkentin, sarayın ve ordunun iaşesiyle ilişkili olduğu sık sık gözden kaçırılıyor. Eldeki kayıtlar tarihçileri aynı müdahaleci yaklaşımın tüm imparatorluk için geçerli olduğu sonucuna götürmekte. Oysa İstanbul, taşradaki ekonomiye, eğer başkentle doğrudan ilişkili değilse, müdahale etmek eğiliminde değildi. Taşradaki devlet örgütü başkentteki kadar güçlü değildi. Ve nihayet, taşrada yerel yöneticiler, İstanbul'da egemen olan eğilimlerden farklı olarak, sorunlarını doğrudan müdahale yerine, yerel olarak güçlü olan kesimlerle, lonca hiyerarşisiyle, tüccarlarla, mültezimlerle ve sarraflarla işbirliği içinde çözme eğilimindeydiler.

Ayrıca, devlet müdahalelerinin varlığı bu müdahalelerin her zaman arzu edilen sonucu verdikleri anlamına gelmemeli. Müdahalelerin başarısızlıkları ve sınırlamaları, Osmanlı devletini daha seçici ol-

maya zorlamıştır. Bu bakımdan, ekonomi alanındaki devlet müdahalelerini, herşeyden önce saray, ordu ve başkent için kullanılan ve savaşlar gibi olağanüstü dönemlerde yoğunlaşan daha seçici bir müdahalecilik olarak düşünmek gerekiyor.

Para tarihi konusundaki çalışmaların bir hayli sınırlı olduğunu söylemiştim. Yine de, devletin ekonomiye yaygın müdahaleciliği noktasından yola çıkılarak, para alanındaki uygulamalar hakkında genellemeler yapılıyor. Bu genellemeler, Fatih döneminde hazırlanan kanunnamelere ve bu kanunnamelerde çok açık olarak görülen ve şiddetli müdahalecilik olarak nitelendirilebilecek anlayışa dayandırılıyor. Oysa, Fatih dönemi hem para tarihi hem de iktisadi tarih açısından kendine özgü nitelikler taşımaktadır. Bu döneme bakarak Osmanlı tarihinin çok daha geniş dilimleri hakkında sonuçlara varmak son derece hatalı olur.[11]

Fatih döneminde hazırlanan ihtisab kanunnamelerinde devlet İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük kentlerin ekonomilerine karşı son derece müdahaleci bir tavır sergilemektedir. Bu belgelerde narh uygulamasının ve devlet denetimciliğinin çeşitli örnekleri izlenebilir.[12] Ancak bu kanunnamelerin sadece eski ve yeni başkentler için hazırlanmış olması, Osmanlı müdahaleciliğinin seçici niteliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Aynı müdahalecilik yine Fatih döneminde hazırlanan darphanelerin ve gümüş madenlerinin denetimiyle, değerli madenlerin dolaşımı ve ticaretine ilişkin ayrıntılı kanunnameler ve yasaknamelerde de görülüyor. Bu düzenlemelerle devlet, değerli madenlerin ve sikkelerin kullanımına, dolaşımına ve alım-satımına büyük sınırlamalar getiriyordu. Örneğin tüccarların ve uzun mesafeli yolculuklara çıkanların yanlarında altın ve gümüş taşımaları yasaklanmıştı. Yasakçı kul adı verilen devlet memurları gerektiğinde şüpheli gördükleri kişilerin üzerlerini arayarak buldukları altın ve gümüşe el koyabileceklerdi.[13]

Fatih döneminin Osmanlı merkeziyetçiliğinde çok özel bir yeri olduğu, bu dönemde siyasal ağırlığın taşradaki Türk aristokrasisinden başkentteki bürokrasiye geçtiği biliniyor. Para tarihi açısından da bu dönemin kendine özgü yanları vardır. 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Osmanlı ekonomisi aynı dönemlerde Avrupa'da da etkisini gösteren şiddetli bir gümüş darlığıyla karşı karşıya kalmıştır.[14] Bu gümüş kıtlı-

ğı nedeniyle ekonominin günlük işleyişi için gereken paranın sağlanmasında büyük güçlük çekilmiştir. Fatih döneminin parasal yasakları ve yasakçı kulları da, yükselen merkeziyetçilik eğiliminin yanısıra, bu koşulların ürünüdür. Ayrıca bu kanunnameler bize uygulamadaki sonucun ne olduğunu, devletin ne kadar etkili olduğunu söyleyemezler. Bu yasaklamaların fazla etkili olmamasının da katkısıyla olsa gerek, bu tür uygulamalara daha sonraki dönemlerde çok ender olarak ve ancak savaşların getirdiği bunalım koşullarında rastlanabiliyor.

16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık Fatih döneminin yasakları çok gerilerde kalmıştır. 1580'lerden 1640'lara kadar geçen yarım yüzyıl boyunca, bir yandan kıtalararası altın ve gümüş akımlarının getirdiği sorunlarla, öte yandan da mali bunalımlarla mücadele eden devlet, akçenin standartlarını sık sık değiştirmek zorunda kalacak ve para konusu çok önemli mali, iktisadi ve siyasi istikrarsızlıkların kaynağı olacaktır. Parasal konularda devlet müdahaleciliğinin sınırları bu koşullarda bir kez daha ortaya çıkıyor. 1640'lardan itibaren ise Osmanlı para düzeninde tam bir çözülme görülüyor. Akçenin dalgalanmalarının yarattığı güven kaybının da etkisiyle, Avrupa sikkelerinin kullanımı yaygınlaşırken, parasal istikrarı sağlayamayan devlet sikke basımını durdurarak darphaneleri kapatmak zorunda kalmıştır. 17. yüzyılın sonlarına kadar geçen yaklaşık yarım yüzyıllık dönemde akçe, Balkanlar ve Anadolu'da parasal büyüklüklerin ifadesinde kullanılan, ancak tedavülde rastlanılmayan bir hesap birimi durumuna düşmüştür.[15]

Osmanlı yöneticilerinin parasal konulardaki esnek tutumlarının en önemli örneklerinden biri yabancı sikkelere karşı tavırlarında görülüyor. Osmanlılar da tüm ortaçağ ve yakınçağ ekonomilerini sık sık cendereye sokan para ve değerli maden darlıklarının ve bu darlıkların ekonomi ve maliye üzerindeki olumsuz etkilerinin bilincindeydiler. Bu nedenle, her dönemde mümkün olduğu kadar çok miktarda sikkeyi ve değerli madeni Osmanlı topraklarına çekmeye çalışmışlardır. En erken dönemlerden itibaren Avrupa sikkelerinin Osmanlı piyasalarında serbestçe tedavülüne izin vermişlerdir. En sıkı mudahalecılığın uygulandığı Fatih döneminde bile, Venedik altın dukası ile Macar altını Osmanlı piyasalarında serbestçe tedavul ediyordu.[16] 16. ve özellikle de 17. yüzyıllarda ise Osmanlı piyasalarında Avrupa devletlerinin Amerikan gümüşünden darbettikleri büyük sikkeler kullanılmıştı. *Grosso*

veya *groschen* sözcüklerinden esinlenerek *guruş* adı verilen bu sikkeler içinde en önde gelenleri İspanya, Hollanda, Polonya, Avusturya ve Almanya devletlerinin sikkeleriydi. 1640'lardan itibaren darphaneler kapatılınca, bu sikkeler Osmanlı piyasalarına egemen oldu.[17]

Osmanlı devletinin yabancı paraları kabul etme eğiliminin en aşırı örneği de işte bu koşullarda ortaya çıktı. 17. yüzyıl ortalarında, Girit savaşı sırasında küçük değerli Avrupa sikkelerinin sahteleri de Osmanlı piyasalarında yoğun olarak tedavül etmeye başladı. Kendi sikkelerini düzenli olarak piyasalara süremeyen Osmanlı devleti ise hem ekonominin gereksinimleri karşılamak hem de vergi tahsilatında aksaklık yaratmamak amacıyla bu durumu kabullenmek zorunda kaldı. Gümüş içeriği boşaltılmış yada mağşuş Avrupa sikkeleri Osmanlı piyasalarında birkaç ay ya da yıl değil, yirmi yıla yakın süre yaygın olarak kullanıldı.[18]

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin para piyasalarında daha seçici bir müdahalecilik eğilimi içinde olduğu görülüyor. Diğer devletler için olduğu gibi Osmanlı devleti için de, kur ve faizlere müdahale etmek, sikkelerin ve değerli madenlerin hareketlerini denetlemek, ticarete ve mal piyasalarına müdahale etmekten daha zordu. Para piyasalarında faaliyet gösteren tüccar ve sarrafların devlet denetiminden ve yasaklarından kaçabilmeleri mal piyasalarına kıyasla daha kolaydı. Osmanlı yöneticileri bu sınırlamaların bilincindeydiler. Değişik sikkeler arasındaki kurların belirlenmesinde uygulanan yöntem Osmanlıların daha esnek yaklaşımına iyi bir örnek oluşturur. Osmanlı yöneticileri altın ile gümüş arasındaki değişim oranının ve buna bağlı olarak yerli ve yabancı tüm sikkeler arasındaki kur oranlarının piyasa koşullarına bağlı olarak dalgalandığını biliyorlardı. Bu koşullarda izlenecek sabit kur politikalarının altın-gümüş paritesindeki dalgalanmalara uyum göstermesi güçtü. Gresham yasası işlemeye başlayınca, değerli maden içeriği resmi fiyatından yüksek olan iyi sikkeler ortadan kaybolacak, piyasada sadece değerli maden içeriği resmi fiyatından daha az olan kötü sikkeler tedavül edecekti. Oysa Osmanlı yöneticileri değişik sikkeler arasındaki kur değerlerinin belirlenmesini büyük ölçüde yerel piyasalara bırakmışlar, resmi kurların da piyasa değerlerini yakından izlemesi ilkesini benimsemişlerdir. Osmanlı arşivlerindeki mahkeme kayıtlarından, bireyler arasındaki anlaşmazlıklarda kadıların genellik-

le piyasada oluşan kur değerlerini kullandıkları görülmektedir. Osmanlı devletine yapılan ödemelerde hangi sikkelerin hangi kur değerleri üzerinden kabul edileceği de devlet tarafından hazırlanan listelerde belirtilmekteydi. Resmi kurlarla piyasada oluşan kurlar arasındaki makasın ancak savaşlar veya derin mali bunalım dönemlerinde açıldığı, örneğin yüzde 5 ya da 10'un üzerine çıktığı görülmektedir.[19]

Para Bölgeleri

Fatih kanunnamelerinde ifadesini bulan türden bir müdahalecilik olsa olsa sınırlı bir coğrafya içinde uygulanabilirdi. Oysa Osmanlı devletinin sınırları hızla genişlemekteydi. 1520'lerden sonra ortaya Macaristan'dan Mısır'a, Kafkaslar'dan Tunus'a kadar uzanan bir imparatorluk çıkınca, devlet gücünün sınırlarını kabullendi ya da kabullenmek zorunda kaldı. Bu geniş imparatorlukta akçeyi tek para birimi olarak egemen kılmaya çalışmak yerine, farklı para kullanma gelenekleri olan ve farklı ticari ilişkiler içinde bulunan yeni bölgelerde, Osmanlı egemenliğinden önce varolan parasal gelenekler ve uygulamalar büyük ölçüde kabul edildi.

16. yüzyıla kadar Balkanlar ve Anadolu ile sınırlı olan Osmanlı devletinde gümüş akçe ile altın sultaniye dayanan çift metalli bir para düzeni vardı. Hiyerarşinin en altında ise mangır ya da pul adı verilen ve ufak ölçekli günlük alışverişlerde kullanılan bakır sikkeler bulunuyordu. Osmanlı devletinin sınırları genişlemeye başlayınca bu basit düzen giderek karmaşıklaşmaya başladı. Devletin Hint Okyanusu'ndan Orta Avrupa'ya ve Kuzeybatı Afrika'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada tek para biriminin egemenliğini sağlayacak mali ve iktisadi gücü yoktu. Bu nedenle, ikili bir strateji izlendi. Altın sikkelerde zaten uluslararası standartlarda olan ve Venedik dükasını izleyen Osmanlı sultanisi, İstanbul'dan Mısır ve Cezayir'e kadar tüm imparatorlukta kabul edildi. Ancak yerel ekonomilerde daha fazla ağırlığı olan gümüş sikkelerde, iktisadi sorunlar yaratmamak amacıyla yerel para birimlerinin sürdürülmesi yoluna gidildi. Osmanlı sultanlarının isimlerini taşıyan bu sikkeler büyüklük ve desenleriyle yerel çizgileri sürdürdüler. Böylece imparatorluk içinde farklı gümüş para birimleri ve bölgeleri ortaya çıktı.[20]

16. ve 17. yüzyıllarda akçe bölgesi Balkanlar ile Orta ve Batı Anadolu'yu kapsıyordu. Balkanlar ın çevresinde Eflak, Boğdan ve Macaristan'da ise Avusturya, Polonya ve Alman sikkeleri Osmanlı sikkelerinden daha yaygın olarak kullanılıyordu. Kırım'da sikkeler, küçük gümüş akçeler, Kırım Hanları adına darbedilmekteydi. Ancak, İstanbul'un siyasal ağırlığı ve ticaret yoluyla Kırım'daki para düzeni üzerinde dolaylı bir etkisi vardı. Osmanlılar Mısır'ı alınca, kökenleri 15. yüzyılın başlarına giden ve *medin* adı verilen küçük gümüş sikkeyi sürdürmeye karar verdiler. Bu sikke ya da para birimi Osmanlı bölgelerinde parça anlamına gelen *pare* ya da *para* olarak anılmaktadır. Pare, akçeden biraz daha büyük bir sikkeydi. 16. ve 17. yüzyıllarda Mısır'ın yanısıra Suriye ve Arabistan yarımadasında da kullanıldı. İran'a komşu eyaletlerde ise daha büyük sikkeler kullanma alışkanlığı vardı. Azerbaycan'dan Bağdat'a kadar uzanan bu topraklarda *şahi* adı verilen daha büyük gümüş sikkeler darbedilip kullanılmaya başlandı. Bu durumda Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye akçe, para ve şahi bölgelerinin keşiştiği bir alan oluşturuyordu. Nitekim, 16. yüzyılda Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki Osmanlı darphanelerinde her üç türden Osmanlı sikkesi de basılmış ve bunlar yerel olarak tedavül etmiştir. Bu sikkelerin aralarındaki kur değerleri, esas olarak gümüş içeriklerine bağlı olarak, yerel piyasalarda belirleniyordu.

İstanbul'la bağların çok daha sınırlı kaldığı Trablus, Tunus ve Cezayir'de ise Osmanlı altın sultanisinin yanısıra yerel olarak kullanılan gümüş ve bakır sikkeler darbediliyordu. Bunların içinde en önemlisi Tunus'un kare biçimindeki küçük gümüş *nasrî*leridir. Nasrinin kökenleri 13. yüzyıla kadar gitmekteydi. Bu sikke 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı padişahlarının adıyla basılmıştır. Bu uzak vilayetlerde de Osmanlı sikkelerinin yanısıra Avrupa sikkeleri yaygın olarak kullanılmaktaydı. 17. yüzyılda akçe bölgesinde Osmanlı darphaneleri kapanırken, diğer para bölgelerinde de Avrupa sikkelerinin önemi arttı. Mısır'da pare yerel ekonomideki önemini koruyabildi, buna karşılık örneğin Tunus'ta, Ispanya'nın sekiz reallik sikkesi temel para ve hesap birimi haline geldi.[21]

Parasal konulardaki bu yaklaşım, aslında Osmanlı devletinin başka alanlardaki uygulamalarıyla büyük benzerlikler gösteriyor. Osmanlılar geniş imparatorluk içinde merkeze yakın alanlar ile daha

uzak vilayetler arasındaki farklılıkların kolaylıkla giderilemeyeceğini gördüler. Balkanlar ile Orta-Batı Anadolu'daki kurumları imparatorluğun her köşesinde inşa etmeye girişmediler. İstanbul'a daha yakın bölgelerde, toprak düzeninden idari ve diğer kurumlara kadar daha homojen yapılar kurulurken, uzak vilayetlerdeki kurumlar, başkentle yerel güçler arasındaki dengelerin sonucunda biçimlendi.

V

Osmanlı Para Düzeni ve Avrupa'daki Sınır Bölgeleri, 1500-1700*

Bu kısa yazıda, 16. ve 17. yüzyıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa sınır bölgelerinde altın, gümüş ve bakır sikkelerin ve parasal uygulamaların genel gelişimini inceleyeceğiz. Osmanlılar, parasal uygulamalarının mali ve iktisadi sonuçları kadar siyasi simgeleri konusunda da son derece dikkatliydiler.[1] Farklı siyasi ve idari statüsü olan bölgelerde basılacak Osmanlı sikkelerini belirlerken, kesin kurallar koydular. Bu çalışmada, para sisteminin mantığını daha yakından mercek altına alabilmek amacıyla, Avrupa'daki Osmanlı topraklarının gerek merkezi gerekse sınır bölgelerindeki Osmanlı parasal uygulamalarını ele alacağım. Böylesine geniş bir bakış açısı bize aynı zamanda, Osmanlı kurumlarının tarihi ve gelişimi, imparatorluk kavramı, bunun doğası ve Osmanlıların kendi devletlerini nasıl gördükleri gibi sorular hakkında da önemli ipuçları sunabilecektir.

Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynaklarda yayımlanmıştı:
"The Ottoman Monetary System and Frontier Territories in Europe, 1500-1700", *International Journal of Turkish Studies*, c. 9, 2003, s. 175-82; ayrıca Kemal Karpat ve Robert W. Zens (ed.), *Ottoman Borderlands, issues, personalities and political changes*, University of Wisconsin Press, Madison, 2003, s. 175-182.

İmparatorluğun İçindeki Para Bölgeleri

Tarihçiler uzun bir süre, Balkanlar ve Anadolu'daki para kullanımının uzun mesafeli ticaret ve kent ekonomisiyle sınırlı olduğunu düşündüler. Ancak, son çalışmalar 15. yüzyılın sonlarından itibaren kent nüfusunun yanısıra, kırsal alanların bir bölümünün de parasal ekonominin bir parçası olduğunu gösteriyor. Daha da önemlisi, 16. yüzyılda madeni sikkelerin miktarlarının artması ve kırsal ekonominin giderek ticarileşmesi nedeniyle, paranın kullanımında önemli bir artış olmuştur. Bu gelişmeyi kanıtlayan bir dizi kaynak bulunuyor. Birincisi, son çalışmalar 16. yüzyılda nüfus artışı ve kentleşmeye, kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki ekonomik bağların gelişmesinin eşlik ettiğini gösteriyor. Böylece Balkanlar ve Anadolu'da, köylülerin ve büyük toprak sahiplerinin ürünlerinin bir bölümünü kent sakinlerine sattıkları yaygın dönemsel pazarlar ortaya çıkmıştır. Bu pazarlar, göçerlerin köylüler ve kentli nüfusla ilişki kurmaları için de önemli bir fırsat yaratmıştır. Kırsal nüfusun geniş bir kesimi, bu pazarlara katılarak, madeni sikkeleri, özellikle de küçük değerli gümüş akçe ile bakır mangırı kullanmaya başlamıştır.

16. yüzyıla kadar, Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı bölgelerinde, altın *sultani* ve gümüş *akçe*ye dayalı tek bir para sistemi vardı. Altın sultani ve gümüş akçenin altında, küçük işlemlerde kullanılan bakır *mangır* veya *pul* yer alıyordu. Ancak, Osmanlı devletinin toprakları genişleyip tam anlamıyla bir imparatorluğa dönüşürken, bu düzen artık sürdürülemez oldu. Her biri çok farklı iktisadi güçlerin ve ticaret ilişkilerinin etkisi altında olan yeni fethedilmiş bölgelerde, kendine özgü para düzenleri yürürlükteydi. Osmanlılar bu yeni bölgelerde para düzeni açısından iki aşamalı bir yaklaşımı benimsediler. Tüm imparatorlukta tek tip altın sikke basıldı; ancak, birbirinden oldukça farklı ticari ilişkiler ve yeni eyaletlerin gereksinimleri doğrultusunda, gümüş sikkeler için farklı para bölgelerinin oluşturulması yoluna gidildi.

Böylece 16. yüzyılın ilk çeyreği ile birlikte, Osmanlı para düzeninde herbiri ayrı iktisadi işlev gören üç ayrı düzey ortaya çıktı. En üstte, tüccarlar tarafından iç ve dış ticarette, büyük ödemelerde kullanılan altın sikkeler vardı. Kredi ve para işlemlerinde uzmanlaşan sarraflar, devlet ricali ve bir ölçüde orta ve büyük ölçekli imalathane sahip-

leri de altın sikke kullanıyorlardı. Ayrıca, daha fazla piyasaya yönelmiş olan köylerdeki büyük toprak sahipleri ve kırsal kesimden nakdi ve ayni vergi toplayan sipahiler de altın sikkelerle yakın ilişki içerisindeydiler.

16. yüzyılda sultani, simgesel ve iktisadi nedenlerle, imparatorluğun tek altın sikkesi konumuna geldi. Böylece Osmanlılar egemenliğin nihai sembolü olan tek bir altın sikkeyle Balkanlar'dan Mısır'a ve Kuzeybatı Afrika'ya kadar imparatorluğu birleştirmiş oluyorlardı. Sultaninin standartları, ağırlığı ve ayarı, Akdeniz ve ötesindeki uzun mesafeli ticarette standart ödeme aracı olarak kabul edilen Venedik dükası ile aynı tutulmuştu. Altın sultani, Balkanlar'ın ve Anadolu'nun merkezi bölgelerinin yanısıra Mısır, Cezayir ve Tunus'ta da düzenli olarak darbediliyordu.

Günlük işlemlerde ve bir ölçüde uzun mesafeli ticarette kullanılan gümüş sikkelere gelince, merkezi devlet yeni fethedilen bölgelerde, kimi zaman küçük değişiklikler yaparak varolan para birimlerini korumayı tercih etti. Bunun ardındaki en önemli neden, iktisadi karmaşaya ve olası bir toplumsal tedirginliğe yol açmamaktı. Ayrıca, merkezi devletin, imparatorluk ölçeğinde gümüş sikkeleri birleştirecek mali, idari ve iktisadi kaynaklara sahip olduğu da kuşkuludur. Yeni eyaletlerde basılan gümüş sikkelerin üzerine padişahın adı eklenmişti ama yeni sikkelerin adlarının yanısıra tasarım, standart ve kullanımlarında Osmanlı öncesi döneme göre değişiklik yapılmamıştı. Anadolu ve Balkanlar'da para birimi gümüş *akçe*, Osmanlı egemenliğindeki Mısır, Suriye ve çevresinde ise *medin* ya da *para*ydı. Büyük bir gümüş sikke olan *şahi* İran'a yakın bölgelerde, özellikle de bugünkü Irak'ta, kare şeklindeki *nasri* ise Tunus'ta aynı işlevi görüyordu.

Osmanlı sikke hiyerarşisinde en alt basamağı, madeni içerik ve değeriyle değil, devlet tarafından belirlenen itibari değeriyle tedavüle sokulan bakır sikkeler alıyordu. Balkanlar ve Anadolu'da *mangır* ya da *pul* olarak adlandırılan bakır sikkeler, günlük küçük işlemlerde kullanılıyordu.

Osmanlı yönetimi, dönemin çoğu devletinde olduğu gibi, yabancı sikkelerin tedavülüne de izin veriyor, hatta bunu özendiriyordu. Yabancı sikkeler yerel piyasalarda tedavül eden madeni sikke miktarını artırıyordu. Ayrıca, yabancı sikkeler, Osmanlı devleti için mali ve eko-

nomik nedenlerden ötürü önemli olan uzun mesafeli ticaretin gelişmesini de destekliyordu. Sultaninin 16. yüzyıldaki yükselişine kadar, Venedik dükası ve diğer yabancı sikkeler, Osmanlı topraklarındaki uzun mesafeli ticaretin önde gelen ödeme araçlarıydı.

Merkezi devlet, genişleyen imparatorlukta parasal düzenin kurulması sorununu ele alırken hayli pragmatik ve esnek bir yaklaşım göstermişti. Bu yaklaşım, Osmanlı'nın diğer bölgelerdeki idari uygulamalarında da görülmektedir. Sözgelimi toprağın tasarruf hakkı ile ilgili olarak, Osmanlı merkezi yönetimi fethedilen tüm bölgelerde timar düzenini dayatmaya kalkışmamıştı. Doğu Anadolu, Bağdat, Basra, Mısır, Yemen, Eflak, Boğdan, Gürcistan ve Kuzeybatı Afrika gibi merkezden gevşekçe yönetilen uzak bölgelerde, Osmanlılar vergi toplamaya önem vermekle birlikte, varolan toprak düzenlerini korumuşlar, kimi zaman sınırlı bir müdahalede bulunmakla yetinmişlerdi. Benzer bir biçimde, bu eyaletlerde çıkarılan kanunnameler, Osmanlı kurumlarıyla Osmanlı öncesi uygulamaları uzlaştırmaktaydı.[2] Sonuç olarak, diğer konularda olduğu gibi parasal konularda da, imparatorluğun içerisinde merkezi denetimin farklı düzeylerde gerçekleştiği alanlar ortaya çıkmıştı. Merkeze daha yakın olan, merkezin daha yakından denetleyebildiği bölgelerdeki kurumlar İstanbul'dakilere benziyordu. Ama başkentten uzaklaştıkça, kurumlar ve idari uygulamalar, merkez ile yerel yapılar ve güçler arasındaki dengelere göre biçimleniyordu.

Avrupa'da Merkez ve Sınır ya da Çevre

Balkanlar ve başkent ile çevresini de içine alan Batı ve Orta Anadolu, Osmanlı para düzeninin merkezini oluşturuyordu. Bu bölgede, gümüş akçe önde gelen hesap birimi ve mübadele aracıydı. Büyük işlemlerde ve servet saklama amacıyla, sultaninin yanısıra Avrupa'nın altın sikkeleri de kullanılmaktaydı. Osmanlı sikkelerinin üzerinde 18. yüzyılın ortalarına kadar *Kostantıniye* olarak anılan başkentteki darphane, bölgenin gerek akçe gerekse sultani basımında kullanılan en önemli darphanesiydi.

15. yüzyılın sonuna kadar, gumuş akçe ureten darphanelerin sayısı oldukça sınırlıydı. II. Bayezid'in otuz bir yıllık saltanatı (1481-

1512) sırasında, akçe üreten on dört darphaneden altısı Balkanlar'da, biri başkentte, diğerleri Anadolu'daydı. Ayrıca, Kostantiniye ve Makedonya'daki Serez darphaneleri altın sultani üretiyordu. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, Balkanlar'da da faal darphane sayısı 16. yüzyılda, özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat döneminde (1520-1566) önemli ölçüde arttı. III. Murad'ın saltanat döneminde (1574-1595), on beşi Balkanlar ve Ege adalarında olmak üzere, otuz kadar darphanenin akçe ürettiği bilinmektedir. Aynı dönemde, Balkanlar ve Anadolu'daki dokuz darphane altın sultani üretmekteydi.[3]

Balkanlar'daki darphanelerin hemen hepsi Tuna'nın güneyinde yer almakta, batıda ise Bosna'da Banya Luka'ya kadar uzanmaktaydı. Balkanlar'daki en faal darphaneler, Makedonya ve Sırbistan'daki madenlere yakın olanlardı. Anadolu'da ise gümüş madenlerine yakın olan tek darphane, Gümüşhane civarındaki Canca'ydı. Bu nedenle, gümüş sikkelerin büyük bir bölümü Balkanlar ve İstanbul'da üretilmiş, daha sonra bir biçimde Anadolu'ya aktarılmıştır. Bakır sikkeler ise, tam tersine, çoğunlukla Anadolu'da ve başkentte üretilip Balkanlar'a gönderilmiştir. 16. yüzyıl boyunca Balkanlar ve Anadolu'da en fazla tedavül edilen yabancı sikke, Venedik dükasıydı. Yüzyılın ikinci yarısında, groschen diye anılan gümüşten üretilmiş büyük Avrupa sikkeleri, özellikle de Hollanda'nın aslanlı *taler*iyle Ispanya'nın sekiz reallik sikkesi, Balkanlar ve Anadolu'da tedavül etmeye başladı.

Macaristan

Osmanlılar, 16. ve 17. yüzyıllarda Macaristan'ı doğrudan yönetmekle birlikte, orada, Tuna'nın güneyindeki bölgelerde olduğu gibi akçe ya da sultani basma yoluna gitmediler. Osmanlıların denetimindeki bölgede altın ve gümüş yatakları yoktu. Oysa Macaristan'ın Osmanlı yönetimi altında olmayan bölgelerinde, ortaçağın sonlarından itibaren Avrupa'nın gereksiniminin önemli bir bölümünü karşılayan zengin altın yatakları bulunuyordu. Eski sikkelerden sağlanan bilgiler, Balkanlar'da basılan akçe ve sultanilerin Macaristan'da sınırlı ölçüde tedavül ettiğini gösteriyor. Macaristan'daki akçelerin önemli bir kaynağı, Osmanlı devletinin askerlere ve tüccarlara, tedarikçilere yaptığı

ödemelerdir. Komşu devletlerin sikkeleri, özellikle bağımsız Macaristan prensliklerinin gümüş ve altın sikkeleri, Habsburgların küçük gümüş *groat, zweir* ve *fenik*leri, Polonya'nın yarım *groat*lık küçük gümüş sikkeleri ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gitgide artan bir düzeyde Hollanda talerleri, Macaristan'da akçeden daha yaygın olarak dolaşıyordu. Yine de, Osmanlı Macaristanı'ndaki bütün vergiler akçe cinsinden ifade edilmekteydi. Diğer bir deyişle, akçe, en azından devleti ilgilendiren işlemlerde hesap birimi işlevi görürken, komşu devletlerin sikkeleri, vergiyi de içeren bütün işlemlerde önde gelen değişim ve ödeme aracı olarak kullanılıyordu.[4]

Eflak ve Boğdan

Tuna prenslikleri, diğer Balkan ülkelerinin aksine, hiçbir zaman Osmanlı devletine tam anlamıyla dahil olmadılar. 15. yüzyılın sonlarından itibaren Eflak ve 16. yüzyılın başlarından itibaren Boğdan, düzenli olarak vergilerini ödeyen bağımlı devlet statüsündeydi. Bu prenslikler, içişlerinde büyük ölçüde bağımsızdı ve timar gibi Osmanlı kurumlarını benimsememişlerdi. Osmanlıların ve bu prensliklerin Eflak ve Boğdan'da altın, gümüş ya da bakır sikke basımına gitmemiş olmaları, onların özerkliklerinin boyutları ve sınırları hakkında da fikir veriyor.

16. yüzyılda akçe, Boğdan'da değilse de Eflak'ta önde gelen para birimiydi. Kazılardan sağlanan bulgular, 16. yüzyılda Balkanlar ve İstanbul'da darbedilen akçelerin bu prensliklerde, Macaristan'daki Osmanlı bölgesinde olduğundan çok daha yaygın bir biçimde tedavül ettiğini gösteriyor. Eflak'ta bulunan ve tarihleri 1580'lere kadar gelen definelerde, sikkelerin yüzde 86'sını akçe ve sultaniler oluşturuyor. Ancak 16. yüzyılın son yirmi yılında, bu oran yüzde 38'e geriliyor. Boğdan'da ise, sırasıyla yüzde 26 ve yüzde 7 olan bu oranlar çok daha düşüktür. Her iki prenslikte de, akçenin yanısıra, ilk dönemde özellikle Macar sikkeleri, dönemin sonlarına doğru ise, gitgide artan oranlarda Orta ve Batı Avrupa'nın büyük gümüş sikkeleri kullanılıyordu. Ayrıca, 16. yüzyılın sonlarında, Polonya'nın gümüş sikkeleri, özellikle de yarım groatları Boğdan'da yaygınlık kazandı. Altın sikkelerin tedavülü ise sınırlıydı.[5]

16. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan ilginç bir gelişme, bize imparatorluk ölçeğindeki, özellikle de Tuna prensliğiyle İstanbul arasındaki parasal akımların niteliğine ilişkin önemli bilgiler sağlıyor. Osmanlı yönetimi 1578-1590 yılları arasında İran'a karşı girişilen savaş sırasında o bölgede kullanılan ve şahi olarak adlandırılan Osmanlı sikkelerinden büyük miktarlarda basmıştı. Devletin uyguladığı resmi kurlarda şahinin değeri gümüş içeriğinden daha yukarıda tutulduğu için, resmi değeri şişirilen bu sikkeler İstanbul'a ulaşınca, devlet tarafından 1580'li yıllarda Eflak ve Boğdan'ın İstanbul'a yaptıkları ihracatın ödenmesinde kullanıldı. Ancak prenslikler yıllık vergi ödemeleri sırasında bu sikkeleri İstanbul'a geri gönderdiler. Merkezi devlet de şahileri bir başka ödemede kullanarak iade etti. Prenslikler ile İstanbul arasındaki şahi trafiği, bu sikkelerin kullanımı merkezi devlet tarafından yasaklanıncaya kadar sürdü.[6]

Kırım Hanlığı

Kırım hanının ne ölçüde bozkır geleneğinin bağımsız bir mirasçısı, ne ölçüde de Osmanlı padişahına bağımlı olduğu, uzun süredir tartışılagelen bir konudur. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olarak kabul edilen bölgeler içinde, hanlığın özel bir konumunun olduğu kesindir. Kırım'ın 1478'de Osmanlı topraklarına katılmasından sonra, Kefe ve Kırım kıyılarının bir bölümü Osmanlı eyaletine dönüşmüştü. Yarımadanın kalan bölümü ise, vergi ödeyen, sefer zamanı Osmanlı ordusuna katılan han ailesi tarafından yönetilmeye devam etti. Hanların seçiminde Osmanlının söz hakkı olmakla birlikte, Kırım aristokrasisi tarafından yapılan seçim genellikle onaylanmaktaydı.[7]

Kırım hanları, bozkır egemenlik geleneğinin en önemli simgelerinden *Cengiz tamgası*nı kullanmayı sürdürdüler. Hanlar, Moskova prensliği ve Polonya ile diplomatik ilişki sürdürme hakkını da saklı tuttular ve 17. yüzyılın sonuna kadar, Moskova, Polonya ve Tuna prensliklerinden doğrudan vergi almaya devam ettiler. Bu nedenle, Kırım sikkeleriyle Osmanlı para sistemi arasındaki ilişkinin de kendine özgü yanları vardı.

Kırım hanları, Giray hanedanının egemenlik simgesini taşıyan, Osmanlı padişahının adının yer almadığı kendi sikkelerini basmaya devam ettiler. Ancak, egemenliğin nihai simgesi olan kendi altın sikke-

lerini basabilecek kadar da bağımsız değillerdi. Ancak Kırım'da Osmanlı'nın altın sultanileri de basılmadı.[8] Hanlar, Osmanlı'nın Kırım'ı fethetmesinden sonraki yüzyıl boyunca, sikkelerin üzerinde "sultan" gibi egemenlik ifade eden terimler yerine sadece kendi isimlerine yer verdiler. 16. yüzyıldan itibaren de, sikkelerin üzerinde, Kırım hanları için yeniden "sultan" ve "han" sözcükleri kullanılmaya başlandı.[9] Kırım Hanlığı kimi ölçütlere göre Osmanlı devletinin bir parçası sayılmakla birlikte, Kırım sikkelerinin Osmanlı para düzeniyle ilişkisi daha gevşekti. İçişlerinde özerk Eflak ve Boğdan prenslikleri hiçbir sikke basamıyorlardı. Buna karşılık, Kırım hanları kendi adlarıyla, altın olmasa da, gümüş ve bakır sikkeler basabiliyorlardı. Kırım parasal konularda daha fazla özerkliğe sahipti. Kırım hanları tarafından bastırıldığı bilinen en eski sikkenin tarihi 1441-42'dir. Osmanlı döneminde Kırım'da kullanılan temel sikke ve önde gelen hesap birimi, küçük gümüş akçeydi. Osmanlı kaynaklarında *Kefevi akçe* olarak anılan bu sikke, Kırım'ın Kefe dışındaki kentlerinde, özellikle Eski Kırım, Kırım ve Kırk Yer'de de basılıyor, ticari işlemlerde yaygın olarak kullanılıyordu. Sözgelimi, 1480'lere ilişkin Bursa mahkeme kayıtlarında, iki tanesi bir Osmanlı akçesi eden Kefevi akçe ile yapılan ticari işlemlere ve borçlara değinilmektedir.[10] 16. yüzyıl süresince, Kefevi akçe Osmanlı akçesinden küçüktü. Resmi Osmanlı akçesi / Kefevi akçe kuru iki ile beş arasında dalgalandı, on bire kadar yükseldiği oldu. Bu durum Kefevi akçenin gümüş içeriğinin azaldığını gösteriyor. Ancak, 17. yüzyılda, Kırım akçesi Osmanlı akçesi karşısında toparlandı ve değerini artırdı.

Kefevi akçe, 1774'e kadar, Kırım hanlarının adlarını taşıyarak, hanlığın temel sikkesi olarak varlığını sürdürdü. Günlük kullanım için, akçenin alt değer birimleri olarak, bakır sikkeler de basıldı. Yine Kırım'da basılan altı akçelik daha büyük gümüş sikkeler ise, ticaret ve ekonominin gereksinimlerine karşılık veremedi. Hanlığın altın sikke basmaması, Osmanlı döneminde tam anlamıyla bağımsız olmadığının göstergesidir. Altın olmayınca, yerel gümüş ve bakır sikkeler ticaretin ve ekonominin gereksinimlerini karşılayamamıştır. Kırım'da 17. yüzyıl boyunca, yaygın bir biçimde, Polonya *zolotas*ı, uluslararası alanda öne çıkan İspanya sekiz reali ve Hollanda taleri gibi büyük Avrupa gümüş sikkeleri tedavül etmiştir.

Kırım Hanlığı'nın kendine özgü siyasal konumu ve özerkliği, Osmanlı'nın askeri yenilgileri nedeniyle Rusya'nın baskısının artmaya başladığı 1770'lere kadar devam etti. 1774 yılında Rusya'nın baskısıyla Osmanlı devleti içindeki özerk konumu sona eren Kırım Hanlığı tam bağımsızlığını elde etti, ancak bundan dokuz yıl sonra Rusya tarafından ilhak edildi.[13] Kırım'ın Osmanlı para düzeni karşısındaki, İstanbul'un etki alanından uzak olmayan özerk konumu da 1774'te sona erdi. Kısa süren bağımsızlık döneminde Kırım sikkeleri ve parasal uygulamalarında görülen değişim, özerklik dönemindeki uygulamaların niteliğini ve sembolizmini de açığa vuruyor. Çünkü bu bağımsızlık döneminde son Kırım hanı Şahin Giray, tarihte ilk kez olarak kendi adını taşıyan büyük altın Kefe sikkeleri bastırmaya başlamıştı.[14]

Sonuç

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde, idari denetim farklılıkları gösteren bölgeler ortaya çıkmıştı. Merkezde, başkent tarafından yakından denetlenen, kurumları İstanbul'dakilerle oldukça benzerlik gösteren bölgeler vardı. Başkentle olan mesafe arttıkça, kurumlar ve idari uygulamalar, başkentle taşradaki yerel yapılar ve kuvvetler arasındaki güç dengesini yansıtıyordu. Bu bağlamda, Osmanlılar geniş imparatorluk ölçeğinde bir para düzeni kurma ve yürütme konusunda oldukça pragmatik ve esnek davrandılar. Tüm imparatorlukta tek tip ve uluslararası standartlarda altın sikke bastırdılar; ama gümüşle ilgili olarak, değişik eyaletlerin çok farklı ticari ilişkileri ve gereksinimlerine göre, farklı para bölgelerinin oluşmasına olanak tanıdılar.

Osmanlılar, Balkanlar'ın merkez bölgelerinde işlettikleri darphanelerde, büyük miktarda altın sultani ve gümüş akçe bastılar. Öte yandan, Macaristan doğrudan Osmanlılar tarafından yönetilse bile, Osmanlı devrinde orada ne altın ne de gümüş sikke bastırıldı. Özerk Tuna prenslikleri Eflak ve Boğdan'da da Osmanlı altın ve gümüş sikkeleri basılmadı. Ancak Tuna prenslikleri kendi sikkelerini de basamadılar. Buna karşılık, Kırım Hanlığı kendi gümüş sikkelerini basabiliyordu; ancak orada da, gerek hanlar ve gerekse Osmanlı padişahla-

rı altın sikke bastırmadılar. Bu durum, Kırım'ın parasal konularda, Tuna prensliklerine göre daha özerk olduğunu gösteriyor.

Avrupa'nın merkez ve sınır bölgelerindeki Osmanlı parasal uygulamalarına ilişkin bu inceleme, Osmanlıların her bölgenin mali ve ekonomik gereksinimlerine karşı duyarlılık gösterirken, attıkları adımların siyasal sembolizmi konusunda da hayli özenli olduklarını ortaya koyuyor. Osmanlılar her eyalet veya bölgede basılacak sikkelerin nitelikleriyle ilgili olarak belirgin kurallar izliyorlardı. Belli bir bölgede hangi altın ve gümüş sikkelerin basılacağı, o bölgenin imparatorluğun dar anlamda bir parçası mı yoksa bir ölçüde özerk bir eyaleti mi olduğuna bağlıydı. Konuyla ilgilenen araştırmacıların, gelecekte bu soruna karşılaştırmalı bir çerçeveden bakmayı sürdüreceklerini ve bu bölgelerdeki Osmanlı parasal uygulamalarının arkasındaki sembolik nedenlerin yanısıra iktisadi ve idari nedenleri de daha belirgin bir biçimde ortaya koyacaklarını umuyoruz.

VI

Osmanlılarda Gümüş Madenleri ve Darphaneler*

Osmanlılar için Paranın Önemi

Osmanlılar altı yüzyıllık tarihleri boyunca sikke basmaya ve istikrarlı bir para düzeni kurmaya büyük önem verdiler. İslam geleneğinde sikke, hutbe ile birlikte egemenliğin en önemli iki simgesinden biriydi. Örneğin, 16. yüzyılda yaşayan tarihçi Mustafa Âli, hutbe ve sikkeyi iki ilahi armağan olarak görüyor ve hutbenin soyutluğu ile sikkenin somutluğu arasındaki karşıtlığa dikkati çekiyor. Mustafa Âli için hutbe, hükümdarın prestijinin büyüklüğü düşüncesinin bir ifadesiydi. Buna karşılık sikke, hükümdarın gücünü açık seçik ve yazıyla yansıtıyordu. Altın ve gümüş sikkeler elden ele, bölgeden bölgeye taşındıkça, hükümdarın gücünü ülkenin en uzak köşelerine ulaştırıyorlardı.

İkinci olarak, Osmanlıların bir yandan vergi toplamak, öte yandan da askerlere, bürokratlara, tüccarlara ve diğer kesimlere ödeme yapmak için paraya ihtiyaçları vardı. Ayrıca, para kullanımı, özellik-

---

Bu makale ilk halivle daha önce şu kaynakta yayımlanmıştı:
"Osmanlılarda Gümüş Madenleri ve Darphaneler", *Bilim ve Teknik*, no. 396, Kasım 2000, s. 92-96.

le 16. yüzyılda, hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağlantıların güçlenmesi nedeniyle çok yaygınlaşmıştı. Böylece sadece kentliler değil, kırlardaki nüfusun önemli bir bölümü de piyasalarda gümüş akçe ve bakır mangır kullanmaya başlamıştı. Bu gelişmeler Osmanlı maliyesinin yanısıra Osmanlı ekonomisinin sağlığının da para ve parasal istikrara yakından bağlı olduğunu gösteriyor. Osmanlı yöneticileri de sikkelerin bolluğu ile ticaret ve ekonominin sağlığı, canlılığı arasında güçlü bir ilişki olduğunun bilincindeydiler.

Bu yazıda sikke üretimi açısından büyük önem taşıyan gümüş madenlerini Osmanlıların nasıl işlettiklerini, bu madenlerden ve diğer kaynaklardan elde ettikleri cevheri nasıl sikkeye dönüştürdüklerini tartışacağız.

Gümüş Madenleri

Osmanlı devleti en erken dönemlerden itibaren topraklarında tedavül eden külçe altın ve gümüş ile yerli-yabancı sikkelerin miktarını artırmaya büyük önem verdi. Altın ve gümüşün önemli bir kaynağı madenlerdi. Anadolu'da Bizans döneminden, hatta daha öncelerinden beri işletilen gümüş madenleri yarımadanın doğusundaydı. Diğer Türk beyliklerinin varlığı nedeniyle, Osmanlılar bu madenlere 15. yüzyılın sonlarına kadar ulaşamadılar. Buna karşılık, Balkanlar'da daha kolay ilerlediler. Gümüş madenlerinin varlığı da Osmanlıların o yöndeki hareketlerini hızlandırdı.

Makedonya, Sırbistan ve Bosna'da gümüş madenciliği, Osmanlıların bu bölgeye gelmesinden önce, 13. yüzyılın sonlarından ve 14. yüzyılın başlarından itibaren canlanmıştı. Bu gelişmenin en önemli nedeni, Saksonların ve diğer toplulukların Bohemya ve Macaristan'dan bölgeye göç etmeleri ve gelirken beraberlerinde Orta Avrupa'nın daha gelişmiş madencilik tekniklerini getirmeleriydi. Bu sayede, 14. yüzyılın sonlarında Balkanlar'daki madenlerin üretiminde önemli artışlar ortaya çıktı. Bölgedeki krallıklar ve prenslikler önemli gelirler sağladılar. Örneğin 1433 yılında, Osmanlıların yöreyi ele geçirmelerinden hemen önce, Sırbistan'dan geçen Bourgogne şövalyelerinden Bertrand de la Broquiere, Novo Brdo gümüş madenlerinin yıl-

da 200.000 altın düka kadar gelir sağladığını belirtiyor. Günümüzün uzman tarihçilerinden Sima Cirkovic de 15. yüzyılın ilk yarısında Sırbistan ve Bosna'daki gümüş madenlerinin toplam üretimlerinin yılda 10 tondan az olmadığını vurguluyor. Bu gümüşün karayoluyla Konstantinopolis'e yollanan küçük bir miktarı dışında tümü, Dubrovnik yoluyla Venedik'e, oradan da İtalya'nın diğer bölgelerine ve Sicilya'ya ihraç ediliyordu.

Osmanlılar 1390'lardan 1460'lara kadarki dönemde Makedonya, Sırbistan ve Bosna'nın önde gelen gümüş madenlerini ellerine geçirdiler, kaybettiler ve daha sonra geri aldılar. Bu maden merkezlerinde darbedilen ilk akçeleri sikkelerin üzerindeki tarihlerden izlemek mümkündür: Serez'de Hicri 816/Miladi 1413, Üsküp'te H.825/1422 ve Novo Brdo'da H.834/1430. Osmanlılar bunlara ek olarak 1460'larda Kratova, Sidrekapsı ve Srebrinica'yı da aldıkları halde, Kratova'da 15. yüzyılın sonlarına, Sidrekapsı ve Srebrinica'da ise 16. yüzyılın başlarına kadar altın veya gümüş sikke basılmadı. Balkanlar'da ayrıca Zaplanina, Plana, Rudnik gibi küçük gümüş madenleri de ele geçirildi, ancak buralarda akçe üretilmedi. (bkz. Harita, s. 68.) Osmanlı devleti bu madenlerin üretim düzeyini artırmaya büyük önem veriyordu. Fethedilen madenler devlet mülkiyetine geçirildikten sonra, iltizam düzeniyle işletiliyordu. Bu işletme yöntemi çerçevesinde Müslüman girişimcilerin yanısıra Makedonya, Serez ve İstanbul'dan Rum girişimciler madenlerin işletme hakkını belirli bir süre için devletten satın alıyorlardı. Çoğunluğu 15. yüzyılın ikinci yarısında hazırlanan Osmanlı kanunnameleri, madenlerdeki üretim teknikleri ve çalışma koşulları hakkında bize ayrıntılı bilgi sunuyor. Osmanlılar bu madenlerde daha önce kullanılan teknolojiyi ve üretim yöntemlerini değiştirmediler. Fethettikleri başka topraklarda yaptıkları gibi, burada da varolan yapıyı ve kuralları kullanmaya devam ettiler. Nitekim, Balkanlar'daki madenlere ilişkin olarak hazırlanan kanunnamelerde Saksonlardan beri kullanılan deyimlerin ve yöntemlerin korunduğu görülüyor. (bkz. Belge 1).

Balkanlar'daki madenlerin bir bölümü bir süre sonra tükendi. Ancak, bunların yerine yenilerinin açıldığı anlaşılıyor. 16. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Makedonya'daki Sidrekapsı, Balkan yarımadasının en verimli gümüş ve altın madeni konumuna yükselmişti. O dö-

Osmanlı döneminde Balkanlar'daki başlıca yerleşim yerleri.
Kaynak: Halil İnalcık ve [illegible] ed., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. [illegible], Ankara 2000.

nemin bir Avrupalı gözlemcisine gore, burada 6 bın madenci çalışmaktaydı. Yıllık üretim miktarı ise 6 ton gümüş olarak tahmin ediliyor. İkinci sırada, Sidrekapsı'nın yarısından az bir uretim hacmi ile Novo Brdo geliyordu. Yine 16. yüzyılın ilk yarısında, Balkanlar'daki gümüş madenlerinin yıllık toplam üretim düzeyi 26-27 ton olarak tahmin ediliyor. Öte yandan, iltizam ve Osmanlı arşivlerindeki diğer kayıtlara dayanarak yaptığı bir araştırmada, Rhoades Murphey 1600 yılında Balkanlar'daki gümüş madenlerinin toplam üretimlerini 50 ton olarak hesap etmekte. Oysa Sırbistan ve Bosna'daki madenlerin Osmanlı öncesinde, 15. yüzyılın başlarındaki yıllık üretimleri 10 ton civarındaydı. Bu hesaplamalar bize 15. ve 16. yüzyıllarda, Osmanlı yönetimindeki gümüş madenlerinin üretim düzeylerinde büyük artışlar olduğunu gösteriyor.

Bu veriler aynı zamanda Osmanlı gümüş madenleri ile Avrupa'dakilerin üretim eğrisi arasında önemli bir farklılığa da işaret ediyor. Avrupa'daki madenler Yeni Dünya'dan büyük miktarlarda altın ve gümüşün akmaya başlaması ve değerli maden fiyatlarının düşmesiyle birlikte, 16. yüzyılın ilk yarısında gerilemeye başlamıştı. Oysa Osmanlı gümüş madenleri, devlet mülkiyetinin de etkisiyle, uzun bir süre daha direnebildiler. Ancak, 17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı gümüş madenlerinin üretimi de azalmaya başladı. 1640'lara gelindiğinde, Balkanlar'daki en büyük maden olan Üsküp'te ve diğer madenlerde üretim büyük ölçüde durmuştu. Bu gelişmeler sonrasında işleyecek altın ve gümüş bulamayan Osmanlı darphaneleri de kapanmaya başladı. 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı piyasalarına yabancı sikkeler egemen oldu.

16. yüzyılda Anadolu'da önemli sayılabilecek tek gümüş madeni Gümüşhane'deydi. Bu madenin en azından Bizans döneminden beri faaliyet gösterdiğini biliyoruz. Osmanlılar Gümüşhane'yi II. Mehmed döneminde ele geçirdiler. Burada basılan akçelerin üzerinde darphanenin yeri Canca olarak belirtilmektedir. Ancak, Gümüşhane madeninin 15. ve 16. yüzyıldaki faaliyetlerine ilişkin olarak elde fazla bilgi yoktur.

Aradan yüz yıla yakın bir süre geçtikten sonra, Osmanlı gümüş madenlerinde önemli bir hareketlenme görüldü. 18. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da Gümüşhane, Keban, Ergani ve Espiye'deki

gümüş madenleri devreye girerek üretimde büyük artışlar sağladılar. Ayrıca, Balkanlar'da Kratova ve Sidrekapsı'ndaki eski madenler de katkıda bulundular. Osmanlı gümüş madenlerinin toplam üretimi hızla yükselerek, 1730'larda yılda 25 ile 40 ton arasında dalgalanmaya başladı. Bu sayede İstanbul darphanesi 1740'larda yılda 1,5 ilâ 2 milyon kuruşluk bir üretim düzeyine ulaştı. Darphane kayıtları, sikke üretiminin 1760'lı yıllarda daha da arttığını gösteriyor. Böylece 18. yüzyılda gümüş, Osmanlı para düzenindeki birincil konumunu yeniden kazandı. Ancak, gümüş madenlerinin üretimi 18. yüzyılın sonlarına doğru tekrar gerilemeye başladı.

Osmanlı gümüş madenlerinin tekrar canlanması, aslında 18. yüzyılda Avrupa'nın pek çok bölgesinde görülen bir eğilimin parçasıydı. Son yıllarda yapılan araştırmalar, Yeni Dünya'daki gümüş madenlerinin 1670'lerden sonra gerilemeye başlamasının Avrupalı gümüş üreticileri için önemli bir fırsat yarattığını gösteriyor. 16. yüzyıldan itibaren Amerika'dan gelen büyük miktarlarda gümüş, Avrupa ve Osmanlı gümüş madenlerinin gerilemesine yol açmıştı. 1670'lerden sonra Amerikan gümüş üretiminin azalması da Avrupa'daki gümüş madenlerinin canlanmasını sağladı. Bu dönemdeki teknolojik gelişmeler de Avrupa madenlerinin canlanmasına destek oldu.

Darphaneler

Osmanlıların erken dönemlerinde değerli madenleri az sayıda merkezde toplayarak sikke üretmek ve daha sonra bunları taşraya geri göndermek teknolojik ve idari açıdan büyük güçlükler yaratıyordu. Bu güçlüklerin bilincinde olan Osmanlılar, Selçukluların ve İlhanlıların uygulamalarını izleyerek, önde gelen ticaret ve kent merkezleri ile önde gelen madenlerde veya onların yakınında çok sayıda darphane kurdular.

15. yüzyılın son çeyreğinde sultani olarak adlandırılan ilk altın sikkenin piyasaya sürülüşüne kadar, Osmanlı sikkeleri küçük gümüş akçe ile bakır mangırdan oluşuyordu. Akçe ya da akça, temel hesap birimi konumundaydı. İlk Osmanlı akçeleri Bursa, Edirne ve Marmara havzasında sikkeler üzerinde belirtilmeyen diğer yerlerde darbedildiler. Daha sonraları Osmanlı topraklarıyla birlikte, akçenin üretim

ve tedavül alanı da genişledi. 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, II. Mehmed'in 30 yıllık saltanatı sırasında, Osmanlılar en azından 15 ayrı darphanede akçe ürettiler.

Darphane sayısının çokluğu, Osmanlıların yerel piyasaların sikke talebini karşılamak konusunda çok duyarlı olduklarını gösteriyor. Darphane sayılarının çokluğu, aynı zamanda, bunların hepsinin tam gün çalışmadığına da işaret ediyor. Gerçekten de varolan darphanelerin faaliyet düzeyleri büyük farklılıklar göstermekteydi ve darphanelerde bir hayli atıl kapasite vardı.

Olağan koşullarda, her darphanenin üretim düzeyi bireylerin darphaneye getirdikleri veya devletin sağladığı değerli madenlerin miktarına bağlıydı. Bu nedenle üretim düzeyleri mevsimlik olarak büyük dalgalanmalar gösteriyordu. Ayrıca, bir padişahın tahta çıkışıyla birlikte, devlet tedavüldeki eski sikkelerin darphanelere getirilerek yeni padişahın ismini taşıyan yenileriyle değiştirilmesini talep etmekteydi. Bu işleme *tecdid-i sikke* (sikkelerin yenilenmesi) adı veriliyordu. Bu dönemlerde darphanelerin faaliyet hacmi önemli artışlar gösteriyordu.

Sayılarının çokluğuna karşın, devlet darphaneleri yakından denetliyordu. Büyük kent merkezlerindeki darphaneler, genellikle emanet düzeni çerçevesinde devlet tarafından işletilmekte ve birer devlet memuru olan eminler tarafından yönetilmekteydi. Daha küçük darphaneler ise iltizam sistemi çerçevesinde açık artırma yoluyla özel işletmecilere devrediliyordu. *Amil* adı verilen özel girişimciler ya da ortaklıklar, devlete düzenli ödemeler yapmayı taahhüt ederek darphanelerin işletmesini üç veya altı yıl süreyle, kimi durumlarda daha uzun süreler için üstleniyordu. Ara sıra aynı girişimcinin birden fazla darphanenin işletmesini üstlendiği de görülüyordu. 1470'lerde ortaya çıkan bir özel durumda, Anadolu ve Balkanlar'daki tüm yerel darphaneler aynı ortaklık tarafından işletilmekteydi. Kimi darphaneler ise *emanet ber-vech-i iltizam* adı verilen melez düzenle işletiliyordu. Bu düzende, özel girişimciler aynı zamanda devletin memuru konumundaydılar.

İltizam düzeninde mültezim ya da amil, günlük işlerin yürümesi için bir emin çalıştırıyordu. *Sahib-i ayar* adı verilen bir diğer görevli ise, teknik işlerden ve sikkelerin ayar ve ağırlıklarının devletin koyduğu standartlara uyup uymadığından sorumluydu. Devlet, darphanelerin faaliyetlerini ve hesap defterlerini yerel kadılar aracılığıyla da denetlemekteydi.

Devlet tarafından saptanan ve darphanelere gönderilen sikke standartlarında, 100 dirhem "halis ayar" gümüşten kaç tane akçe darbedileceği belirtiliyordu. Akçenin üretimi sırasında gümüşün içine bakır veya bir başka metal katmak, kanunlarla yasaklanmıştı. Darphanelere gönderilen talimatlar, piyasadan satın alınan külçe gümüş için dirhem başına ne kadar ödeme yapılacağını ve darphaneye külçe gümüş getirerek karşılığında akçe bastırmak isteyen bireylerden darphane bedeli olarak ne kadar ödeme talep edileceğini de belirliyordu. Sikke üretiminde kullanılan ağırlık ölçüsü dirhem 3,07 grama eşitti. (bkz. Belge 2).

Bu standartlara ne ölçüde ve hangi koşullarda uyulduğu, devlet denetiminin etkinliğine ve piyasalarda tedavül eden gümüşün miktarına bağlıydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında görüldüğü gibi, gümüşün kıtlaştığı dönemlerde, devletin denetimleri etkisini kaybedebiliyordu. Osmanlı arşivlerinde sikke standartlarına uymayan darphane işletmecilerinin cezalandırılması konusunda yerel kadılara gönderilen pek çok talimat bulmak mümkündür. Ancak, 16. yüzyılın ortalarına kadar kadılara gönderilen talimatların sayılarının sınırlı kalışı ve elimizdeki sikkelerin ağırlıklarının büyük dalgalanmalar göstermemesi, bize darphanelerin devlet tarafından belirlenen standartları oldukça yakından izlediklerini düşündürüyor. Buna karşılık 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Eski Dünya'da yaşanan mali ve parasal sıkıntılar nedeniyle, devlet sikkelerin standartlarını korumakta ve yerel darphaneleri denetlemekte büyük güçlük çekmeye başladı.

Osmanlı darphanelerinde altın, gümüş ve bakır sikkelerin üretiminde kullanılan teknoloji oldukça basitti. Madenlerden getirilen cevher, arıtıldıktan ve devletin her tür sikke için ayrı ayrı belirlediği oranlara uygun bir alaşım haline getirildikten sonra, ısıtılmış bir parça metal, iki kalıbın arasına yerleştiriliyor ve yukarıdaki kalıba bir çekiçle vuruluyordu. Böylece alt ve üst kalıplar üzerindeki desenler, sikkenin iki yüzüne de işleniyordu. Kalıpların üretimi, alaşımlarının hazırlanması, çekiçle yapılan vuruşlar ve ortaya çıkan nihai ürünün kalitesinin denetlenmesi bir hayli beceri gerektiriyordu. Daha büyük darphanelerde bu işler üst düzeyde uzmanlık gerektiriyor, sahib-i ayarın denetimi altında çok sayıda usta, zanaatkâr ve işçi daha önceden belirlenmiş görevleri yerine getiriyorlardı. İstanbul'da gümüş

ve bakır sikke üretiminde çalışanların sayıları birkaç yüzü, diğer büyük darphanelerde çalışanların sayıları ise yüzü aşmaktaydı. Orta büyüklükteki darphanelerde çalışanların sayıları ise elliyi buluyor veya aşabiliyordu. Taşradaki küçük darphaneler, uzmanlık gerektiren kimi işler için sık sık büyük darphanelerden yararlanıyorlardı.

Osmanlı darphanelerindeki üretim teknolojisi 17. yüzyılın sonlarına kadar pek değişmedi. Darphanelerin çoğunluğu, küçük veya orta ölçekli zanaat geleneklerini sürdürdüler. Ancak, 17. yüzyılda Avrupa'da daha ileri teknolojilerin gelişmesi ve bunların sikke üretiminde kullanılmaya başlanması, Osmanlı darphanelerini hem sikkelerin kalitesi hem de üretim hacmi açısından bir hayli geride bıraktı. Bu açığı kapatmak üzere, Osmanlı devleti Fransa'dan yeni mekanik teknolojiyi kullanan ve kenarları tırtıllı sikkeler üretebilecek makine ve aletler getirdi. Bu araç ve gereçler, büyük olasılıkla 1686 yılında, Topkapı Sarayı'nın dış avlusunda hazırlanan yeni darphanede, Cerrah Mustafa adında Avrupa kökenli bir teknisyen tarafından monte edildi, işler duruma getirildi.

Osmanlı yönetiminin niyeti artık çok küçülen ve piyasalardan kaybolan akçenin yerine, Avrupa'nın büyük boy gümüş sikkelerini örnek alarak, yeni bir sikke ve onun çevresinde yeni bir para birimi oluşturmaktı. Yeni makinelerle ilk olarak 1688 yılının Aralık ayından itibaren *mangır* adı verilen bakır sikkeler üretilmeye başlandı. 1690 yılından itibaren de mangırların piyasaya sürülmesi sayesinde sağlanan gelirlerden yararlanılarak *guruş* adı verilen büyük boy gümüş sikkeler üretilmeye başlandı. (Avrupalılar 15. yüzyıldan itibaren ürettikleri büyük boy gümüş sikkelere *groschen* –büyük– adını vermişlerdi.) Osmanlı guruşları 18. yüzyılda hem Balkanlar'da hem de Anadolu ve Suriye piyasalarında önde gelen mübadele aracı konumuna geldi.

18. yüzyıldaki bir diğer önemli eğilim de, Balkanlar'dan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan eski akçe bolgesindeki darphane faaliyetlerinin merkezileşmesidir. Bu geniş bölgede faaliyet gösteren darphanelerin sayıları 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde hızla azalmıştı. Faal darphane sayıları 18. yüzyılda da sınırlı kaldı. Yüzyılın ikinci yarısında kuruş ve kesirleri neredeyse sadece İstanbul'da üretilirken, taşra darphaneleri sınırlı miktarlarda bakır sikke basmakla yetindiler.

Osmanlı darphanelerindeki son teknolojik sıçrama, 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşti. II. Mahmud döneminde Osmanlı maliyesi büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. 1820'lerde ve 1830'larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet tağşişlere başvurmuş, ek gelir sağlamak amacıyla sikkelerin gümüş içeriğini sık sık azaltmak zorunda kalmıştı. Bu uygulama Osmanlı tarihinin en büyük enflasyon dalgasını da beraberinde getirdi. 1830'lara gelindiğinde, artık bir sikke reformu kaçınılmaz olmuştu. Avrupalıların da desteğiyle, Osmanlılar o dönemde dünyada en yaygın olarak kullanılan çift metalli para düzenini benimsemeye ve yeni standartlarda altın ve gümüş sikkeler bastırmaya karar verdiler. Sultan II. Mahmud'un 1839 yılında ölümünden sonra, Sultan Abdülmecid'in yeni hükümeti İngiltere'den buhar enerjisiyle çalışan gerekli makine ve teçhizatı ithal etti. Bu makineleri kurmak ve Osmanlı hükümetine basılacak olan yeni sikkelerin standartları hakkında tavsiyelerde bulunmak üzere, İngiltere ve Fransa'dan teknisyenler ve uzmanlar davet edildi.

Kimi gecikmelerden sonra, (1 altın lira = 100 gümüş kuruş) sabit değeri üzerinden çift metalli düzene geçildi. Yeni altın sikkeler 1843 yılında, *mecidiye* olarak adlandırılan gümüş sikkeler de ertesi yıl, Darphane-i Âmire tarafından reformun gerekçelerini anlatan bir açıklamayla birlikte üretilmeye başlandı. *Tashih-i Ayar* olarak adlandırılan bu operasyonda belirlenen altın ve gümüş sikke standartları, Osmanlı devletinin son günlerine kadar değişmeden korundu.

Sonuç

Madencilik ve sikke üretimi alanındaki teknolojik gelişmelere uzun dönemli olarak baktığımızda, 16. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlılar ile Batı Avrupa arasında önemli farklılıklar olmadığını söyleyebiliriz. Ancak 17. yüzyıldan itibaren Avrupalıların teknoloji alanında gösterdiği ilerlemelere Osmanlılar ayak uyduramadılar, yeni üretim tekniklerini giderek artan bir gecikmeyle izlemek durumunda kaldılar. Avrupa ile Osmanlılar arasındaki mesafe, Sanayi Devrimi'nden sonra, 19. yüzyılda daha da hızlı büyüdü, Osmanlılar hem madencilik hem de sikke üretimi için büyük miktarlarda makine ve teknoloji ithal eder duruma geldiler.

Belge 1. 1455 Tarihli (II. Mehmed) "Novoberdo Maden Yasaknamesi"nden Seçmeler

Şimdiki halde darende-i misal-i şerif Hasan kulum Novoberdo madenlerine ve tevabiine [ona bağlı olan yerlere] maden yasağı etmeğe gönderdüm ve buyurdum ki:

1. Varub madenlerimi ve mecmu mahsulatın [tüm üretimi] görüb gözede ve çarhları ve kuyuları işlede. Emrüm mucebince amel etmeyüb [çalışmayıp] avare yüriyüb işlemeyen kuyucuları ve çarhcı kâfirleri işlede, işlemeyenleri seküdüb haklarından gele.

2. Ve madenlere ve yamaklarına amillerimden ve adamlarımdan gayrı kimesne karışmaya. Her kim karışacak olursa, kulum sekidüb hakkından gele, kimesne mani olmaya.

3. Ve buyurdum ki, ilercan verüb kuyuculara ve çarhcılara ve madenlere münasib olan kimesneleri getürdüb madenleri şen edeler.

Kaynak : Akgündüz (1990-94), I: 553-56.

Belge 2. 1460-61 veya 1470-71 Tarihli (II. Mehmed) "Serez Darbhanesinin Eminine Verilür Kanunname"den Seçmeler

Nişan-ı hümayun ve misal-i meymun hükmi olur ki: Şimdiki halde Serez Darbhanesine rafi-i tevki-i hümayun Hasan'ı emin tayin edüb gönderdüm ve buyurdum ki:

1. Anda varub kemal-i emanet ve hüsn-i istikamet ile emin olub hiç vechile dakika fevt etmeyüb [kaçırmayıp] görüb gözedüb defter ede. Amil ve sahib-i ayar ve gayrı cüzi [parça] ve külli [bütün] her ne olursa, bunun marifetiyle ola, bunun marifetinsiz nesne etmeye.

2. Emine ber-muceb-i hüküm [hüküm gereğince] vacibdür ki, halkın gümişi darbhaneye geldüği vakit, gümüş katında sahib-i ayar ile terazu yanında otura. Terazuyı onat gözedüb veznini rast etdüre. Ve amil kendü veyahud emini bile ola. Gümüş tamam tartılub alındıktan sonra gümüş sızılduğı [eritildiği] yere varub kepçeyi gözleye. Zira uğurlayacak ve kalb nesne katılacak yer oldur. Gereği gibi ihtiyât ede ki, nesne uğurlanmayub ve yaramaz nesne katılmaya.

3. Ve sikkeyi üstadlar evlerine alub gitmeyeler. Darbhane içinde sikke emri tamam olıcak, emin mühri ile muhürleyüb hazinede koya... Geldüği vakit mühri açа, yüz dırhem çaşı dutalar [tartsınlar]. Akçe dört yüz gelirse hükmime muvafıkdır. Eğer dört yüz büçük gelürse, ol dahi muvafıkdır. Ve eğer dört yüz bir gelürse, yine mecmu akçeyi kepçeden sızduralar.

4. Ve dahi emin darbhaneye gümüş getürücek gümüş akçesini amile vermeye, sahibine vere. Hem sahib-i ayar dahi gümüşi tartub alurken onat gözleye. Ağır tartub sahibine zulm etmeye, vezneyi rast etdüre.

VII

Fiyat Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yansımalarına Yeniden Bakış*

16. yüzyıldaki Fiyat Devrimi, önceleri Avrupa tarihçiliğinde son zamanlarda da dünya ekonomisinin tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, en canlı ve dayanıklı tartışmalara konu olmuştur. Avrupa'da gram gümüş cinsinde ifade edilen fiyatların 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar yüzde 100'den, hatta kimi ülkelerde yüzde 200'den fazla arttığı ayrıntılı olarak belgelendirilmiş ve yaygın olarak kabul gören bir olgudur. Ayrıca, bu dönemde para birimleri tağşişe uğrayan ülkelerde, toplam fiyat artışlarının yüzde 600'e ulaştığını, hatta aştığını biliyoruz.[1]

Bu fiyat artışları 20. yüzyılınkilerle karşılaştırıldığında çok da yüksek gözükmediği için, kimi tartışmacılar "Fiyat Devrimi" deyimini sorgulamışlardır.[2] Ancak, 16. yüzyıldaki fiyat artışlarının o döneme kadar hiç görülmemiş boyutlarda olduğuna, o dönemde yaşayanlara

* Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynaklarda yayımlanmıştı:
"The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, c. 33, 2 [illegible] ve Türkçe olarak: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyat Devrimi ve Yeniden Bakış", Halil İnalcık (derl.), *Osmanlı*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, [illegible] 193-201.

aşırı ve acımasız gözüktüğüne hiç şüphe yoktur. Ayrıca, bu fiyat artışlarının dönemin toplumlarının, ekonomilerinin ve kurumlarının uyum sağlama olanaklarına kıyasla önemli olmadıklarını söylemek de mümkün değildir. Sonuçta, sözü edilen fiyat artışlarının nedenleri ve sonuçları, 16. yüzyıldan bu yana yoğun bir biçimde tartışılagelmektedir. 1920'lerde Earl J. Hamilton'ın başlattığı ampirik çalışma ve ortaya attığı savlar, bu konuya yönelik büyük bir ilgi yaratmıştır. Hamilton, fiyat artışlarını, Yeni Dünya'dan çok büyük miktarda gümüşün getirilmesine bağlamıştı. Ayrıca, Fiyat Devrimi'nin gelir dağılımını yeni gruplar lehine değiştirerek, Avrupa'da kapitalizmin yükselişinde önemli bir rol oynadığını ileri sürüyordu.[3]

Fernand Braudel'in 16. yüzyıl Akdeniz ekonomisi üzerine yaptığı önemli çalışmanın 1949'da yayımlanmasının ardından, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çalışan tarihçiler de Fiyat Devrimi'nin etkilerini araştırmaya başladılar. Halil İnalcık, daha 1951'de, Braudel'in Doğu Akdeniz için önerdiği kimi terimlerle ilgilenmiş ve onları geliştirmişti.[4] Ancak, bu konu ile ilgili en önemli çalışmayı merhum Ömer Lütfi Barkan yapmıştır.

İlk kez 1970 yılında Türkçe olarak yayımlanan, daha sonra da kimi değişikliklerle birlikte 1975'te İngilizceye çevrilen ve yurtdışında bir hayli yankı uyandıran makalesinde, Ömer Lütfi Barkan, 16. yüzyıldaki Fiyat Devrimi'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve genel olarak Ortadoğu'nun iktisadi gerileyişinde belirleyici bir rol oynadığını ileri sürüyordu.[5] Barkan, Osmanlı arşivlerine dayanarak, gıda ve hammadde fiyatlarında beş kattan daha fazla bir artış olduğunu gösterdikten sonra, bu fiyat hareketlerinin Akdeniz üzerinden yürütülen ticaret yoluyla Avrupa'dan Osmanlı ekonomisine girdiğini savunmaktaydı. Daha da önemlisi, "Osmanlı toplumsal ve iktisadi düzeninin gerilemesi, tümüyle Osmanlı devletinin etki alanı dışında kalan gelişmelerin, özellikle de Batı Avrupa'da müthiş güçlü bir Atlantik ekonomisinin kurulması sonucunda başladı" deyip, şu sonuca varıyordu:

> Bu enflasyonist akım daha içsel diğer nedenlerle birlikte imparatorluğun toplumsal ve iktisadi düzenini bozdu ve sonunda geri dönüşü olmayan süreçlere yol açtı... 16. yüzyıl sona ererken, Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde çok önemli bir dönüm noktası oluşturan ciddi bir iktisadi ve toplumsal bunalımın içine sürüklenmekteydi.[6]

Barkan'ın makalesi ve tezleri yaygın olarak okunmalarına ve bir hayli etkili olmalarına karşın, fazla tartışılmamış, vardığı sonuçlara karşı çıkılmamıştır.[7] Bu durumun bir nedeninin tarihçilerin önemli bir bölümünün, bu tezlerin geçerliliğini değerlendirebilecek teknik yetkinlikten yoksun oldukları söylenebilir. Ayrıca, Osmanlı'nın gerilemesi tezini benimseyenler ve bu gerilemeye kaynaklık eden dışsal bir etken arayışında olanlar için, Barkan'ın görüşlerinin son derece çekici bir açıklama oluşturduğunu da eklememiz gerekir.

Oysa Avrupa ve dünyadaki Fiyat Devrimi'nin nedenleri ve sonuçları üzerine yapılan tartışmalar son yirmibeş yılda çok yeni ve farklı boyutlar kazandılar. Şimdi bu yeni tartışmaların ışığında, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fiyat hareketlerine geri dönerek, hem Barkan'ın ampirik kanıtlarını hem de vardığı sonuçları gözden geçirmek yararlı olacaktır.

Farklı Yaklaşımlar

Fiyat Devrimi araştırmalarında, fiyat artışlarının boyutları üzerinde görüş birliği vardır. Tartışma, fiyat artışlarının nedenleri ve sonuçları üzerinedir. Fiyat artışlarının nedenleriyle başlayacak olursak, 1568 yılında Bodin'den, hatta daha öncelerden başlayarak, tartışmanın bir kanadı fiyat artışlarının Yeni Dünya'dan Ispanya'ya gelen ve para arzını artıran değerli madenlerden kaynaklandığını öne sürmektedir.[8] Bu sav 20. yüzyılda Earl J. Hamilton tarafından geliştirildikten sonra, Annales Okulu tarafından benimsenmiş ve nihayet paranın miktar kuramını izleyen iktisat tarihçileri tarafından, son yıllardaki kuramsal gelişmelerin ışığında yeniden tanımlanmıştır.[9]

Hamilton'un Ispanya'da, Sevilla kentindeki arşivlerde yaptığı araştırmalar, değerli maden akımı ile fiyat artışları arasındaki nedensel bağlantıyı destekleyen yeni kanıtlar sağlamıştı. Para talebi fonksiyonunun ya da paranın dolaşım hızının sabit olduğu varsayımı altında, Hamilton para arzındaki artışların once Ispanya'daki fiyatları artırdığını, daha sonra da İspanya'nın dış ticareti ve ödemeler dengesindeki açıklar yoluyla, fiyat artışlarının diğer Avrupa ulkelerine, Ortadoğu'ya ve Asya'ya yayıldığını savunmaktaydı. Fernand Braudel de Akdeniz üzerine yazdığı kitabın ilk baskısında bu goruşü benimsemişti:

> Yeni Dünya'dan gelen altın ve gümüşün etkileri konusunda hiçbir şüphe olamaz. Amerika'dan akan değerli maden akımlarını gösteren eğri ile fiyatların eğrisi 16. yüzyıl boyunca o denli açık bir biçimde çakışmaktadır ki, ikisi arasında neredeyse fiziksel, mekanik bir ilişki vardır. Herşey değerli maden stokundaki artış tarafından yönetilmektedir.[11]

Miktar kuramı açıklaması, 1970'li yıllarda ödemeler dengesine parasal yaklaşım olarak bilinen kuramsal çerçeveyi kullanan Dennis Flynn tarafından yeniden ifade edildi. Uluslararası ticarete konu olan her malın tek fiyatı olması gerektiği noktasından hareket eden Flynn, ödemeler dengesi etkileri sayesinde, Ispanya'da fiyat artışlarına neden olan değerli maden akımlarının Ispanya'dan dışarıya değerli maden akımı olmasa bile diğer ülkelerde fiyatları ve paraya olan talebi artıracağını savundu. Bir başka deyişle, Flynn Ispanya'ya gelen değerli madenler yer değiştirmese bile, enflasyonun başka ülkelere aktarılabileceğini söylemekteydi. Bu durumda, Ispanya'dan diğer ülkelere yönelen değerli maden akımlarının hacmini veya zamanlamasını izlemeye ve bu akımları diğer ülkelerdeki enflasyonun zamanlamasıyla ilişkilendirmeye gerek kalmıyordu.[12] Flynn aynı savı kullanarak Eski Dünya'daki pek çok devletin sikkelerinde niçin Güney Amerika'daki Potosi madenlerinden gelen gümüşe az miktarlarda rastlandığını da açıklamaktaydı.[13]

Ancak, paranın miktar kuramına dayanan bu görüş, son yıllarda önemli bir eleştiriyle karşılaştı. Amerika'dan Avrupa'ya gemiyle ulaşan değerli maden akımlarının miktarları hakkında Hollanda ve Belçika'daki gazete kayıtlarını inceleyen Michel Morineau, Yeni Dünya'dan gelen değerli maden akımlarının fiyatların düşmeye başladığı 17. yüzyılda daha da artarak sürdüğünü gösterdi. Morineau'nun ayrıntılı çalışması, Avrupa'ya ulaşan gümüş miktarının 17. yüzyılın ilk yarısında yılda 200 tondan 250 tona, yüzyılın ikinci yarısında ise yılda 300 tona çıktığını göstermekte. Bu veriler, incelediği resmi kayıtlardan Avrupa'ya kaçak olarak giren gümüşün boyutlarını izleyemeyen Hamilton'ın hesaplarının yanlış olduğunu ortaya koyuyor. 17. yüzyılda Avrupa'da fiyatların düştüğünü anımsarsak, Morineau'nun bulguları miktar kuramından yola çıkan parasal açıklamaya ciddi bir darbe vurmuş oluyor. Bu bulgular, en azından, aynı kuramsal çerçevenin 17. yüzyıla uygulanamayacağını gösteriyor.[14]

Son yıllarda yaptıkları çalışmalarda, Dennis Flynn ile Arturo Giraldez ve Richard Von Glahn Fiyat Devrimi'ne parasal yaklaşımlara yeni ve daha küresel bir boyut getiriyorlar. Avrupa'dan Asya'ya değerli maden akımlarının Avrupa-merkezci tarihçiler tarafından, Avrupa'nın dış ticaret açıklarından kaynaklandığı biçiminde yorumlandığına dikkati çekiyorlar. Çünkü bu tarihçiler Avrupa'nın Asya mallarına olan talebini dinamik ve canlı, Asya'nın Avrupa ürünleri için talebini ise zayıf ve edilgen olarak görmekte. Oysa, Flynn, Giraldez ve Von Glahn düzenli olarak Eski Dünya'ya tüm değerli madenlerin değil, sadece gümüşün aktığının altını çiziyorlar. Ayrıca, gümüş sadece Avrupa üzerinden değil, aynı zamanda Pasifik Okyanusu üzerinden ve Japonya'dan, tüm Asya'ya değil, özellikle Çin'e akıyordu. Altın ise aynı dönemde ters yönde akmaktaydı. Büyük miktarlarda gümüşün Çin'e akmasının nedeni, en yüksek gümüş fiyatlarının bu ülkede olmasıydı. Çünkü, 16. yüzyılda dünyanın bu en kalabalık ülkesinde para ve vergi düzeni gümüşe bağlanmıştı ve vergiler artık gümüş olarak toplanıyordu.[15]

Fiyat Devrimi'nin nedenleri tartışmasının diğer kanadında ise, fiyat artışlarını reel değişkenlerle, özellikle de nüfus artışı ve kentleşme ile açıklamaya çalışanlar var. Tartışmanın en erken aşamalarından itibaren, açıklayıcı bir etken olarak nüfus artışlarının üzerinde durulmasının nedeni, 16. yüzyılda tarımsal malların fiyatlarının mamul malların fiyatlarından daha hızlı artmasıdır. Bu açıklamayı savunanlar, tarımsal üretim nüfus artışının gerisinde kaldığı için, gıda mallarının fiyatlarının bu denli arttığını vurguluyorlardı.[16]

Ancak bu yaklaşımda önemli bir hata vardı. Daha sonraları Donald McCloskey'nin işaret ettiği gibi, diğer değişkenler sabit kaldığı takdirde, nüfus artışı ekonomideki işlem ve faaliyet hacmini artıracaktır. Irving Fisher tarafından geliştirilen ve M x V = P x T olarak ifade edilen temel özdeşlikten izlenebileceği gibi, eğer paranın dolaşım hızında bir değişiklik olmazsa, faaliyet hacminin artmasıyla birlikte fiyatların artması değil, azalması gerekecektir. (Bu özdeşlikte M para arzını, V paranın dolaşım hızını, P genel fiyat düzeyini, T de işlem hacmini göstermektedir.) Bir başka deyişle, bu özdeşlik, tarımda arz esnekliğinin sınırlı kalması nedeniyle göreli fiyatlar tarımın lehine kaysa bile, nüfus artışıyla birlikte işlem hacmi artarken, genel fi-

yat düzeyinin düşmesi gerektiğini gösterir. Ancak McCloskey, bir yandan bu temel hataya işaret ederken, öte yandan da nüfus artışını artan fiyatlarla ilişkilendirebilecek daha farklı bir mantık zincirinin bulunabileceğini de eklemiştir.[17] Özetleyecek olursak, bu tartışmalarda iki kanat da Amerika'dan gelen gümüşün fiyat artışlarını desteklediğini kabul ediyor, ancak fiyat artışlarına hangi değişkenin neden olduğu konusunda anlaşamıyorlar. Para tarihi ve para kuramı açısından bakıldığında, paranın fiyat artışlarına neden olduğu veya sadece bu artışları desteklediği ekseni çevresinde gelişen bu tartışma son derece önemlidir.

Uluslararası literatürdeki Fiyat Devrimi tartışmaları, son yıllarda para arzındaki artışlardan, para talebindeki değişikliklere ve paranın tedavül hızındaki artışa kaydı. Bu konudaki en önemli katkılardan biri, nüfus artışı ile enflasyon arasında dolaylı bir ilişki olup olmadığını soran Harry Miskimin'den geldi. Miskimin nüfus artışıyla birlikte giderek artan sayıda insanın birbirleriyle dolaysız ilişki kurmaya başlayacağı, mübadele ve ticaret fırsatlarının artacağı ve bunların sonucunda paranın tedavül hızının yükseleceğini savunuyordu.[18]

Jack Goldstone da bu düşünceyi izleyerek kentleşmeyle birlikte giderek yoğunlaşan mübadele ağları sayesinde, aynı miktarda gümüş sikke ile giderek artan miktarlarda işlem yapılabileceğini gösteren basit bir model geliştirdi. Bu model artan nüfus yoğunluğu ve hanelerin uzmanlaşmasıyla birlikte büyüyen işlem hacminin, işlemlerin daha sık ve daha küçük miktarlarda yapılmasına yol açacağını, böylece insanların nakit tutma talebinin düşeceğini, bir başka deyişle, paranın tedavül hızının artacağını gösteriyordu. Devletler de artan fiyatlar karşısında, azalmakta olan gelirlerini telafi etmek amacıyla, darphane üretimini ve tağşişleri hızlandırmak zorunda kalmışlardı. Böylece, artan para arzının yükselen fiyatların nedeni olmadığı, tam tersine birincinin ikinciyi izlediği sonucu çıkıyor. İthalat yoluyla ülkeye giren değerli madenler bu sarmalı desteklemekte, ancak onu başlatan neden olmamaktaydı. Nüfus artışı ve kentleşmenin durmasıyla birlikte, paranın tedavül hızının düşmesi beklenmelidir.[19] Miskimin'in açtığı yolu izleyen bir diğer iktisat tarihçisi de Peter Lindert'dir. Lindert İngiltere'de paranın tedavül hızının miktar kuramının varsaydığı gibi sabit kalmadığına, tersine 1500 ile 1700 yılları arasında önemli dalga-

lanmalar gösterdiğine işaret eden kanıtlar sunmuştur.[20] Son yıllarda yayımlanan bir makalede ise, N. J. Mayhew 1700 öncesinde İngiltere'de paranın tedavül hızının uzun dönemli dalgalanmalar gösterdiğini ve 16. yüzyılda arttığını belirtmekte, ancak bu artışın kentleşme ve artan parasallaşma ile ilgili olmadığını savunmaktadır.[21]

Böylece son yıllardaki araştırmalar, tartışmaların odak noktasını para arzından paraya olan talebe ve paranın tedavül hızına kaydırmıştır. Daha önceki tartışmalarda miktar kuramı yanlıları paranın tedavül hızının sabit ya da istikrarlı olduğunu varsayarlarken, son dönemdeki tartışmalarda para talebinin daha geniş bir çerçeve içinde incelenmesi gerektiği görüşü ağır basıyor. Bu yeni çerçevenin, sadece ticarileşme ve para kullanımının artması gibi bilinen değişkenleri değil, onların yanısıra demografik değişiklikleri ve daha da genel olarak toplumsal ve kültürel unsurları da içermesi gerektiği ortaya çıkıyor. Bu gelişmelerin ışığında, paraya olan talebin sabit ya da istikrarlı kaldığı konusunda ısrar etmek artık çok basit kaçacaktır.

Elimizde, Avrupalı olsun olmasın birçok ülke için, paraya olan talebi ya da paranın tedavül hızını tahmin etmek için yararlanacağımız, para arzına ve üretim ya da işlem hacmine ilişkin niceliksel veriler olmamakla birlikte, söz konusu değişkenlerin pek çoğu hem zaman içinde hem de bir toplumdan diğerine önemli değişiklikler gösterdiğine göre, paraya olan talebin zaman içinde ve ülkeler arasında önemli farklılıklar göstermesi doğal karşılanmalıdır.[22] Bu sayede, para talebine katkıları olan etkenler konusunda şimdiye kadar kabul edilen Avrupa-merkezci yaklaşımlar terk edilerek, oluşturulacak yeni çerçeveye Batı Avrupa'dan Hindistan ve Çin'e, bu arada Osmanlı İmparatorluğu'na kadar Eski Dünya'nın değişik alanlarının farklı deneyimlerini de dahil etmek mümkün olacaktır.

Fiyat Devrimi tartışmalarının bir boyutu da uzun vadeli sonuçları üzerinedir. Hamilton, fiyat artışlarının eski yapıları zayıflatarak ve servetlerin yeni bir düzen kurmak isteyen kesimlerin elinde birikmesine olanak sağlayarak, Avrupa'nın kapitalizme geçişi sürecine önemli katkılarda bulunduğunu, bu nedenle de etkilerinin devrimci olduğunu savunmuştu.[23] Oysa, o tarihten bu yana sürdürülen tartışmalar, Fiyat Devrimi sırasında tarımsal fiyatların ve toprak kiralarının mamul malların fiyatlarından ve ücretlerden daha hızlı arttığını

gösteriyor. Fiyat hareketlerinden en fazla yararlananların –devrimci bir sınıf sayılması epey zor gözüken– toprak sahipleri olduğu ortaya çıkıyor. Mamul mallar üretenlerin bu fiyat hareketlerinden yararlanmadıkları açıktır. Fiyat hareketlerinden en fazla zarar görenler ise, yaşam standartlarında ani bir düşüş görülen kentlerdeki çalışanlardı. En azından Avrupa örneğinde, Fiyat Devrimi'nin eski düzenin yıkılışını ve sanayi kapitalizmine geçişi hızlandırdığını savunmak mümkün değildir. Daha genel olarak da, bir hatta iki önceki kuşağın Fiyat Devrimi'nin sonuçlarına ilişkin olarak sunduğu büyük iddialara kıyasla, bugünün Avrupa tarihçilerinin Fiyat Devrimi'nin uzun vadeli sonuçlarını fazla önemsemek istemediklerini söyleyebiliriz.[24]

Yeni Kanıtlar ve Eskilerin Yeniden Değerlendirilmesi

Uzun bir süre, Osmanlı İmparatorluğu'nda pazarların ve paranın kullanımının uzun mesafeli ticaretle ve kentlerle sınırlı olduğu varsayıldı.[25] Ancak, son dönemlerdeki araştırmalar, 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde, kentli nüfusun ve taşranın da parasal ekonominin bir parçası olduğunu gösteriyor. Daha da önemlisi, 16. yüzyılda, sikkelerin erişilebilirliğinin ve kırsal ekonomide ticarileşmenin artmasıyla birlikte, paranın kullanımında önemli bir artış olmuştur. Köylülerin ve büyük toprak sahiplerinin, ürünlerinin bir bölümünü kentlilere sattıkları dönemsel pazarlar ve panayırlar da yaygın bir biçimde kurulmaya başlanmıştır. Bu pazarlar, göçerler için de, köylüler ve kentlilerle ilişki kurma olanağı sağlamıştır. Kırsal nüfusun büyük bir bölümü, bu pazarlara katılarak, sikkeleri, özellikle de küçük gümüş akçeyi ve bakır mangırı kullanmaya başlamıştır.[26]

İkincisi, kent merkezlerinde ve çevresinde, küçük ölçekli ama yoğun bir kredi ilişkileri ağı ortaya çıkmıştır. Bu kent ve kasabalarda kredi verenler ve borç alanlarla ilgili binlerce mahkeme kaydı kentsel toplumun tamamında, kırsal toplumun ise bir bölümünde kredi kullanımının yaygın olduğunu açıkça gösteriyor. Osmanlı toplumunda kredinin yaygınlaşmasını ne faiz ve tefecilik konusundaki İslami yasaklar ne de resmi bankacılık kurumunun olmayışı engelleyebilmiştir.[27] Son çalışmalar sayesinde, fiyatların ve enflasyonun Osman-

lı toplumundaki bütün grupları önemli ölçüde etkilediği ve her birinin bu gelişmeler karşısında belli bir tutum takındığı konusunda, bugün, çeyrek yüzyıl öncesine göre çok daha bilgiliyiz. Kentsel ve kırsal alanda, kadın ve erkeklerin çoğu, fiyatlar ve parayla ilişki kurmanın farklı yollarının ne gibi sonuçlar doğuracağını, kimin kazanıp kimin kaybedeceğini biliyorlardı.

Barkan'ın Fiyat Devrimi ile ilgili ampirik çalışmasını da bu bağlamda değerlendirmek gerekiyor. Barkan, İstanbul'da önde gelen birkaç imaretin 1489-90 ile 1655-56 yılları arasında tutulan hesap defterlerini kullanarak genel enflasyon oranını ve zamanlamasını belirlemeye çalışmış, veri bulabildiği 24 yıl için 16 gıda maddesiyle odunu kapsayan ağırlıklı fiyat endeksleri hesaplamıştı. Ancak Barkan, fiyatları büyük ölçüde etkileyen 1585-86 tağşişinin öncesi için Osmanlı arşivlerinde imaretlere ait sadece bir hesap defteri bulabilmişti. Bu defter de çalışmasının baz yılını oluşturan 1489-90'a aitti. Bu boşluğu kapatabilmek için Barkan, oluşturduğu dizilere 1555-56 ve 1573 yıllarına ait saray mutfağı hesap defterlerini de dahil etmişti. Ayrıca, Bursa ve Edirne'deki imaretlerin aynı döneme ait hesap defterlerini de incelemişti.[28] İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki malzemenin zenginliği sayesinde, Barkan'ın kullandığı veriler Fiyat Devrimi üzerine Asya için bulunabilen tüm verilerden ve Avrupa'nın pek çok ülkesi için bulunabilen verilerden daha zengindir. Yine de kullanılan fiyat verilerinin sınırlı niteliği ve devletle ilişkisi olan büyük imaretlerin ödediği fiyatların piyasa fiyatlarını yansıtmayabileceği gerekçeleriyle, Barkan'm çalışması ve sonuçları tartışma konusu olmuştur.

15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar İstanbul'daki –ve daha sınırlı bir ölçüde de Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen diğer kentlerindeki– fiyatlar ve ücretlerle ilgili kapsamlı bir çalışmayı kısa süre önce tamamladım.[29] İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde bulunan 6 binden fazla hesap defteri ve fiyat listelerinden derlenen standart mallara ilişkin fiyat verilerinin kullanıldığı bu çalışmanın ilk aşamasında, üç ayrı gıda fiyatı endeksi oluşturulmuştur. Bunların birinde, irili ufaklı vakıflar ve onlara ait imaretlerin, diğerinde ise Topkapı Sarayı mutfağının hesap defterleri esas alındı. Üçüncü endekste, başkentteki temel ihtiyaç maddelerine ilişkin narhlar kullanılmıştır.[30]

Kalite farklılıklarının etkisini en aza indirmek için, mümkün olduğunca standart mallar kullanılan bu endekslerin her birinde, un, pirinç, sadeyağ, bal, koyun eti, nohut, süt, yumurta ve zeytinyağı gibi, sayıları sekiz ile on arasında değişen temel gıda mallarının fiyatları yer almaktadır. Her malın endeks içindeki ağırlığı, o malın ilgili kurumun toplam harcamaları içindeki ağırlığına oranlı olarak hesaplanmıştır. Bu ağırlıklar her yıl için sabit tutulmuştur. Herhangi bir yılda bu mallardan birinin veya birkaçının fiyatlarının bulunamadığı durumlarda, eksik fiyat değerleri, eldeki diğer fiyatlara regresyon tekniklerinin uygulanması yoluyla belirlenmiştir.

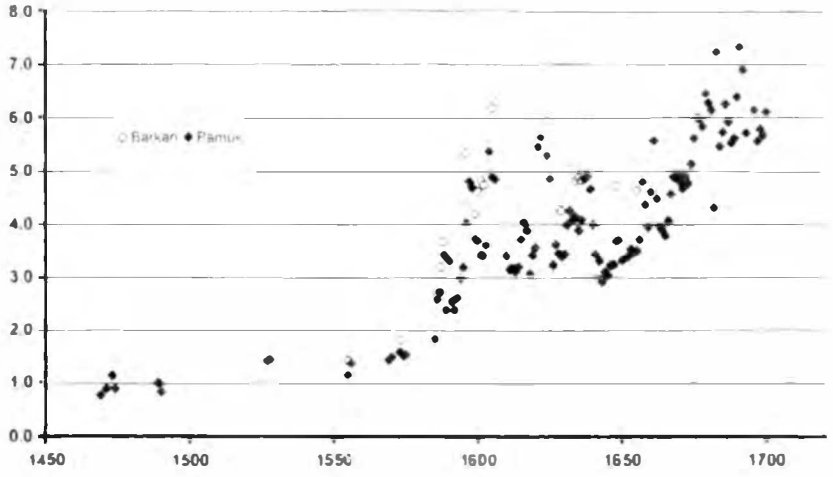
Bu üç gıda fiyatı endeksinin yıllık değerleri birbirine oldukça yakındır. Ancak, saray mutfağının ödediği fiyatlar ve narhlar devlet denetimindeki fiyatları yansıttığı için, son endekste vakıf hesap defterlerinden alınan fiyatlar kullanılmıştır. Sadece 16. yüzyılın bu kaynağa ulaşılamayan 1585'ten önceki yılları için, endekste, Barkan'ın yaptığı gibi, saray mutfağı tarafından ödenen fiyatlar esas alınmıştır.

Ortalama kentli tüketicinin harcama alışkanlıkları dikkate alınarak, gıda mallarının toplam endeks içindeki ağırlığı yüzde 75 ile 80 arasında tutulmuştur. Çeşitli gıda mallarının endeks içindeki ağırlıkları ise kullandığımız hesap defterlerindeki alımların miktarlarına ve toplam gıda harcamaları içindeki paylarına göre belirlenmiştir. Örneğin ekmek fiyatları ile ilgili uzun diziler oluşturulamazken, unun –genellikle beyaz un– fiyat dalgalanmalarına bağlı olarak, gıda harcamaları içindeki ağırlığı yüzde 32 ile 40 arasında, toplam harcamalardaki payı ise yüzde 24 ile 32 arasında; koyun etinin genel bütçedeki ağırlığı ise yüzde 5 ile 8 arasında değişmektedir. Başkentteki özel hanelerin satın almakta olduğu gıda maddelerinin dağılımı, büyük olasılıkla vakıflarınkinden farklıdır. Ancak, özel hanelerin hangi gıda mallarını tükettiklerini daha kesin bir biçimde belirlemek bu aşamada mümkün gözükmüyor.

İkinci aşamada, çeşitli kaynaklardan, ama daha çok saray hesap defterlerinden elde edilen gıda dışı kalemlerin fiyatları endekslere eklendi. Bu kalemler sabun, odun, kömür ve çividir. Bir yaşam standardı endeksi kumaş fiyatlarını ve kiraları da içermelidir. Ama bu aşamada, bu mallar için yeterli diziler oluşturulamadı.[31]

Böylelikle, Ortadoğu için –aslında Avrupa dışındaki bütün ülkeler için– ilk kez, dört buçuk yüzyıllık bir hayli uzun bir dönemi kapsayan, ayrıntılı ve güvenilir fiyat dizileri oluşturuldu. Bu ayrıntılı endeksler sayesinde, Barkan'ın sonuçlarını yine arşiv kaynaklarından elde edilen çok daha geniş bir veri kümesiyle karşılaştırmak mümkün oldu. 1469 ile 1700 arasındaki dönem için hesapladığım üç fiyat endeksi, Barkan tarafından 1489-1655 aralığı için hesaplanan endeksle birlikte, Grafik 1 ve Tablo 1'de gösterilmiştir. Bu iki dizi genel olarak benzer niteliktedir. Toplu olarak bakıldığında, İstanbul'da fiyatların 15. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık yüzde 500 arttığını gösteriyorlar. Endeksler aynı zamanda bu iki yüzyıllık süredeki fiyat hareketlerinin iki ayrı dönemde incelenmesi gerektiğine işaret ediyorlar: a) akçenin göreli olarak istikrarlı olduğu 1585-86 tağşişine kadarki dönem ve b) 1586 sonrasında parasal istikrarsızlıkların fiyatlarda büyük artışlara ve dalgalanmalara yol açtığı dönem. Her iki endeksin, 1585-86 tahşişinin üç yıl içerisinde tüketici fiyatlarını ikiye katlamış olduğunu doğruladığını da belirtelim.

Grafik 1
İstanbul'da Tüketici Fiyatları, 1469-1700
akçe olarak; (1489 = 1,0)

TABLO 1. İstanbul için tüketici fiyat endeksleri, 1469-1700

	Fiyatlar (akçe) (1489 = 1,00)		Akçenin Gümüş İçeriği (gram)	Gram Gümüş Cinsinden Fiyatlar (1489 = 1,00)	
	Barkan	Pamuk		Barkan	Pamuk
Yıl	1a	1b	2	3a	3b
1469		0,77	0,86		0,98
1471		0,89	0,84		1,10
1473		1,14	0,84		1,41
1474		0,89	0,84		1,11
1489	1,00	1,00	0,68	1,00	1,00
1490		0,84	0,68		0,84
1527		1,41	0,66		1,38
1528		1,45	0,66		1,41
1555	1,42	1,15	0,66	1,35	1,12
1556		1,36	0,66		1,33
1569		1,43	0,61		1,29
1570		1,48	0,61		1,35
1573	1,80	1,58	0,61	1,60	1,43
1574		1,52	0,61		1,38
1575		1,53	0,61		1,39
1585	1,82	1,81	0,61	1,62	1,64
1586	2,68	2,56	0,34	1,34	1,30
1587	3,19	2,70	0,34	1,59	1,37
1588	3,65	3,42	0,34	1,83	1,73
1589		2,37	0,34		1,20
1590		3,31	0,34		1,68
1591		2,54	0,34		1,29
1592		2,37	0,34		1,20
1593		2,60	0,34		1,32
1594		2,98	0,34		1,51
1595	4,42	3,18	0,34	2,21	1,61
1596	5,32	4,01	0,23	2,66	1,34
1597		4,79	0,23		1,60
1598		4,68	0,23		1,56
1599	4,18	3,72	0,23	2,09	1,24
1600	4,60	3,67	0,29	1,94	1,57
1601	4,82	3,42	0,29	2,03	1,46
1602	4,73	3,41	0,29	1,99	1,45
1603		3,60	0,29		1,53
1604		5,35	0,29		2,28
1605	6,16	4,87	0,29	2,59	2,08
1606	6,31	4,82	0,29	2,65	2,06
1610		3,41	0,29		1,46
1611		3,15	0,29		1,34
1612		3,16	0,29		1,35

	Fiyatlar (akçe) (1489 = 1,00)		Akçenin Gümüş İçeriği (gram)	Gram Gümüş Cinsinden Fiyatlar (1489 = 1,00)	
	Barkan	Pamuk		Barkan	Pamuk
Yıl	1a	1b	2	3a	3b
1613		3,11	0,29		1,33
1614		3,19	0,29		1,36
1615		3,70	0,29		1,58
1616		4,04	0,29		1,72
1617		3,88	0,29		1,66
1618		3,06	0,28		1,27
1619		3,41	0,28		1,41
1620		3,55	0,28		1,47
1621		5,45	0,28		2,25
1622		5,64	0,23		1,88
1624	5,93	5,28	0,12	2,50	0,92
1625		4,86	0,28		2,01
1626		3,23	0,28		1,33
1627		3,62	0,28		1,50
1628	4,28	3,44	0,23	1,71	1,15
1629	4,23	3,38	0,23	1,69	1,13
1630		3,43	0,23		1,14
1631		3,97	0,23		1,32
1632	5,05	4,23	0,23	2,01	1,41
1633		4,08	0,20		1,20
1634	4,81	4,11	0,20	1,92	1,21
1635	4,87	3,88	0,18	1,93	1,03
1636	4,81	4,07	0,18	1,92	1,09
1637		4,84	0,18		1,29
1638		4,88	0,18		1,30
1639		4,64	0,18		1,24
1640		3,99	0,16		0,96
1641		3,42	0,28		1,41
1642		3,29	0,28		1,36
1643		2,91	0,28		1,20
1644		3,10	0,28		1,28
1645		3,03	0,28		1,25
1646		3,22	0,28		1,33
1647		3,23	0,28		1,34
1648	4,70	3,67	0,28	1,87	1,52
1649		3,69	0,28		1,52
1650		3,31	0,28		1,37
1652		3,38	0,28		1,40
1653		3,51	0,28		1,45
1654		3,46	0,28		1,43
1655	4,62	3,49	0,28	1,84	1,44
1656		3,71	0,28		1,53

	Fiyatlar (akçe) (1489 = 1,00)		Akçenin Gümüş İçeriği (gram)	Gram Gümüş Cinsinden Fiyatlar (1489 = 1,00)	
	Barkan	Pamuk		Barkan	Pamuk
Yıl	1a	1b	2	3a	3b
1657		4,80	0,28		1,98
1658		4,37	0,28		1,81
1659		3,94	0,23		1,37
1660		4,61	0,23		1,60
1661		5,55	0,23		1,92
1662		4,47	0,23		1,55
1663		3,95	0,23		1,37
1664		3,88	0,23		1,34
1665		3,78	0,23		1,31
1666		4,05	0,23		1,41
1667		4,56	0,23		1,58
1668		4,87	0,23		1,69
1669		4,93	0,21		1,51
1670		4,79	0-21		1,47
1671		4,66	0.21		1,43
1672		4,88	0.21		1,50
1673		4,75	0,21		1,46
1674		5,11	0.21		1,57
1675		5,60	0,21		1,72
1676		5,98	0,21		1,83
1677		5,97	0,21		1,83
1678		5,81	0,21		1,78
1679		6,43	0,21		1,97
1680		6,26	0,21		1,92
1681		6,13	0,21		1,88
1682		4,31	0,21		1,32
1683		7,23	0,21		2,22
1684		5,44	0,21		1,67
1685		5,71	0,21		1,75
1686		6,24	0,21		1,91
1687		5,90	0,21		1,81
1688		5,51	0,21		1,69
1689		5,59	0,21		1,72
1690		6,37	0,13		1,23
1691		7,33	0,13		1,41
1692		6,87	0,13		1,32
1693		5,69	0,13		1,10
1696		6,13	0,13		1,19
1697		5,54	0,13		1,08
1698		5,76	0,13		1,12
1699		5,66	0,13		1,10
1700		6,09	0,13		1,19

Kaynaklar: Barkan (1975); Pamuk (2000b); ayrıca, metne bakınız.

1585 öncesi dönem için yaptığım karşılaştırmalar saray mutfağının ödediği fiyatlarla imaretlerin ödediği fiyatların birbirlerine oldukça yakın olduklarını gösteriyor. Bu nedenle, Barkan'ın imaret fiyatlarından oluşturduğu dizilerin içine saray mutfağından alman fiyatları eklemesinin önemli bir sorun yaratmadığı anlaşılıyor. Ancak Barkan'ın kendi endeksinin 1555-56 ve 1573 yıllarındaki değerini hesaplarken yaptığı hatalar, daha önemli sorunları gündeme getiriyor. Barkan'ın hesaplamalarında 1585-86 tağşişi öncesindeki enflasyon hakkında tüm bilgilerimizi bu iki yıldan sağladığımız için, bu iki yılın endeks değerleri büyük önem kazanıyor. Ömer Lütfi Barkan hazırladığı endeksin 1489, 1555-56 ve 1573 yıllarındaki değerleri hesaplamak için kullandığı ham fiyat verilerini içeren defterleri ayrıca yayımlamış olduğu için, bu defterleri kullanarak yaptığı hesaplamaları tekrarlamanın mümkün olabileceğini düşündüm. Ancak, bu hesaplamalar sırasında, Barkan'ın 1555-56 ve 1573 yılları için ulaştığı endeks değerlerinin benim aynı defterlerdeki aynı verileri kullanarak ulaştığım değerlerin bir hayli üzerinde olduğunu gördüm.[32] Barkan'ın hesaplamalarıyla ilgili bir diğer sorun da, 1555-56 ve 1573 yılları için kullandığı saray mutfak defterlerinde, kendi endekslerinde yer alan 17 maldan en fazla 11'i için fiyat verisi bulunmasıdır. Barkan'ın hesaplamalarındaki hatalara ilişkin olarak bir başka örnek vermek gerekirse, Barkan'ın hesapladığı endekste 1573 yılında saray mutfağının ödediği fiyatların 1489 yılında Fatih Camii imaretinin ödediği fiyatlardan yüzde 79,97 daha yüksek olduğu sonucuna varılıyor. Oysa, 1573 yılına ait saray mutfağı hesap defterlerine bakıldığında, satın alınan malların fiyatlarının hiçbirinin 1489'a kıyasla yüzde 79 artmadığı görülüyor. Barkan tarafından kullanılan verilere dayanarak yaptığım hesaplamalar, Barkan'ın 1489-90 yılını 100 kabul ederek oluşturduğu fiyat endeksinin 1555-56 yılındaki değerinin 142,26 değil yaklaşık olarak 125, aynı endeksin 1573 değerinin de 179,97 değil, yaklaşık olarak 145 olması gerektiğini gösteriyor. Benim endeksimin değerleri, bu yıllar için ek veri kullandığımdan, küçük farklılıklar içeriyor (bkz. Tablo 1).

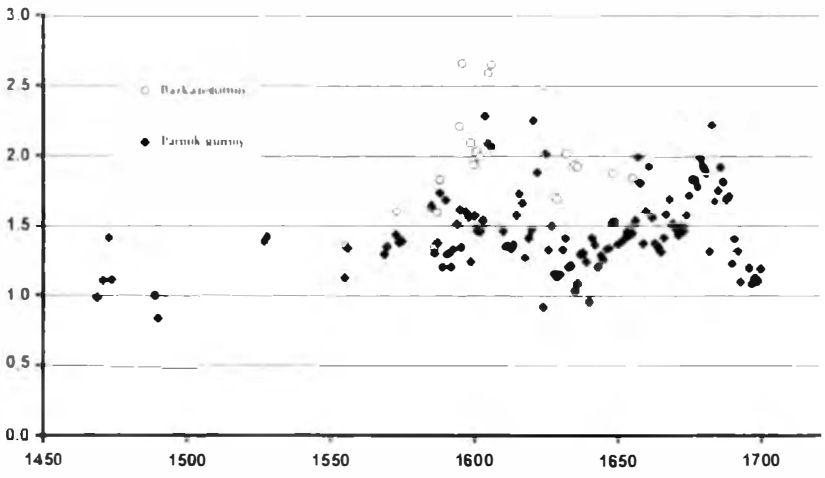
Fiyat Devrimi'ni inceleyen iktisat tarihçileri bir ülkenin para birimi cinsinden ifade edilen (nominal) fiyat artışları ile gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları arasında bir ayırım yapmayı yararlı bulmuşlardır. Gram gümüş cinsinden endeks, akçe cinsinden ifade

edilen nominal fiyat endeksini her yıl için akçenin gramla ifade edilen gümüş içeriğiyle çarparak elde edilmektedir. Böylece fiyatlardaki toplam artışları iki unsuruna ayırarak izlemek mümkün olmaktadır. Gram gümüşle ifade edilen endeksin, kabaca, tağşişlerin yokluğundaki fiyat düzeyini yansıttığını düşünebiliriz.

Ticaret sayesinde, gram gümüş cinsinden fiyatların uzun vadede ülkeler arasında eşitlenme eğilimi içinde olduklarını, bunun bir liman kenti olan İstanbul için özellikle doğru olduğunu kabul edersek, bu durumda akçe cinsinden ifade edilen endeksle gram gümüş cinsinden ifade edilen endeksin arasındaki fark, bize tağşişlerden kaynaklanan enflasyonun oranını verecektir. Ancak tağşişlerin Fiyat Devrimi'nden tümüyle bağımsız olduğunu iddia etmek doğru olmaz, çünkü Fiyat Devrimi'nin reel vergi gelirlerini düşürerek tağşişlere yol açan mali sorunları yarattığını biliyoruz. Barkan'ınkini de içeren İstanbul fiyat endeksleri, Grafik 2 ve Tablo 1'de sunulmuştur.

Akçe 1489 ile 1585 arasında oldukça istikrarlıydı, 1491 ve 1566 yıllarındaki iki küçük tağşişte toplam gümüş içeriğinin yalnızca yüzde 12'sini yitirmişti. Barkan'ın hesaplamaları, akçe cinsinden ifade edilen gıda malları endeksinin 1489 ile 1573 yılları arasında yüzde 79,97 arttığını gösterdiği için, Barkan'ın gram gümüş cinsinden ifade edilen endeksi de aynı dönemde yüzde 60 yükselmiştir. Barkan bu so-

Grafik 2
İstanbul'da Tüketici Fiyatları, 1469-1700
gram gümüş olarak; (1489 = 1,0)

nuca bakarak, Fiyat Devrimi'nin Osmanlı ekonomisine güçlü bir biçimde yansıdığı sonucuna varmaktaydı. Daha sonra da nakit olarak toplanan vergilerin enflasyonun çok gerisinde kaldığını ifade ederek, 16. yüzyılın sonlarındaki mali bunalımı ve 1585-86 tağşişini Fiyat Devrimi'ne bağlamaktaydı. Ancak, Barkan'ın fiyat endeksinin 1555-56 ve 1573 değerleri üzerinde daha önce açıkladığım düzeltmeleri yaptıktan sonra, 1489 ile 1573 yılları arasındaki gram gümüş cinsinden ifade edilen enflasyon oranı yüzde 43'e düşmektedir. Bu sonuç, gümüş cinsinden daha ılımlı bir enflasyona işaret ediyor. Benim hesaplamalarım ise, verinin erişilebilir olduğu 1585 öncesindeki diğer yıllar için, daha da düşük oranlı bir gümüş cinsinden enflasyona işaret ediyor. (bkz. Grafik 2 ve Tablo 1). Bu düzeltmeden sonra, Osmanlı devletinin 16. yüzyılın sonlarına doğru yaşadığı mali güçlükleri Fiyat Devrimi'ne ya da Barkan'ın ifadesiyle ithal edilen enflasyona bağlamak bir hayli güçleşiyor.

1585-86 tağşişiyle birlikte akçenin gümüş içeriğinin yüzde 44'ünü kaybettiğini ve son derece istikrarsız bir döneme girdiğini biliyoruz.[33] Akçenin gümüş içeriği 17. yüzyılın ortalarına kadar sık sık dalgalandı ve gerilemeye devam etti. Bu dönemde darphaneler gümüş içeriği devletin saptadığı standartların çok altında kalan akçeleri piyasaya sürdüler. 1585 sonrasında gıda maddelerindeki fiyat artışlarının büyük bir bölümünün akçenin tağşişinden kaynaklandığı görülüyor.[34] Ancak 1585-1650 dönemi için elimizde akçenin her yıl ne kadar gümüş içerdiğine ilişkin darphane kayıtları ya da benzeri belgeler bulunmuyor. Elimizdeki veriler akçenin resmi standartlarını yansıttığı, ancak bu standartlara her yıl uyulmadığı için, Grafik 2'de verilen gram gümüş cinsinden enflasyonun, 1586-1650 ve 1670-90 dönemleri için gerçek gümüş enflasyonu oranını bir miktar abarttığını kabul etmemiz gerekiyor.

Yukarıda sözü edilen sorunu dikkate alarak Grafik 2'de verilen endeks değerleri üzerinde basit düzeltmeler yapacak olursak, İstanbul'da gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatların 17. yüzyılın ilk çeyreğinde, 1489 yılının yüzde 80 ilâ 100 üzerinde bir düzeyde, doruğuna ulaştığını söyleyebiliriz. Gram gümüş cinsinden ifade edilen İstanbul'daki gıda fiyatlarının yüzyılın kalan bölümünde inişe geçtiklerini belirtmekte yarar var. Gram gümüş cinsinden fiyatların, 1700 yı-

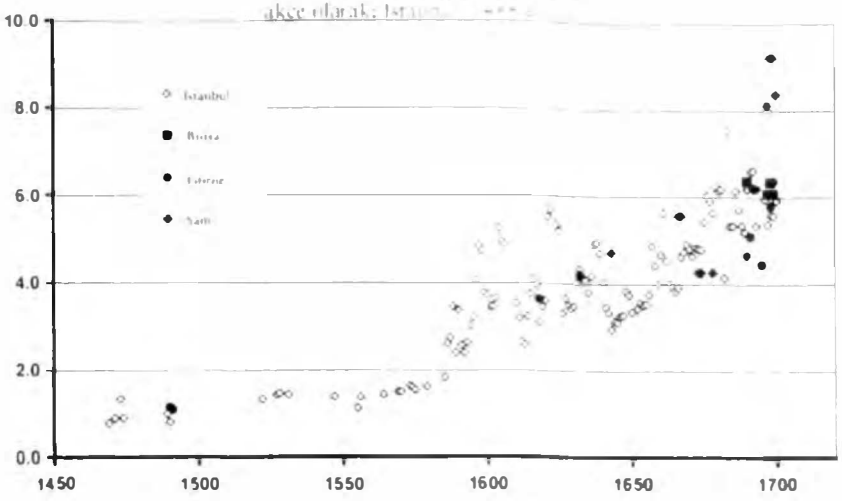
lında 1489 yılının yalnızca yüzde 20 üzerinde oldukları görülüyor. Bu son eğilimi, dizileri yüzyıl ortasına kadar uzanan Barkan'ın endekslerinde izleyemiyoruz.

Toparlayacak olursak, 15. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul'da yaşanan fiyat artışlarının boyutlarıyla ilgili bulgularımız, genel anlamda Barkan'ınkilerle uyuşuyor. Ancak toplam fiyat artışlarının kaynaklarını belirlemeye gelindiğinde, akçenin gümüş içeriği ile ilgili olarak daha fazla kaynağa dayanarak, daha gerçekçi hesaplamalar üzerine inşa edilen benim dizilerim, Barkan'ınkilerden farklı sonuçlar veriyor. Benim dizilerimde, gümüş cinsinden enflasyonun, Barkan'ın çeyrek yüzyıl önce ileri sürdüğünden daha az, tağşişlerin payının ise onun düşündüğünden daha fazla olduğu görülüyor.

Fiyat endeksleri için İstanbul'un seçilmesinin en önemli nedeni, Osmanlı döneminde en ayrıntılı fiyat verilerinin başkent İstanbul için bulunmasıdır. Ancak, elimizde, imparatorluğun diğer kentlerindeki vakıfların hesap defterlerinden derlenen fiyat verileri de bulunmaktadır. Barkan'ın Edirne'den derlediği veriler, bu dönemde fiyatların diğer Osmanlı kentlerinde de benzer eğilimler gösterdiğini ortaya koyuyor.[35] 1490 ile 1700 yılları arasındaki dönem için, Edirne, Bursa, Marmara bölgesindeki diğer kentler ve Şam'la ilgili ayrı bir gıda fiyatı endeksi oluşturma amacıyla, daha az sayıda malı içeren fiyat verileri derledim. Bu endeksler, Grafik 3'te özetlenmiştir. Bu endeksler, 1490 ile 1700 arasında, diğer Osmanlı kentlerindeki gıda fiyatlarının İstanbul'dakine çok yakın oranlarda arttığını gösteriyor. Ljuben Berov'un Balkanlar için derlediği akçe cinsinden fiyatlar da benzeri oranlarda artışlara işaret ediyor.[36]

Akçenin temel para birimi olduğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki fiyatların da İstanbul ve Marmara bölgesindekilere benzer artışlar gösterdiğini tahmin edebiliriz. Buna karşılık, yerel gümüş para biriminin akçe kadar büyük oranlarda tağşişe uğramadığı Mısır'da fiyatlardaki toplam artışın daha sınırlı kaldığını, ancak gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının akçenin para birimi olduğu bölgedekilere yakın olduğunu ileri sürebiliriz. Doğu Akdeniz'deki limanlar arasındaki ulaşım ve ticaret ağının bir hayli gelişmiş olması, bize kıyı bölgelerindeki fiyatların birbirleriyle yakın ilişki halinde hareket ettiklerini düşündürüyor.

Grafik 3
Osmanlı Kentlerinde Gıda Fiyatları (akçe olarak; İstanbul, Bursa, Edirne, Sofya)

Osmanlı'da Fiyatlar Neden Yükseldi?

Barkan, İngilizce olarak yayımlanan makalesinde daha dikkatli davranarak, Avrupa'daki fiyat artışlarının nedenlerini tartışmaktan kaçınıyor, Osmanlıların kendi kendine yeterli ve sıkı sıkıya denetlenen bir iktisadi düzen kurmayı hedeflediklerini ancak "Atlantik ekonomisiyle ilişkinin bir ürünü olan enflasyonun" Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edildiğini belirtiyordu:

> Avrupa'daki enflasyon, Osmanlı hammaddelerini yavaş yavaş dışarıya doğru emen bir süreç başlattı. Böylece buğday, bakır, yün gibi Osmanlı iktisadi stratejisinin temellerini oluşturan malların arzı azalmaya, fiyatları da hızla artmaya başladı, ... kapalı Osmanlı iktisadi düzeninin dengeleri ve güvenliği tehlikeye girdi.[37]

Barkan'ın, Fiyat Devrimi'nin kaynakları ya da nedenleri ile ilgili daha önceki görüşleri için, bu makalenin beş yıl daha önce Türkçe olarak yayımlanan metnine bakmak gerekiyor.[38] Bu metin aynı verileri sunmakla birlikte, Fiyat Devrimi'nin kökenlerini de tartışır. Bu ilk yazısında Barkan, Herbert Heaton'un yazdığı bir metinden aldığı ve Yeni Dünya'dan gelen değerli madenlerle Avrupa'daki fiyat artışları

arasındaki ilişkiyi gösterdiği öne sürülen bir grafiği sunuyor, daha sonra da Earl Hamilton'ın hesaplamalarına göre Ispanya'ya ithal edilen değerli maden miktarıyla bu ülkedeki fiyat düzeyi arasında tam bir parallellik olduğunu öne sürüyordu.[39]

Ancak, aynı yazının "Fiyat Artışlarının Diğer Nedenleri" başlıklı bir bölümünde Barkan, Fiyat Devrimi'nin nedenleri konusundaki tartışmaları izlediğini de gösteriyordu. Bu bölümde paranın miktar kuramına bağlı kalarak fiyat artışlarını sadece Amerika ve Afrika'dan gelen altın ve gümüşe bağlamanın doğru olmayacağını belirten Barkan, fiyat artışlarına neden olabilecek diğer etkenler olarak tağşişler, nüfus artışı, paranın tedavül hızındaki değişiklikler ile kredi mektupları ve poliçeler gibi para türlerinin ortaya çıkışını da içeren uzun bir liste sunuyordu. Ancak, ayrıntılı tağşiş tartışması bir yana bırakılacak olursa, çok farklı kuramsal çerçevelerden kaynaklanan bu nedenlerin veya açıklama biçimlerinin eleştirel bir değerlendirmesini de yapmıyordu.[40]

Şimdi, son yıllardaki tartışmaların ışığında Osmanlı örneğine geri dönerek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının nedenlerini yeniden değerlendirmeye çalışalım. Son yıllardaki tartışmalar, belki herşeyden önemli olarak, paranın miktar kuramı dışındaki açıklama türlerine daha fazla ağırlık verilmesi gerektiğine işaret ediyor. Bu noktada, Miskimin, Lindert ve Goldstone tarafından geliştirilen ve para talebiyle paranın tedavül hızındaki uzun vadeli değişiklikleri öne çıkaran açıklamalar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden fiyat artışlarını açıklamak için de oldukça yararlı görünüyorlar.[41] 16. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda da nüfus artışlarının ve kentleşmenin hızlandığı, kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağların, pazarlar için üretimin, para kullanımının yaygınlaştığı bir dönemdi.[42] Bu dönemde Balkanlar ve Anadolu'da yerel ve bölgesel pazarların yaygınlaşması, para ekonomisinin güç kazanmasının en önemli kanıtını oluşturmaktadır. Hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağların güçlenmesi sayesinde, para kullanımında kayda değer bir artış görülmüştü. Pazarla giderek bütünleşme ve devletin birçok ekonomik faaliyeti vergilendirmesi dolayısıyla, kırsal nüfusun büyük bir kısmı küçük değerli bakır ve gumuş sikkeleri kullanmaya başlamıştı. Ayrıca, kentlerin ve kasabaların içinde ve çevresinde küçük öl-

çekli ancak son derece yoğun kredi ağları gelişmişti. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları da, Miskimin, Lindert ve Goldstone'un diğer ülkeler için ileri sürdükleri gibi, bu gelişmeler sonucunda paranın tedavül hızının artmasına bağlanabilir. Bu çerçevede, değerli madenlerin bollaşması, fiyat artışlarının nedeni olarak değil, fiyat artışlarını destekleyen ve sürmelerini sağlayan etken olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca, paranın tedavül hızındaki artışlar, gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının yerel bir gelişme olarak görüldüğü anlamına da gelmez. Tersine bu yaklaşım, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus artışı, kentleşme ve pazarlar için üretim gibi uzun dönemli süreçlerin 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa ve Asya'daki daha genel gelişmelerin bir parçası olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, paranın tedavül hızının değişmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının ticaret yoluyla Avrupa'dan ithal edildiği olasılığını da ortadan kaldırmaz. Barkan'ın da belirttiği gibi, Avrupa'daki fiyat artışları ve Batı ile yapılan ticaret, Osmanlı tarımsal malları için güçlü bir talep yaratmış olabilir. Böylece, Osmanlı'da gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları hem Avrupa ticareti yoluyla hem de paranın tedavül hızının artması nedeniyle ortaya çıkmış olabilir.

Fiyat Devrimi'nin Uzun Vadeli Sonuçları

Son dönemde Avrupa'daki ve dünya ekonomisindeki Fiyat Devrimi üzerine yapılan uluslararası tartışmalar, fiyat artışlarının nedenlerine odaklandı. Oysa, Osmanlı tarihçileri için Fiyat Devrimi'nin uzun vadeli sonuçları çok daha fazla önem kazanmıştır. Bunun nedeni, Barkan'ın fiyat artışlarının Osmanlı tarihinde olumsuz bir dönüm noktası oluşturduğu ve 16. yüzyıl sonundaki "Osmanlı gerilemesi"nin en önemli nedenlerinden biri olduğu tezidir. Bu tezi de yeniden değerlendirmekte yarar var.

Ömer Lütfi Barkan Fiyat Devrimi'nin olumsuz etkilerinin üç alanda yoğunlaştığını söylemişti: devlet maliyesi, toprak rejimi ve sanayi. Fiyat Devrimi'nin Osmanlı maliyesi üzerindeki etkilerine ilişkin olarak Barkan, merkezi devletin gelirlerinin hem fiyat artışlarının hem de bütçe harcamalarının gerisinde kaldığını göstermişti. Böylece, 16.

yüzyılın başlarında bütçelerde görülen fazlalar, yüzyılın sonlarında açıklara dönüşmüştü.[43] Barkan bu olumsuz gelişmeyi, bir ölçüde, devletin akçe üzerinden belirlenen vergi gelirlerinin enflasyona karşın sabit kalmasına bağlamakta, bu nedenle de Fiyat Devrimi'nin devletin mali sorunlarını ağırlaştırdığını vurgulamaktaydı. Yukarıda sunduğumuz yeni fiyat endeksleri, 1585-86 tağşişi öncesindeki gram gümüş cinsinden fiyat artışlarının Barkan'ın hesapladığının bir hayli altında kaldığını, bu nedenle de Fiyat Devrimi'nin maliye üzerindeki etkisinin Barkan'ın tahmin ettiğinden daha sınırlı olduğunu gösteriyor. Ayrıca, Osmanlıların mali sorunlarının ardında çok daha önemli nedenler vardı. Bütçe açıkları ve daha sonraki tağşişler, herşeyden önce, savaş teknolojisindeki gelişmeler nedeniyle, merkezde daha büyük ordular kurmak ve bunları sürekli olarak eğitmek gereğinden kaynaklanıyordu. Daha sonra batıda ve doğuda girişilen uzun ve tüketici savaşlar mali sorunları ağırlaştırmıştı.

16. yüzyılın başlarında Macaristan, Suriye, Mezopotamya ve Mısır gibi yeni bölgeler imparatorluğa dahil edilmişti. Maliye başarılı seferlerin sonucunda bu eyaletlerden, özellikle de Mısır'dan gelen gelirden yararlanmıştı. Ancak, yüzyılın ortalarında, imparatorluk genişlemesinin sınırlarına ulaşmış; değişen savaş teknolojisi ise, merkezi devletin askeri harcamalarını artırmıştı. Timarlı sipahilerin Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturduğu 16. yüzyılın ortalarında, askeri harcamaların yüzde 30 ile 40 arasındaki bölümü, kırsal alanda sipahilerin topladığı gelirlerle karşılanıyordu. Ok, yay, mızrak, kılıç gibi sıradan silahlarla donatılmış olan geleneksel süvari sınıfı tüfekli Avusturya askerleri karşısında yetersiz kalınca, merkezi devlet, muvazzaf piyade birliği olarak gördüğü yeniçerilerin 1550'lerde 13.000 olan sayısını artırarak 1600'lerde 38.000'e çıkarmak zorunda kalmıştı. Bunun ek maliyeti ise maliyeye yeni bir yük getirmişti.[44]

Yüzyılın ikinci yarısında doğuda Safevilerle, batıda Habsburglarla yapılan uzun savaşlar imparatorluğun hazinesinde birikmiş olan muazzam kaynakları eritmeye başlamıştı. 1578'de İran'la da savaşılmaya başlanınca, askerlere yapılacak olan ödemelerde gümüş sıkıntısı baş gösterdi. Aslında bu mali baskılar Osmanlılara özgü değildi. 16. yüzyılda değişen savaş teknikleri nedeniyle, Avrupa ve Asya'da pek çok devlet aynı mali baskılarla karşı karşıya kalmışlardı.[45]

Toprak rejimi konusunda ise Barkan, Fiyat Devrimi ve 1585-86 tarihli tağşişin timar düzeninin çözülüşünde çok önemli bir rol oynadığını belirtiyordu.[46] Timar düzeninin temel amacı tarımsal üreticilerden alınan vergilerle savaş zamanlarında orduya katılacak atlı ve yaya askerlerin eğitim ve donanımını sağlamaktı. Sipahi tarafından köylü hanelerinden ayni olarak toplanan öşür dışındaki vergilerin çoğunluğu akçe cinsinden belirlenmekteydi. Bu ikinci kümedeki vergilerin miktarı fiyat artışlarının çok gerisinde kaldığı için, 1585-86 tağşişinden sonra sipahiler orduya katılmamaya ve hatta timarlarını terk etmeye başladılar.[47]

Enflasyon karşısında, sipahilerin gelirlerini eski düzeylerine çıkarabilmek için, akçe üzerinden toplanan bu vergilerin düzeyinin yükseltilmesi gerekiyordu. Oysa merkezi devlet sipahilerin topladığı vergilerden vazgeçerek, onların yerine kırsal nüfustan avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiye olarak anılan olağanüstü vergileri toplamaya karar verdi. Bu tercih, sipahilere ve onların öncülük ettiği taşra ordusuna büyük bir darbe vurdu. Kısa bir süre sonra da devlet timar düzeninden vazgeçerek kırsal vergileri iltizam düzeni yoluyla tahsil etmeye başladı.[48] Böylece kırsal nüfustan alınan vergiler sipahiler yerine doğrudan merkezde toplanmaya başladı. Bu tercihin ardında yine 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaş tekniklerinin değişmesi ve merkezde büyük ve daimi ordular oluşturmanın bir zorunluluk haline gelmesi yatıyordu. Merkezde daha büyük ordular oluşturmak için kırlardan toplanan vergileri doğrudan merkeze aktarmak gerekiyordu. Öyleyse, timar düzeninin çözülüşünü, Fiyat Devrimi yerine savaş teknolojisindeki değişikliklere bağlamak daha doğru olacaktır.[49]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fiyat Devrimi'nin şimdiye kadar tartışılmayan bir boyutu da gelir dağılımı üzerindeki sonuçlarıyla ilgilidir. Tarımsal malların fiyatları diğer fiyatlardan daha hızlı arttığı için, kırsal nüfusun pazarlara daha fazla yönelmiş olan kesimlerinin, sayıları az da olsa, orta ve büyük miktarlarda toprağı denetleyenlerin Fiyat Devrimi'nden yararlanmış olmalarını beklemeliyiz. Buna karşılık, fiyat artışlarından en fazla ve en olumsuz etkilenenler, lonca çalışanları ve kentli tüketiciler olmuştur. Çünkü son yıllarda Osmanlı arşivlerinden topladığımız ayrıntılı veriler, kentlerde gıda fiyatları artarken, ücretlerdeki artışların fiyatların bir hayli gerisinde kaldığını gös-

termektedir. Ücretlerin satın alma gücü, 16. yüzyılda yüzde 40 kadar azalmış, 17. yüzyılda ise çok fazla değişmemiştir.[50]

Fiyat Devrimi'nin Osmanlı sanayii üzerindeki olumsuz sonuçlarına ilişkin olarak Barkan, Akdeniz'in batısı ile doğusu arasında oluşan fiyat farkları nedeniyle, Osmanlı hammaddelerinin büyük bir bölümünün ihraç edilmeye başlandığını, bu eğilimin de loncalar için büyük sorunlar yarattığını vurguluyordu. Barkan'a göre hammadde darlıkları Avrupa sanayiinin artan rekabet gücüyle birleşince, Osmanlı sanayii dönüşü olmayan bir gerileme süreci içine girmişti. Böylece Barkan, loncalara dayalı Osmanlı sanayiinin Avrupa'nın rekabeti karşısında çöküşünün ya da çözülüşünün 16. yüzyılda başladığı sonucuna varmaktaydı.[51]

Gerçekten de Osmanlı sanayii 16. yüzyıldaki fiyat hareketlerinden olumsuz etkilenmiştir. Özellikle kıyı bölgelerindeki loncalar, hammaddelerin ihracından doğan kıtlıklar nedeniyle önemli bir darbe alıp, üretimlerine ara vermek zorunda kaldılar. 1550-1650 arasında Bursa ipekli dokuma sanayiini inceleyen Murat Çizakça da hammadde fiyatlarının çok hızlı artması nedeniyle, ücretlerin fiyat artışlarının bir hayli gerisinde kalmasına karşın, ihracat için de üretim yapan bu önemli sektörde kâr marjlarının kaybolduğunu vurguluyor.[52] Ancak, hammadde kıtlıklarının bir süre sonra kaybolduğuna ve loncaların toparlandığına ilişkin elimizde bir hayli kanıt vardır.[53] Ayrıca, benzer fiyat hareketlerinin etkisine maruz kalan Avrupalı imalatçıların, neden Osmanlı toplumundaki rakiplerinden daha iyi bir sonuç aldıkları, bu akıl yürütme tarzıyla açıklanamaz. 17. yüzyılın tamamı ya da büyük bir bölümü Osmanlı loncaları için bir durgunluk dönemiyse, bunun nedenleri, Fiyat Devrimi ile bağlantılı fiyat hareketlerinde değil, başka yerlerde aranmalıdır. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı sanayiinin çöktüğünü söylemek hatalı olur. Osmanlı sanayii özellikle 18. yüzyılda toparlanmış ve 19. yüzyıla kadar Avrupa'dan gelen ciddi bir rekabetle karşılaşmamıştır. Son donemde yapılan araştırmalar, 18. yüzyılın 1780'lere kadar olan bölümünün, imalat sanayii de dahil olmak üzere Osmanlı ekonomisi için bir istikrar ve büyüme dönemi olduğunu gösteriyor. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa ile ticaret sınırlı kalmış, ithalatın büyük bir bölümunü de yerli üretimle rekabet etmeyen lüks mallar oluşturmuştur.[54]

Avrupa'daki Fiyat Devrimi'nin tarihçiler arasında bu kadar yoğun ilgi görmesinin bir nedeni de, Hamilton ve onu izleyen yazarların Fiyat Devrimi'nin Avrupa'da gelir dağılımını yatırımcı yeni kesimlerin lehine bozarak kapitalizmin yükselişine olanak sağladığı yolundaki bir hayli aceleci savlarıydı. Fiyat Devrimi üzerine kaleme alınmış uluslararası literatürde bu sav artık reddedilmiştir. Ömer Lütfi Barkan'ın da aynı biçimde, Fiyat Devrimi'ni bir dönüm noktası olarak benimsemesi, kapitalizmin olmasa da Osmanlı gerilemesinin önde gelen nedeni olarak yorumlaması ilginçtir. Bu çalışmada, Osmanlı toplumundaki fiyatlara ilişkin yeni verilerin yardımıyla, gümüş cinsinden enflasyonun Osmanlı ekonomisi ve maliyesi üzerindeki etkilerinin, Barkan'ın çeyrek yüzyıl önce düşündüğünden daha sınırlı olduğunu gösterdik. Osmanlı düzeninin 16. yüzyılın sonlarında çok ciddi mali ve iktisadi sorunlarla karşı karşıya geldiği doğrudur. Ancak, bu güçlüklerin ardında dar anlamıyla gümüş enflasyonu değil, daha temel nedenler vardı. Bugün dönüp bakıldığında, hem Hamilton'ın hem de Barkan'ın Fiyat Devrimi'ni bir dönüm noktası olarak görme çabalarının bir hayli abartılı olduğu anlaşılıyor.

VIII

Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyatlar ve Enflasyon, 1469-1914*

Son dönemde Osmanlı iktisadi ve toplumsal tarihi ile ilgili araştırmalarda hatırı sayılır bir artış görülmekle birlikte, pek çok konuda büyük boşluklar bulunuyor. Fiyat tarihi bu alanlardan biridir. Osmanlı yüzyılları boyunca fiyatların uzun dönemli eğilimlerine ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve toplumsal yapısını inceleyen tarihçiler, fiyatlar, ücretler ve servetler gibi en temel parasal büyüklükleri anlamakta hâlâ zorluk çekiyorlar. Oysa bu büyüklüklerin anlaşılması ve dönemler arası karşılaştırılması, uzun dönemli tarih çalışmaları için en temel ön koşuldur.

Uzun dönemli fiyat eğilimlerinin incelenmesi, Osmanlı tarihindeki uzun dönemli ekonomik döngüler ve konjonktürlerle ilgili yeni verileri de gün ışığına çıkaracaktır. Bu bağlamda parasal ve ekonomik koşullar arasında güçlü, iki yönlü bir etkileşim söz konusudur. Para-

---

Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynakta yayımlanmıştı:
"Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International Journal of Middle East Studies*, c. 36, 2004, s. 451-69.

sal istikrar, genellikle, ticaret ve üretimdeki genişlemenin önünü açar. Parasal istikrarsızlık ya da para darlığı ise kredi, üretim ve ticareti olumsuz yönde etkiler. Öte yandan, ekonomik refah ya da ekonomik faaliyetlerin genişlemesi, devletin ek mali gelirlerini yükseltmesini sağlayarak parasal istikrara katkıda bulunur. Bu nedenle, uzun dönemde, fiyat eğilimleri ile ekonomik koşullar arasında güçlü nedensel bağlantıların varlığından söz edebiliriz.

Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar, örneğin Osmanlı tarihindeki en hızlı tağşiş ve enflasyon döneminin, iktisat tarihçilerinin şimdiye kadar varsaydıkları gibi, Fiyat Devrimi olarak anılan 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başları değil, savaşların, iç isyanların ve reformların yoğun olarak yaşandığı 19. yüzyıl başları, yani Tanzimat'tan önceki dönem olduğunu gösteriyor. Bu hızlı enflasyon dalgasının nedenlerinin, boyutlarının ve sonuçlarının daha ayrıntılı bir biçimde belirlenmesi, sadece o dönemin iktisadi ve toplumsal tarihine değil, siyasi tarihine de ışık tutacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fiyat eğilimleri ile benzer dizilerin hesaplanabildiği diğer Akdeniz ve Avrupa ülkelerindeki fiyat eğilimlerinin karşılaştırılması, bize piyasaların ve ekonomilerin bütünleşme düzeyi ve bunun zamanla nasıl değiştiği hakkında da önemli ipuçları sağlayacaktır. Çalışmamızın sonuçları, orta ve uzun dönemde, başkent dışındaki Osmanlı kentlerinde fiyatların başkentteki fiyatlarla birlikte hareket ettiğini gösteriyor. Gram gümüş cinsinden ifade edildiğinde, orta ve uzun dönemde, İstanbul'daki ve Akdeniz çevresindeki fiyatların da ilişkili olduğu görülüyor. Bu sonuçlar, imparatorluğun, deniz ticaretinin ağırlığına bağlı olarak, binlerce mil uzaktaki pazarlar ve ekonomilerle oldukça sıkı bir bağlantı içerisinde olduğunu bir kez daha gösteriyor.

İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde yürütülen büyük bir araştırma projesine dayanan bu yazıda, ilk kez, 15. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadar İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerindeki uzun dönemli tüketici fiyatları eğilimlerini ortaya çıkardık. Yazıda ayrıca beş yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen fiyat hareketlerinin belli başlı nedenleri de inceleniyor. Son bölümde ise ayrıntılı verilerine erişilebilen başlıca Avrupa kentlerindeki fiyat eğilimleri ile bir karşılaştırma sunuyoruz.

Tüketici Fiyat Endeksinin Oluşturulması

Bu çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan İstanbul için yaklaşık 6 bin, Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen diğer kentleri için ise daha sınırlı sayıda hesap defteri ve fiyat listesinden alınan standart ürün (gıda ve gıda-dışı kalemler) fiyatları veri olarak kullanılmıştır. Çalışmanın ilk aşamasında, İstanbul için, yıllık verilerle, üç ayrı gıda maddeleri fiyat endeksi oluşturuldu. Bu endekslerden birincisi için İstanbul'daki büyüklü küçüklü vakıfların ve bunların imaretlerinin hesap defterlerinden yararlanıldı. İmaretler İstanbul piyasasından düzenli olarak alım yapıyor, büyük imaretler için bu alımlar büyük miktarlara ulaşabiliyordu. Bu defterlerde, imaretlerin pişirip sundukları yemekler için satın aldıkları gıda mallarının miktarları ve birim fiyatları yer alıyor. Vakıf hesap defterlerindeki tüm Hicri tarihler Miladiye çevrildikten sonra, her mal için bir Miladi yıl süresi içinde yapılan alımlarda ödenen fiyatların ağırlıklı ortalaması hesaplanmıştır.

Gıda malları için ikinci endeks, Topkapı Sarayı Mutfağı (Matbah-ı Âmire) tarafından satın alınan gıda mallarının fiyatlarına göre hesaplanmıştır. Her gün binlerce kişi için yüzlerce kap yemek pişiren bu kurumun satın aldığı malların miktarı ve ödenilen fiyatlar da ayrıntılı olarak tutulan defterlerde yer alıyor.

Gıda malları için oluşturulan üçüncü endeks ise, İstanbul kent yönetiminin loncalara danışarak her mal için ayrı ayrı belirlediği narh fiyatları kullanılarak hesaplanmıştır. Narh fiyatları kent içinde esnafa ve tüketicilere ilan edildiği gibi, kadılar tarafından mahkeme kayıtlarına da eklenmekteydi. Arşiv çalışmaları sırasında İstanbul'un Suriçi bölgesinde görev yapan mahkemenin kayıtlarından sınırlı sayıda narh listesi sağlanabildiği için, Üsküdar ve Galata mahkemelerine ait kayıtlar da kullanılmıştır.

İstanbul ve diğer kentlere ait narh listelerinden birkaçının yayımlanması, tarihçiler arasında narh uygulamasının Osmanlı döneminde kent ekonomisinin kalıcı bir özelliği olduğu izlenimini yaratmıştı. Oysa, bu çalışma için İstanbul'daki 1 numaralı Suriçi, Galata ve Üsküdar mahkemelerinin 15. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar elde bulunan ve sayıları bin cıldı aşan tüm kayıtları üzerinde

son yıllarda yaptığımız taramalar sonucunda, narh listelerinin sürekli ya da düzenli olarak hazırlanmadığı görüldü. Özellikle 17. yüzyılın ilk yarısından sonra, narh listelerinin daha çok mal ve para piyasalarındaki darlık, kıtlık, parasal dalgalanma ve olağanüstü istikrarsızlık dönemlerinde hazırlandıkları anlaşılıyor. Buna karşılık, daha istikrarlı dönemlerde, örneğin 18. yüzyılda, kimi durumlarda yirmi otuz yıllık süreler boyunca narh listelerinin hazırlanmadığı dikkati çekiyor. 1780'lerden 1840'lara kadar yoğunlaşan mali ve parasal bunalımlar nedeniyle, narh listeleri tekrar gündeme gelmiştir.[1]

Endeksler oluşturulurken zaman içinde ortaya çıkabilecek kalite değişikliklerinin etkisini en aza indirmek için, mümkün olduğunca standart ürünler kullanılmıştır. Bu üç gıda endeksinden herbiri, sekiz ile on arasında tüketim malını (un, pirinç, bal, sadeyağ, koyun eti, nohut, mercimek, soğan, yumurta, zeytinyağı) içeriyor. Bunların arasında en güvenilir uzun dönemli dizileri sağlayan ve gıda endekslerimizde en fazla ağırlığı olanlar un, pirinç, sadeyağ, koyun eti, zeytinyağı ve baldır. Buna karşılık, elde oldukça ayrıntılı diziler bulunmasına karşın, şeker ve kahve, en azından 19. yüzyılın ortalarına kadar lüks tüketim malı olarak nitelendirildiği ve ortalama tüketicinin bütçesinde yer almadıkları veya payları çok sınırlı olduğu için, hesaplamalara dahil edilmemiştir. Belirli bir yıl için bu malların fiyatlarından bir ya da daha fazlasına erişilemediği durumlarda, eksik fiyat değerleri, eldeki diğer fiyatlara regresyon tekniklerinin uygulanması yoluyla belirlenmiştir.

Sözünü ettiğimiz üç gıda endeksinin gösterdiği orta ve uzun dönemli eğilimler birbirine oldukça yakındır. Ayrıca, Osmanlı arşivlerinde bulunan, üst düzeydeki devlet memurlarının haneleri için yapılan alımları gösteren hesap defterleri de, perakende gıda fiyatlarında benzer uzun dönemli eğilimlere işaret ediyor.[2] Narh fiyatlarının, saray ve vakıflarca ödenen fiyatların yanısıra bireysel tüketiciler tarafından ödenen piyasa fiyatlarıyla da birlikte hareket etmesi, devlet müdahalelerinin, özellikle orta ve uzun dönemde, piyasa fiyatlarından ayrılmadığını gösteriyor. Bu durum, devletin iktisadi sorunlara yaklaşımındaki esnekliği ve pragmatizmi de yansıtıyor. Şimdiye kadar tarihçiler, kent ekonomisinde narhın sürekli olarak uygulanmasını, geleneksel düzenin korunması amacını güden Osmanlı müdahaleciliğinin ve katılığının tipik bir örneği olarak yorumladılar. Oysa elimizde Osmanlı devletinin

16. yüzyıldan itibaren iktisadi sorunlar karşısında sert müdahaleciliğin etkisinin sınırları konusunda giderek bilinçlendiğine ilişkin pek çok kanıt bulunuyor. Osmanlılar piyasa fiyatlarından sapan narh fiyatlarının uzun dönemde uygulanamayacağını görüyorlardı. Bu nedenle, müdahalecilikte gitgide daha fazla seçici olmaya başladılar. Zaman içinde narh uygulamaları öncelikle başkentin ve ordunun iaşesini sağlamak amacıyla ve belirli ürünler için kullanılmaya başlandı. Belki daha da önemlisi, narhın 17. yüzyılın ilk yarısından sonra süreklilik gösteren bir uygulama değil, savaş, başkentin iaşesinin karşılanmasında ciddi sorunlar yaşanması ya da parasal istikrarsızlık gibi olağandışı durumlarda başvurulan bir araç haline gelmiş olmasıydı.

Narh fiyatları uzun vadede saray ve vakıflarca ödenen fiyatlarla birlikte hareket etse de, nihai endekslerimizi oluştururken esas olarak imaretler ve vakıflar tarafından ödenen fiyatları kullandık. Tutarlılık kaygısıyla, narh fiyatlarını ve üst düzeydeki devlet memurlarının haneleri tarafından ödenen perakende fiyatları son endekse dahil etmedik. Listemizdeki gıda mallarının çoğu için fiyat gözlemleri erişilebilirlik ve nitelik açısından zaman içerisinde değişiklik gösterdiğinden, 15. yüzyılın ikinci yarısından 1860'a kadar olan 400 yıllık süreyi beş alt döneme ayırdık ve tüm endeksleri bu alt-dönemlerin herbiri için ayrı ayrı hesapladık. Her alt dönemde kimi malları veri yetersizliği nedeniyle endeksin dışında tutmak zorunda kaldık. Ortalama bir kentli tüketicinin bütçesi ile ilgili olarak çeşitli kaynaklardan derlediğimiz bilgilere dayanarak, gıda kalemlerinin endekslerdeki ağırlığını yüzde 75 ile 80 arasında tuttuk. Tekil gıda mallarının paylarını ise, vakıf harcamaları içerisindeki paylarına göre hesapladık. Öne çıkan iki örneği belirtecek olursak; ekmek fiyatları ile ilgili uzun dönemli dizilerin olmaması nedeniyle, unun (genellikle beyaz unun) ağırlığı, fiyatlardaki dalgalanmalara bağlı olarak, gıda harcamalarının yüzde 32'si ile 40'ı arasında, toplam harcamaların ise yüzde 24'ü ile 32'si arasında değişiyor. Koyun etinin toplam bütçedeki payı ise yüzde 5 ile 8 arasında değişiyor. Tüketici hanelerinin gıda harcamalarının imaretlerinkinden farklı olduğu düşünülebilir. Ancak, elimizde özel hanelerin gıda harcamaları ile ilgili yeterince bilgi bulunmadığı için, tekil malların endeks içindeki ağırlığını vakıf hesap defterlerindeki bilgilere göre belirledik.

Gıda fiyatları endeksinde en sık kullandığımız malların göreli ağırlıkları şöyledir:

- 11 kile un (bir İstanbul kilesi = 37 litre; bir İstanbul kilesi un = 20,5 okka; bir okka = 1.280 gram),
- 4 kile pirinç (bir İstanbul kilesi pirinç = 10 okka),
- 9 okka sadeyağ,
- 13 okka bal,
- 40 okka koyun eti,
- 0,2 kile nohut,
- 5 okka zeytinyağı.

Malların göreli ağırlıklarının zaman içinde sabit tutulmasının en önemli nedeni, farklı zamanlar için farklı tüketici bütçelerine erişilememiş olmasıdır. Ancak ele aldığımız yüzyıllar boyunca ortalama gelirlerdeki artışlar sınırlı olduğundan, ortalama tüketici bütçesindeki mal bileşiminin az değişiklik gösterdiğini tahmin ediyoruz. Ancak, kısa, orta ve uzun dönemde, fiyatları daha hızlı artan malların, fiyatları göreli olarak düşen mallarla ikame edilmiş olması doğaldır.

Çalışmanın ikinci aşamasında, gıda malı fiyat endekslerine, çeşitli kaynaklardan (bunların en önemlisi, sarayın hesap defterleri) elde edilen gıda dışındaki kalemlerin fiyatları eklendi. Bu mallar sabun, odun, kömür ve çividir. Ayrıca, yine Topkapı Sarayı'na ait defterlerden, iki tür yünlü kumaş (yerli çuha ve İngiltere'den ithal edilip *Londrin* adı verilen çuha) için ayrıntılı bir dizi oluşturuldu. Bu yünlü kumaş fiyatlarının düzeyi ve uzun dönemli eğilimleri, bunların sıradan insanların giydiği türden şeyler değil, yüksek gelir gruplarının satın aldığı pahalı kumaşlar olduğunu gösteriyor. Her iki tür çuhanın birim uzunluk başına fiyatları, örneğin yeniçerilerin giydikleri çuhanın fiyatlarından 4-5 kat daha yüksektir.[3] Aynı defterlerden birçok farklı kumaş türüne ilişkin fiyat verileri de toplanmış, ancak bunlardan uzun süreli diziler oluşturmak mümkün olmamıştır. Bu durumda, kumaş fiyatları 1860'a kadar endekse dahil edilmemiştir. Tüketici fiyatları endeksinde ev kirasına da yer vermek gerekirdi; ancak, bu alanda yeterli verilere ulaşmak bu aşamada mümkün gözükmüyor.

Hasat koşulları, ulaşım zorlukları, savaşlar ve kimi başka etkenler nedeniyle, son dönemlere kadar fiyatların yıldan yıla büyük dalgalanmalar gösterdiği bilinir. Oysa, İstanbul kenti için oluşturduğumuz tüketici fiyatları endeksinde kısa vadeli (yıllık) fiyat dalgalanmaları sınırlı kalmaktadır. Bunun birkaç temel nedeni vardır. Birinci olarak, devletin başkent ekonomisine müdahalesinin fiyatları uzun dönemde etkilemese bile, kısa vadeli dalgalanmaları azaltmış olması beklenmelidir. İkinci olarak, özellikle büyük vakıfların ödedikleri fiyatların sıradan tüketicilerin ödedikleri fiyatlardan daha az dalgalandıkları söylenebilir. Çünkü orta ve büyük ölçekli kurumların tüccarlarla ve mal getiren aracılarla uzun vadeli bağlantıları olması beklenir. Üçüncü olarak, arşiv belgelerinden derlenen fiyat verilerinin bilgisayar ortamına geçirilmesi aşamasında, herhangi bir yılda sadece bir malın fiyatının önceki yıla oranla yüzde 100'den fazla arttığı veya yüzde 50'den fazla düştüğü durumlarda, eğer yeni fiyat düzeyi daha sonraki yıllarda tekrarlanmamışsa, defter kayıtlarında hata yapılmış olabileceği dikkate alınarak söz konusu fiyat verileri kullanılmamıştır. Aynı yılda birden fazla malın fiyatında bu tür artışların görüldüğü durumlarda ise veriler endekse dahil edilmiştir. Bu uygulama hatalı kayıtların endeksi saptırmasını engellemeye yöneliktir. Ancak aynı uygulama, kaçınılmaz olarak, az sayıda da olsa gerçek fiyatın endeks dışı bırakılmasına yol açmıştır. Bu durumda, oluşturulan tüketici fiyatları endeksinin orta ve uzun vadeli değerleri güvenle kullanılabilir. Buna karşılık, endeksin orta ve uzun dönemli eğilimlerine kıyasla, kısa vadeli ya da yıllık dalgalanmalarına daha ihtiyatlı yaklaşılması uygun olur.

Sonuncu alt-dönemimiz olan 1860-1914 için saray, imaret ve narh kaynaklarından derleyebildiğimiz veriler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle bu alt-dönemde, un, pirinç, tereyağ, zeytinyağı, üzüm, fındık, kömür, gazyağı gibi yirminin üzerinde malın İstanbul Zahire Borsası'nda oluşan ayrıntılı üç aylık toptan fiyatları kullanılmıştır. 1860 sonrasında farklı malların endeks içindeki ağırlıkları saptanırken, mümkün olduğu ölçüde daha önceki ağırlıklara bağlı kalınmıştır. Bunların yanısıra, ithal pamuklu tekstil ürünlerinin fiyatlarına ilişkin bir dizi endekse eklenmiştir. Çünkü 1914'e gelindiğinde, toplam pamuklu kumaş tüketiminin üçte ikisinden fazlası ithal edilmekte veya ithal malı iplikten dokunmaktaydı.

Sonuçların Kısaca Değerlendirilmesi

Böylece Osmanlı İmparatorluğu için ilk kez olarak, dört buçuk yüzyılı kapsayan ayrıntılı fiyat dizileri elde ettik. İstanbul için son dönemin tüketici fiyatlarına ilişkin yayımlanmış veriler olduğundan, sonuçları 1914'ten günümüze kadar getirmek mümkündür.[4] Grafik 1 ve Tablo 1, imaretlerin hesap defterlerinden alınan gıda fiyatları ile gıda dışı fiyatları birleştiren genel fiyat endeksinin yıllık değerlerini gösteriyor. Grafik 1'deki dikey eksen logaritmik ölçeğe göre hazırlandığından, endeks eğrisinin eğimi fiyatların artış hızını yansıtmaktadır. Bu sonuçlar, İstanbul'da tüketici fiyatlarının 1469'dan Birinci Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık 300 kat arttığını gösteriyor. Bu toplam artış, yılda ortalama olarak yüzde 1,3 oranında bir artış anlamına geliyor.

Endeksler, 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın ortalarına kadar, fiyatların yaklaşık beş kat arttığını, İstanbul'un bu dönemde önemli bir enflasyon dalgası yaşadığını gösteriyor. Bu dönemdeki fiyat artışları genellikle dünya ölçeğindeki Fiyat Devrimi ile ilişkilendirilir, ancak Osmanlı fiyat artışlarının büyük bir bölümü tağşişlerden kaynaklanmıştır. Oluşturulan fiyat endeksleri, ikinci olarak, 18. yüzyılın sonlarında başlayan ve 1850'lere kadar süren çok daha güçlü bir enflasyon dalgasına işaret ediyor. Bu ikinci dönemde fiyatlar yaklaşık olarak 12 ilâ 15 kat artmıştır. Bu fiyat artışları da esas olarak 1780'lerde başlayan ve II. Mahmud döneminde (1808-1839) hızlanan tağşişlerle yakından ilişkilidir. Buna karşılık, İstanbul'daki genel fiyat düzeyinin 1650 ile 1780 ve 1860 ile 1914 arasında daha istikrarlı kaldığı görülüyor. (Fiyat eğilimlerinin daha ayrıntılı dönemsel karşılaştırılması için, yazı sonundaki Ek 1'e bakınız.)

Fiyat endeksleri oluşturulurken ağırlığın başkente verilmesinin nedenleri üzerinde de duralım. İstanbul'un seçilmesinin temel nedeni, en ayrıntılı verilerin başkente ilişkin olmasıdır.[5] Ancak, imaretlerin hesap defterleri üzerinden, imparatorluğun diğer kentlerine ilişkin fiyat verilerine de erişilebiliyor. Bu sayede daha az sayıda mala ilişkin fiyat gözlemleri kullanılarak Edirne, Bursa, Konya, Trabzon, Şam ve Kudüs kentleri için de endeksler oluşturduk. Bu kentlerdeki tüketici fiyatlarının uzun dönemli eğilimleri İstanbul'daki fiyat eğilimlerine çok benzemektedir. (Grafik 2) Öte yandan, Ljuben Berov'un derlediği fi-

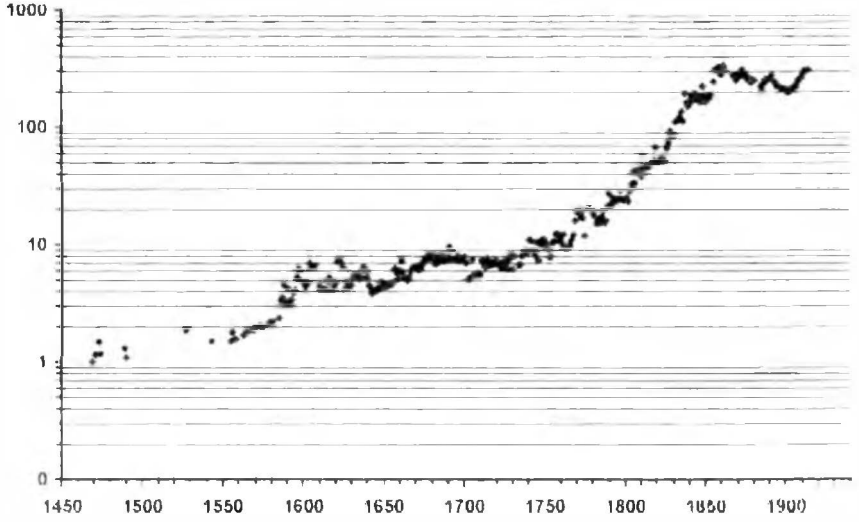
yat verileri, 16. ve 17. yüzyıllarda Balkanlar'da da fiyatların benzer biçimde yükseldiğini gösteriyor.[6] Kısacası, eldeki veriler Balkanlar'dan Anadolu ve Suriye'ye kadar bütün bir akçe bölgesi için benzer fiyat eğilimlerine işaret ediyor. Mısır'da yerel para birimi, gümüş içeriği ve tağşiş hızı akçeninkinden farklı olan para ya da medindi. Andre Raymond tarafından yerel mahkeme kayıtlarından sağlanan veriler baz alınarak, Kahire için de gram gümüş cinsinden fiyat endeksleri oluşturmak mümkündür.[7] Bu endeksler 1624 ve 1800 yılları arasında, Kahire'deki gram gümüş cinsinden fiyatların İstanbul ve akçe bölgesindeki diğer Osmanlı kentlerindeki fiyatlarla birlikte hareket ettiğini gösteriyor.[8] Tüm Doğu Akeniz çevresinde fiyatların orta ve uzun vadede birlikte hareket etmesinde deniz ulaşımı ve ticaret ağının da önemli katkıları olduğunu söyleyebiliriz.

TABLO 1. Fiyat Endeksleri Özeti (on yıllık ortalamalar)

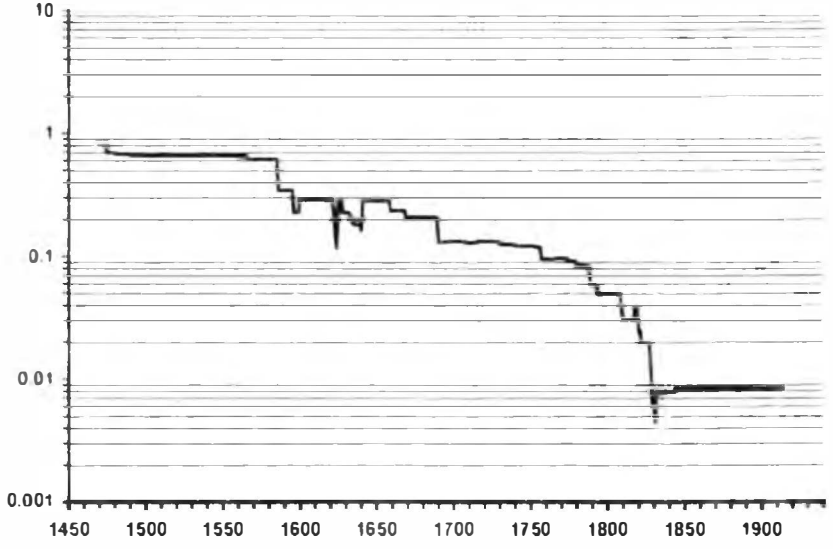
Yıllar	Akçe cinsinden TFE 1469 = 1,0	Akçenin Gümüş İçeriği (gram)	TFE (Gram Gümüş) 1469 = 1,0	Yıllar	Akçe cinsinden TFE 1469 = 1,0	Akçenin Gümüş İçeriği (gram)	TFE (Gram Gümüş) 1469 = 1,0
1469-79	1,20	0,85	1,17	1720-29	6,98	0,13	1,06
1480-89	1,30	0,68	1,02	1730-39	7,62	0,12	1,10
1490-99	1,09	0,68	0,85	1740-49	9,93	0,12	1,39
1520-29	1,87	0,66	1,42	1750-59	10,1	0,11	1,30
1550-59	1,64	0,66	1,25	1760-69	11,1	0,10	1,23
1560-69	1,86	0.61	1,32	1770-79	17,8	0,093	1,93
1570-79	1,99	0,61	1,41	1780-89	17,2	0,080	1,58
1580-89	3,35	0,39	1,47	1790-99	24,5	0,053	1,50
1590-99	4,45	0,30	1,46	1800-09	34,7	0,048	1,91
1600-09	5,43	0,29	1,81	1810-19	49,5	0,032	1,86
1610-19	4,44	0,29	1,47	1820-29	62,8	0,018	1,26
1620-29	5,56	0,25	1,54	1830-39	130,1	0,0073	1,12
1630-39	5,49	0,20	1,24	1840-49	181,0	0,0081	1,70
1640-49	4,37	0,27	1,34	1850-59	240,5	0,0083	2,32
1650-59	4,92	0,27	1,56	1860-69	285,7	0,0083	2,76
1660-69	5,82	0,23	1,56	1870-79	265,6	0,0083	2,56
1670-79	7,06	0,21	1,69	1880-89	238,1	0,0083	2,30
1680-89	7,46	0,21	1,79	1890-99	235,6	0,0083	2,27
1690-99	7,96	0,13	1,21	1900-09	220,9	0,0083	2,13
1700-09	6,05	0,13	0,92	1910-14	294,2	0,0083	2,84
1710-19	6,87	0,13	1,03				

TFE: Tüketici Fiyat Endeksi.

Grafik 1
İstanbul'da Tüketici Fiyatları, 1469-1914
(1469 = 1,0)

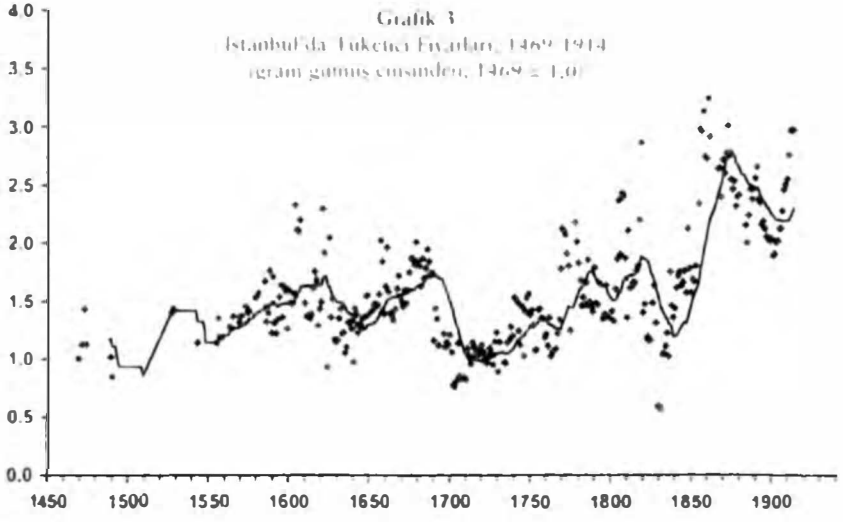
Grafik 2
Osmanlı Para Biriminin Gümüş İçeriği, 1469-1914

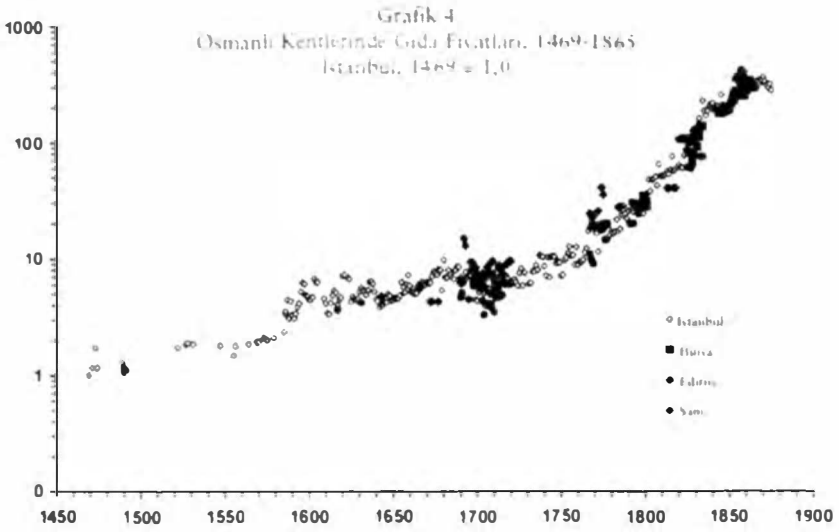

Fiyat Değişimlerinin Nedenleri ve Sonuçları

Osmanlı tarihinde para ile enflasyon arasında bugünküne benzer bir ilişki vardı. Kısa vadede fiyatları etkileyen hasatlar, savaşlar ve pek çok diğer neden vardı. Güçlü hasatlar fiyatların düşmesine, kötü mahsul fiyatların yükselmesine neden oluyordu. Ancak uzun vadede fiyat artışlarının en önemli nedeni tağşişlerdi. Tağşiş sözcüğü ile akçenin ya da daha genel olarak bir para biriminin gümüş içeriğinin devlet tarafından değiştirilmesini, çoğunlukla da azaltılmasını kastediyoruz. Bu işlemin temel nedeni, devletin ek gelir sağlamak istemesiydi. Bugün kâğıt para düzeninde devletler kâğıt para basarak ek gelir sağlıyor. Para düzeninin madeni sikkelere dayalı olduğu dönemlerde ise devletler tağşiş yolu ile ek mali gelir sağlıyordu.

Tağşişlerle fiyat düzeyi arasındaki ilişki, Osmanlı parasının 1450'den sonraki gümüş içeriğinin izlenmesiyle daha iyi anlaşılabilir. Grafik 3, akçenin ve 1720'den sonra kuruşun (1 kuruş = 120 akçe) yıllık gümüş içeriğini gösteriyor. Dikey eksen logaritmik ölçeğe göre hazırlanmıştır, bu nedenle eğrinin eğimi tağşiş hızını yansıtıyor. Grafik 3, Osmanlı para biriminin gümüş içeriğinin en hızlı olarak 16.

yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında; daha sonra da 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında azaldığını gösteriyor. Buna karşılık, Osmanlı parasının gümüş içeriği 1650 ile 1770 arasında az değişmiş ve 1844 sonrasında hiç değişmemiştir. Grafik 1 ile Grafik 3 birlikte izlendiğinde, tağşişler ile fiyat artışları arasındaki ilişki kolaylıkla görülecektir.

Tağşişlerle fiyat düzeyi arasındaki ilişkiyi incelemenin diğer bir yolu, nominal ya da akçe cinsinden fiyat endeksinin değerini aynı yıl için akçenin gümüş içeriği ile çarparak elde edilen, gram gümüş cinsinden fiyat endeksleri oluşturmaktır. Grafik 4 ve Tablo 1'in üçüncü sütunu, Grafik 1 ve Grafik 3'teki verileri birleştiriyor ve İstanbul için gram gümüş cinsinden genel fiyat endeksini gösteriyor. Gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat endeksinin bir özelliği hemen dikkat çekiyor. İstanbul'da nominal fiyatlar dört buçuk yüzyılda 300 kat yükselirken, gram gümüş cinsinden fiyatların çok daha dar bir aralıkta hareket etmesi, 1,0 ile 3,0 arasında kalmış olması ilginç ve önemlidir. Gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatlarda orta vadeli hareketler de gözleniyor. Gram gümüş cinsinden fiyatlar, 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren Fiyat Devrimi döneminde yüzde 60 oranında yükselmiş, buna karşılık 18. yüzyılın ilk yarısında düş-

müştür. Daha sonra 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar iki katının üzerine çıkmıştır. Bu hareketler hafif bir yükseliş gösteren uzun dönemli bir eğilim çerçevesinde gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, Osmanlılarda genel fiyat düzeyindeki artışlara gümüş enflasyonu da katkıda bulunmuştur. Ancak Ömer Lütfi Barkan'ın savlarının aksine, gümüş cinsinden enflasyonun etkisi, tağşişlerin etkisine oranla çok sınırlı kalmıştır. Bu tabloya bakarak Osmanlı'daki genel fiyat düzeyinin uzun dönemdeki en önemli belirleyicisinin tağşişler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.[9]

Fiyat düzeyi ve enflasyon üzerindeki etkileri nedeniyle, tağşişlerin nedenleri ve sonuçları üzerinde durmakta yarar var. Başka toplumlarda olduğu gibi Osmanlı'da da, tağşişleri işe yaramayan, anlamsız ya da mantıksız bir uygulama olarak değil, özellikle kısa vadede devlete gelir sağlayan bir mali politika aracı olarak görmek gerekir. Tağşiş sayesinde devlet, aynı miktarda gümüşle itibari değeri daha fazla miktarda sikke basıyor ve böylece akçe ya da kuruş cinsinden yapmakla yükümlü olduğu ödemelerin daha büyük bir bölümünü karşılayabiliyordu. Bir tağşiş sonrasında devlet, eğer gücü yetiyorsa, eski sikkelerin tedavülünü yasaklayarak ve darphaneye getirilen eski sikkelerin yeniden basımı için ücret talep ederek de ek gelir sağlıyordu. Kısacası bu uygulama, bugün devletin kâğıt para basmasına çok benziyor, ancak tağşişler bir yandan devlete ek mali gelir sağlarken, öte yandan özellikle başkentte önemli bir toplumsal muhalefet yaratıyordu.

Osmanlı toplumunda devlet dışında hangi kesimlerin tağşişlerden yararlandığını, daha genel olarak da belli başlı toplumsal kesimlerin tağşişlerden nasıl etkilendiklerini belirleyebilirsek, tağşişler çevresinde biçimlenen devlet-toplum etkileşimini daha iyi anlayabiliriz. Herşeyden önce, Osmanlı toplumunda hemen her kesimin tağşişlerden etkilendiğini ve her kesimin şu ya da bu biçimde tavır aldığını söylemek gerekir. Erkek ve kadınların büyük çoğunluğunun hem sikke kullanımı hem de tağşişlerin kime yaradığı, kimin kazandığı, kimin kaybettiği konusunda oldukça net fikirleri vardı.

Kırsal kesimde, tarımsal toprakların büyük çoğunluğu devlet mülkiyeti altındaydı. Miri ve özel toprakları işleyenlerin ödedikleri kiralar ve vergiler çoğunlukla ayni olarak toplanıyordu. Gerçi çift resmi gibi devlete yılda bir kez ödenen vergiler akçe üzerinden sabitlenmiş-

ti ama bu tür vergilerin payı, ayni olarak toplanan öşürün yanında küçük kalıyordu. Buna karşılık, enflasyon dönemlerinde tarımsal üreticiler mallarını pazara getirdiklerinde yükselen fiyatlardan yararlanabiliyorlardı. O halde, Osmanlı toplumunun en büyük kesimini oluşturan köylülerin tağşişlerden zarar gördükleri pek söylenemez. Hatta, sabit fiyatlar üzerinden ödedikleri resim ve vergiler her enflasyondan sonra yukarı çekilmediğine göre, köylülerin tağşişlerden bir miktar yararlandıkları bile ileri sürülebilir.

Kentlerde ise, kredi ilişkileri canlıydı ama alman borçların çoğunluğu küçük ölçekliydi. Sattıkları malların fiyatları enflasyonla birlikte arttığı için, dükkân sahipleri ve tüccarlar da tağşişlerden fazla zarar görmüyordu. Ancak, hızlı bir enflasyon ortamında satılan malların fiyatlarına narh uygulanması tehlikesi vardı. Sarraflar ise sikkelere ve para piyasalarındaki koşullara ilişkin uzman bilgileri sayesinde, tağşişlerin yarattığı belirsizlik ve kur dalgalanmalarından yararlanıyorlardı. Ancak sarrafların büyük bir bölümü alacaklı durumda olduğu için, tağşişlerden zarar görüyorlardı. Ayrıca, tüccarların ve sarrafların devlet politikalarını etkileyecek kadar güçleri de yoktu.

Tağşişlerden en fazla zarar gören kesimler akçe üzerinden sabit ödeme bekleyenlerdi. Bunların içinde köylülerden topladıkları vergilerin bir bölümünü akçe cinsinden alan sipahiler de vardı. Lonca üyeleri, esnaf, dükkân sahipleri ve küçük tüccarlarla ücretli çalışan zanaatkârlar tağşişlerden ve onları izleyen fiyat artışlarından olumsuz etkileniyorlardı. Tağşişlerden zarar gören bir diğer kesim de ücretleri devlet tarafından ödenen devlet memurları, ulema ve özellikle de başkentte yaşayan yeniçerilerdi. 17. yüzyıldan itibaren, başkentteki yeniçeriler aynı zamanda esnaf veya dükkân sahipleri olarak çalıştıkları için, bu iki kesim arasında zaten önemli bir örtüşme vardı. Bu geniş muhalefet bloku, devletin tağşişleri daha sık kullanmasına karşı önemli bir engel oluşturuyordu. Öte yandan, taşradaki âyanın ya da eşrafın devletin para konusundaki uygulamalarını etkileyip etkilemediği, araştırılması gereken ilginç bir konudur. Hem ticari faaliyetleri hem de net olarak alacaklı olmaları nedeniyle, âyanın parasal istikrardan yana olmaları beklenir.

Ancak, tağşiş ve enflasyona karşı muhalefetin etkinliğini yalnızca başkentteki ayaklanmaların sayısı ya da sıklığı ile ölçmemek gerekir.

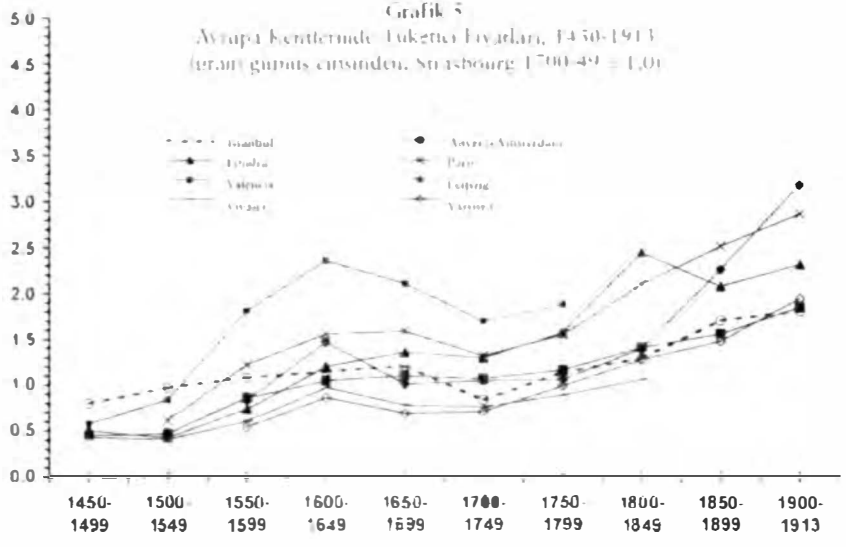
Çünkü uzun vadede, ayaklanma çıkabileceği tehdidi de ayaklanmanın kendisi kadar etkili olabilmekteydi. Başkentte tağşiş karşıtı kesimlerin varlığı ve birlikte hareket etmeleri olasılığı, özellikle barış dönemlerinde devletin tağşişlere daha sık başvurmasına karşı caydırıcı rol oynamıştır.

Avrupa ile Karşılaştırmalar

Son yıllarda yayımlanan bir çalışmasında Robert Allen, çoğu 20. yüzyılın ilk yarısında derlenen büyük bir veri tabanını kullanarak ortaçağdan Birinci Dünya Savaşı'na kadar Avrupa kentlerinde fiyat ve ücretlerin uzun dönemli eğilimlerini inceliyor.[10] Allen ülkeler ve dönemler arası karşılaştırmaları kolaylaştırmak için, bütün fiyat ve ücret dizilerini gram gümüş olarak ifade etmiş. Strasbourg'da 1700 ile 1749 yılları arasında geçerli olan ortalama tüketici fiyatları endeksini = 1,0 ile baz olarak almış.[11]

Allen, bir kentteki fiyatlar ve ücretler bütün bir ekonomi için ölçü olarak kabul edilebilse bile, ülkeler arası karşılaştırmaların, kent hiyerarşisinde birbirine yakın düzeyde olan kentler arasında yapılması gerektiğini belirtiyor. Çalışmasında, herbiri kendi bölgelerindeki hiye-

Grafik 5

rarşilerin tepelerinde yer alan Londra, Anvers, Amsterdam, Milano, Viyana, Leipzig ve Varşova gibi kentlere ilişkin verileri kullandığı için, kendi bölgesindeki kent hiyerarşisinin tepesinde yer alan İstanbul'u da bu çerçeveye yerleştirmek anlamlı olacaktı. Bizim çalışmamızda da fiyatlar gram gümüş cinsinden ifade edildiği için, böyle bir karşılaştırmayı yapmak zor olmadı. Yine de, İstanbul fiyatlarını, Allen'ın Strasbourg 1700-49'u 1,0 kabul ederek aldığı baz cinsinden ifade edebilmek için ek işlemler yapmamız gerekti. Bu hesaplamalarda un, koyun eti, zeytinyağı, sadeyağ, soğan, nohut, karabiber, şeker ve odunun İstanbul'da 1700-1749 aralığındaki fiyatlarını ve Allen'ın tüketici sepetindeki malların sabit ağırlıklarını kullandık (Grafik 5).

İstanbul'daki tüketici fiyatlarının önde gelen Avrupa kentlerindeki fiyatların tarihi ile karşılaştırılması, kimi sorulara ve bir dizi ilginç gözleme yol açıyor. Birincisi, bu karşılaştırmalar bize 16. yüzyılın ilk yarısında, Fiyat Devrimi'nin etkilerinin hissedilmeye başlanmasından önce, Güney Avrupa'daki fiyatların Avrupa'nın diğer bölgelerine göre daha yüksek olduğunu gösteriyor. Benzer bir biçimde, İstanbul için oluşturduğumuz endeksler de, Osmanlı'nın askeri ve siyasi gücünün doruğuna çıktığı bu dönemde İstanbul'daki fiyatların genel düzeyinin Allen tarafından ele alınan on altı Avrupa kentinin tümünden daha yüksek olduğunu ortaya koyuyor (Grafik 5). İlkiyle bağlantılı ikinci nokta, gram gümüş cinsinden ifade edilen İstanbul fiyatlarının, 1650'ye kadar, Avrupa'nın diğer kentlerinden daha yavaş yükselmesidir. Böylece gram gümüş cinsinden ifade edilen İstanbul fiyatları, Fiyat Devrimi döneminden itibaren diğer Akdeniz ve Avrupa kentlerindeki fiyatların gerisinde kalmaya başlamıştır. Bu gelişme, kişi başına gelir açısından özellikle Kuzeybatı Avrupa ile Osmanlı devleti arasında belirgin farkların ortaya çıkmaya başladığı döneme rastlamaktadır. İlerleyen yüzyıllarda gram gümüş cinsinden Osmanlı fiyat düzeyi Batı Avrupa ülkelerinin fiyat düzeyinin gerisinde kalmaya devam etmiştir. Bu uzun dönemli fiyat hareketleri, günümüzde olduğu gibi, Osmanlı yüzyıllarında da kişi başına gelirin daha yüksek olduğu ülkelerde fiyat düzeyinin de daha yüksek olduğuna işaret ediyor. 16. yüzyıldan itibaren Kuzeybatı Avrupa'da gelirler artarken fiyat düzeyi de Güney Avrupa'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha hızlı yükselmeye başlamıştır.

Üçüncü olarak, Grafik 5 bize uzun mesafeli ticaretteki büyük gelişmeye rağmen, Avrupa'da gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat düzeylerinde, kentler ve ülkeler arası farklılıkların 19. yüzyıl boyunca ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde, 1500'dekine kıyasla çok daha büyük olduğunu gösteriyor. Gram gümüş cinsinden ifade edilen İstanbul fiyatları 18. yüzyılın ikinci yarısında yükselmeye başlamış ancak, 19. yüzyıl boyunca Avrupa fiyatlarının gerisinde kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, gram gümüş cinsinden ifade edilen İstanbul genel fiyat düzeyi, Allen'ın incelediği önde gelen Avrupa kentlerinden belki çok gerilerde değildi ama, artık pek çoğundan daha düşüktü. Bu eğilimin 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kişi başına gelirin diğer Avrupa ülkelerindeki kişi başına gelirin gerisinde kalması ile yakından ilişkili olduğunu da söyleyebiliriz. 18. ve 19. yüzyıllarda gram gümüş cinsinden ifade edildiğinde Avrupa'nın en pahalı kenti, kişi başına gelirlerin de en yüksek olduğu Londra idi.

Sonuç

İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde yapılan geniş kapsamlı bir araştırma projesine dayanan bu çalışma, ilk kez, 15. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadar, İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerindeki uzun dönemli tüketici fiyatları eğilimlerini ortaya koyuyor. Ulaştığımız sonuçlar, 15. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadar, fiyatların yaklaşık 300 kat arttığını gösteriyor. Bu toplam artış yılda ortalama yüzde 1,3 enflasyon hızı anlamına geliyor. Fiyat endekslerimiz, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl sonundan 17. yüzyılın ortasına kadar, fiyatların yaklaşık beş kat yükseldiği büyük bir enflasyon dalgası yaşadığını da gösteriyor. Bu dönem genellikle Fiyat Devrimi ile ilişkilendirilir. Ancak endekslerimiz, 18. yüzyıl sonundan 19. yüzyıl ortasına kadar, fiyatların 12-15 kat arttığı daha güçlü bir enflasyon dalgasının da yaşandığını ortaya koyuyor. Bu dalgayı da 1780'lerde başlayıp II. Mahmud döneminde ivme kazanan tağşişlerle ilişkilendiriyoruz. Buna karşılık İstanbul'da ve diğer Osmanlı kentlerinde genel fiyat düzeyi 1650'den 1780'e ve 1860'tan Birinci Dünya Savaşı'na kadar daha istikrarlı olmuştur.

Bu dört buçuk yüzyıl boyunca, İstanbul'da nominal fiyatların yaklaşık 300 kat artmasına karşılık, gram gümüş cinsinden ifade edi-

len fiyatlar çok daha dar bir aralıkta kalmıştır. Bu sonuç, gümüş enflasyonu denilen sürecin genel fiyat düzeyindeki değişimlere katkıda bulunduğunu, ancak uzun dönemde Osmanlı fiyat yükselişlerindeki en önemli belirleyicinin tağşişler olduğunu gösteriyor. Tağşişler hedefsiz ve yararsız işlemler değildi. Osmanlı devleti ek mali gelir sağlamak amacıyla tağşişlere girişiyordu. Ancak, devletin tağşişe başvurma eğilimini sınırlayan önemli iktisadi ve siyasi etkenler de vardı.

Yazının son bölümünde, aynı dönem için ayrıntılı fiyat verilerine erişilebilen önde gelen Avrupa kentlerindeki fiyat eğilimleri ile bir karşılaştırma yapılıyor. Karşılaştırmalarımız, 16. yüzyılın başlarında İstanbul'da gram gümüş cinsinden fiyatların, Avrupa'nın önde gelen kent merkezlerinden daha yüksek olduğunu gösteriyor. 16. yüzyıldaki Fiyat Devrimi sırasında ve sonrasında gram gümüş cinsinden fiyatlar Batı Avrupa'da daha hızlı yükselmiş ve Osmanlı fiyatlarını geçmiştir. 19. yüzyılda, gram gümüş ya da gram altın cinsinden ifade edilen İstanbul fiyatları diğer önde gelen Avrupa kentlerindeki fiyatlarla karşılaştırılabilir düzeydedir ama artık onların gerisinde kalmıştır.

Ek 1 : Endeksin Uzun Dönemli Eğilimleri

Bu dört buçuk yüzyılı, para ve fiyat eğilimlerini temel alarak, beş farklı alt-dönemde ele alacağız. Her dönem için ayrı eğilim çizgileri hesaplayabilmek amacıyla, regresyon analizi yapılmıştır. Osmanlı parasının gümüş içeriğine ilişkin veriler, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* başlıklı kitabımızdan alınmıştır (Pamuk 1999a).

1469'dan 1585'e kadar süren ilk dönemin temel özellikleri paranın istikrarlı olması ve gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatların yükselişidir. Uzun vadeli eğilimler, bu dönemde paranın gümüş içeriğinin yılda yüzde 0,52 oranında azaldığını; fiyatların ise yılda yüzde 1,13 oranında arttığını gösteriyor.

1585'ten 1690'a kadar olan ikinci alt-dönemde, para ve fiyat istikrarsızlığı söz konusudur. Paranın gümüş içeriği çok fazla dalgalanmış ve yılda yüzde 1,05 oranında azalmıştır. Bu dönemde fiyatlar yılda yüzde 0,67 oranında yükselmiştir.

1690'dan 1768'e kadar olan üçüncü alt-dönemde para ve fiyat istikrarı vardır. Paranın gümüş içeriği yılda sadece yüzde 0,30 oranında azalmış; fiyatlar yılda yüzde 0,44 oranında yükselmiştir.

1769'dan 1843'e kadar olan dördüncu alt-dönem Osmanlı tarihinin en büyük tağşişlerine ve en yüksek enflasyon hızlarına tanık olmuştur. Bu dönemde, paranın gümüş içeriği yılda yüzde 3,49 oranında azalmış; fiyatlar yılda yüzde 3,81 oranında yükselmiştir.

1844'ten 1914'e kadar olan beşincı dönemde, altın ve gümüşe dayalı istikrarlı bir para, hızla genişleyen uluslararası ticaret ve istikrarlı fiyatlar gözlenmektedir. Paranın gümüş içeriği değişmemiş; fiyatlar, Birinci Dünya Savaşı'na kadar, yılda yüzde 0,67 oranında yükselmiştir. Fiyat artışlarının çoğu, dönemin başlarında, önceki dönemde yapılan tağşişlerin gecikmeli sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Ek 2 : Endekse Daha Ayrıntılı Bir Bakış

Daha önce belirtildiği gibi, veri yetersizliği nedeniyle kimi malların fiyatlarını endekslerimize dahil edemedik. Bu malların tüketici fiyat endeksimize dahil edilmesi durumunda, elde ettiğimiz uzun dönemli sonuçların ne ölçüde değişebileceğini görmek yararlı olacaktır. İlk olarak, kumaş fiyatları yüksek gelir grupları tarafından kullanılan pahalı türlerle ilgili olduğundan, 1860'tan önceki dönem için endeksten çıkarılmıştı. Arşivlerde erişebildiğimiz İstanbul kumaş fiyatı dizilerinin uzun dönemli eğilimleri Batı Avrupa'dakilerle genel bir koşutluk gösteriyor. Yünlü kumaş fiyatları, genel tüketici fiyat endeksimize göre, 1700'den 1860'a kadar yüzde 80 oranında düşmüştür. Tüketici bütçesindeki yaklaşık yüzde 7'lik payı dikkate alındığında, kumaş fiyatlarının dahil edilmesinin bu iki tarih arasında genel tüketici endeksini yaklaşık yüzde 5 oranında düşüreceğini söyleyebiliriz.[12]

Endeksimize dahil edilmeyen görece olarak önemli diğer bir kalem ise özel konut kiralarıdır. Kentli tüketici bütçesindeki önemi dikkate alınarak, verilerin erişilebilir olduğu Avrupa kentlerindeki özel konut kiralarının uzun dönemli eğilimlerini incelemek yoluyla, bu kalem de bir ölçüde hesaba katılabilir. İstanbul'un bir kent merkezi olarak gelişmesine bakıldığında, özel konut kiralarının zaman içinde diğer malların fiyatlarından daha hızlı yükseldiği sonucuna varılabilir. Konut mülkiyetini de hesaba katarak, ilk aşamada, 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar kira ödemelerinin genel endekse göre yaklaşık iki kat daha fazla arttığını, ortalama kentli bütçesindeki payının ise yüzde 5'ten yüzde 10'a yükseldiğini hesapladık. Böylelikle, kiraların en-

deksimize eklenmesi genel endeksi yüzde 5 oranında yükseltecek ve kumaş fiyatlarının eklenmesinin ters yöndeki etkisini dengeleyecektir.

Son olarak, şeker ve kahvenin fiyat endeksine dahil edilmesini ele alalım. İstanbul'da şeker fiyatları genel endekse göre 16. yüzyılda yaklaşık yüzde 50, 1820 ile 1860 yılları arasında ise yüzde 50 oranında ek bir düşüş göstermiştir. İstanbul'da kahve fiyatları 19. yüzyıla kadar genel endeksle birlikte hareket etmiş, ancak 1820 ile 1860 yılları arasında genel endekse göre yaklaşık yüzde 60 oranında gerilemiştir.[13] Ancak bu iki kalemin ortalama tüketici bütçesindeki payı 1860'a kadar sınırlı kaldığından, fiyatlardaki bu hızlı düşüşler genel sonuçlarımızı değiştirmeyecektir. Bu iki kalemin tüketici bütçesine eklenmesinin, 1914'e kadar genel fiyat endeksini yüzde 1'den fazla düşürmeyeceğini tahmin ediyoruz.[14] Sonuç olarak, kumaş, şeker, kahve ve kiraların tüketici bütçesine eklenmesinin toplam etkisinin –bu kalemlerin tek tek etkileri ters yönde çalıştığı için– oldukça sınırlı kalacağını belirtmek gerekiyor.

Ancak bu kalemlerin tüketici bütçesine dahil edilmesi, düşük ve yüksek gelir gruplarının karşılaştığı göreli fiyatları daha ciddi etkileyecektir. Kumaş, şeker ve kahve yüksek gelir gruplarının bütçesinde daha fazla paya sahip olduğu için, bu kalemlerin fiyatlarındaki düşüşler diğer gelir gruplarından çok, yüksek gelir grubunun ödediği fiyatları düşürecektir. Öte yandan, kira ödemelerinin endekslere eklenmesi, yüksek gelir grupları muhtemelen kendilerine ait konutlarda yaşadıklarından, daha ziyade düşük gelir gruplarının karşılaştığı fiyatları yükseltecektir. Bu nedenle, bu dört kalemin tüketici bütçesine dahil edilmesinin göreli fiyatları yüksek gelir grupları lehine kaydıracağını düşünüyoruz.

İstanbul'a ilişkin fiyat dizilerinin bir diğer önemli özelliği de, bu dört buçuk yüzyıl boyunca gıda mallarının içinde yaşanan büyük farklılaşmadır. Et, un, süt, yumurta gibi kimi gıda mallarının ve odunun fiyatı, bütün bir dönem boyunca 400 ile 700 kat arasında artarken, zeytinyağı, bal, kahve, soğan gibi gıda malları ile fiyatları bulunabilen mamul malların fiyatları 200 kattan daha az artmıştır.[15] Daha yüksek fiyat artışı gösteren malların zorunlu ihtiyaç malları olduğu ve düşük gelir gruplarının bütçesinde daha fazla paya sahip olduğu söylenebilir. Öyleyse, düşük gelir gruplarının karşılaştığı genel enflasyon oranının bu çalışmada ortaya konulan ortalamadan daha yüksek olduğu anlaşılıyor.[16]

IX
En Büyük Tağşiş, 1808-1844*

1770'lerden 1840'lara kadar sık sık yaşanılan savaşlar ve girişilen reformlar nedeniyle, Osmanlı maliyesi büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kaldı. 1820'lerde ve 1830'larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, vergi kaynakları üzerindeki denetimini artırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermeye çalıştı. Başka yöntemlerin yeterli olmadığı yoğun mali bunalım dönemlerinde ise, tağşişe başvurmak zorunda kaldı. Osmanlı tarihinin en hızlı tağşişleri, reformcu ve merkeziyetçi padişah II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılmıştır. Bu tağşişlerin zamanlamaları ve büyüklükleri incelendiğinde, tağşişlerin toplumsal ve siyasal maliyetlerine, özellikle de yeniçeriler ve diğer kentli kesimler arasında yol açtığı muhalefet dalgasına karşı devletin duyarlı olduğu anlaşılıyor. Bu yazıda tağşişlerin bir ek mali gelir kaynağı olarak nasıl kullanıldıklarını ve tağşişlere karşı gelişen muhalefetin niteliğini inceleyeceğiz.

---

* Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynaklarda yayımlanmıştı:
"En Büyük Tağşiş ve 1844 Tarihli Tashih-i Sikke İşlemi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 13, Ocak 1995, s. 12-15; ve İngilizce olarak: "The Great Ottoman Debasement, 1808-1844: A Political Economy Framework", Israel Gershoni, Hakan Erdem ve Ursula Wokock (ed.), *Histories of the Modern Middle East, New Directions*, Lynne Rienner Publishers, 2002, s. 21-36.

Tağşişlerin Boyutları

II. Mahmud 1808 yılında tahta çıktığında, Osmanlı kuruşunun içinde 5,9 gram gümüş bulunmaktaydı ve bu miktar 1789 yılından beri değişmemişti. Ancak daha sonraki otuz yılda, kuruşun içerdiği gümüş miktarı kimi zaman hızlı, kimi zaman da yavaş bir biçimde azaldı. Osmanlı para biriminin gümüş içeriği 1831-32 yılında 0,5 gram ile en düşük düzeyine indikten sonra 1832 yılında 0,94 grama, 1844 yılında da 1,0 grama çıktı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu düzeyde kaldı. Böylece, 1808 ile 1844 yılları arasında kuruş, gümüş içeriğinin yüzde 83'ünü kaybetmiş oldu[1] (Tablo 1).

Kuruşun tağşişi ile birlikte diğer sikkeler karşısındaki kur değeri de düşerken, genel fiyat düzeyi aynı oranlarda yükseldi. 1788 yılında bir Venedik dükası 5,5 kuruş, bir İngiliz sterlini ise 11 kuruş değerindeydi. 1844 yılına gelindiğinde, bir düka 50-52 kuruşa, sterlin ise 110 kuruşa yükselmişti. Bir başka deyişle, bu altmış yıllık sürede Osmanlı kuruşu dönemin önde gelen para birimleri karşısında değerinin yüzde 90'ını kaybetmişti. Son yıllarda İstanbul'daki çeşitli vakıfların hesap defterleri ile saray mutfağından elde edilen verilerle hesapladığımız fiyat endeksleri, 1780 ile 1850 arasında gıda fiyatlarının 10 kattan daha fazla arttığını gösteriyor.

Osmanlı devleti II. Mahmud'un saltanatı sırasında *zer-i mahbub, rumi, adli, hayriye* ve *mahmudiye* adlarıyla, standartları birbirlerinden farklı bir dizi altın sikke de üretti. Ancak altın sikkelerdeki tağşiş oranları gümüşlere oranla sınırlı kaldı. Otuz yılda altın sikkelerin içindeki değerli maden miktarı yüzde 20 kadar azaldı. Bunun en önemli nedeni, devletin maaşlar da dahil olmak üzere yapmakla yükümlü olduğu hemen tüm ödemelerin sadece gümüş kuruş üzerinden ifade edilmiş olmasıydı. Kısacası, gümüş kuruşun tersine, altın sikkelerin tağşişi devlete fazla bir yarar sağlamamaktaydı.[2]

II. Mahmud dönemindeki tağşişlerin zamanlamalarının ve oranlarının incelenmesi, devletin kullandığı mantığı daha iyi izlememizi sağlayacaktır. Tablo 1'de özetlenen verilere bakarak, II. Mahmud'un saltanatı sırasındaki tağşişleri iki alt-dönemde ele almak mümkündür. 1808'den 1822'ye kadar uzanan birinci dönemde, altı ayrı dizi gümüş sikke basılmıştır. Altıncı diziye ulaşıldığında, kuruşun gümüş içeriği

1808'e kıyasla yüzde 60 oranında azalarak 2,32 grama inmişti. Bu birinci alt-dönemdeki tağşişlerin ardında, Rusya, İran ve Yunanistan ile girişilen savaşlar vardır. Nitekim, 1810 yılında piyasaya sürülen üçüncü dizi sikkelerin gümüş içeriklerinin Rusya ile girişilen ve sürüp gitmekte olan savaş nedeniyle düşürüldüğünün altını çizmek ve halktan destek sağlamak amacıyla devlet, yeni sikkelere *cihadiye* adını verdi. Bu sikkeler sekiz yıl tedavülde kaldı. Aynı yıllarda *cihadiye eshamı* adı altında yeni bir esham da piyasaya sürüldü. Bu kâğıdı savaş bonolarının Osmanlı tarihindeki ilk örneği olarak kabul etmek doğru olur.[3]

II. Mahmud'un saltanatı sırasında yaşanan ikinci ve daha da hızlı tağşiş dönemi ise, 1828-29'da Rusya ile girişilen savaş ve sonrasını kapsıyor. Bu savaşın harcamalarına ek olarak, savaş sonrasında Osmanlı devletinin Rusya'ya ödemek zorunda kaldığı 400 milyon kuruşluk tazminat, Osmanlı maliyesi ve para biriminin üzerindeki baskıları yoğunlaştırdı.[4] 1828 ile 1831 yılları arasında kuruşun gümüş içeriği 2,32 gramdan 0,53 grama geriledi ki, bu dört yılda yüzde 79 oranında bir azalma anlamına geliyordu. 1832'den sonra mali koşulların biraz olsun düzelmeye başlamasıyla, kuruşun gümüş içeriği 0,94 grama yükseltildi.[5]

Tağşişlerin Yararı ve Maliyetleri

Şimdi basit bir model kullanarak bu otuz bir yıllık sürede Osmanlı devletinin tağşişlere karşı tavrını ve yaklaşımını daha yakından inceleyebiliriz. Bu çerçevede devletin tağşişlerden kısa vadede sağlanan mali yararı, tağşişlerin kısa ve uzun vadeli maliyetleriyle karşılaştırarak karar verdiğini, bu maliyetlerin tağşişin sağladığı yararların altında kaldığına inanılan durumlarda devletin tağşişe başvurduğunu göstermeye çalışacağız. Bir başka deyişle, burada kullanılan kavramsal çerçevede tağşişler işe yaramayan, anlamsız ya da mantıksız önlemler olarak değil, özellikle kısa vadede devlete gelir sağlayan mali politika araçları olarak görülüyor.[6]

Bir tağşişin mali yararlarını belirlemek çok zor değildir. Tağşiş sayesinde devlet, aynı miktarda gümüşle itibari değeri daha fazla miktarda sikke basmakta ve o para birimi cinsinden ifade edilen ödemeleri-

nin daha büyük bir bölümünü karşılayabilmekteydi.[7] Bir tağşiş sonrasında devlet, eğer gücü yeterse, eski sikkelerin tedavülünü yasaklayarak ve darphaneye getirilen eski sikkeleri düşük fiyatlarla satın alarak da ek gelir sağlayabilmekteydi. Ayrıca devlet darphaneye getirilen eski sikkelerin yeniden basımı için de ücret talep etmekteydi.[8]

Öte yandan, bir tağşişin devlet için yaratacağı maliyetler de vardı. Birinci olarak, devletin topladığı vergiler içinde miktarları para birimi cinsinden sabitlenmiş olanlar, tağşiş sonrasında fiyatların artmasıyla, reel olarak azalacaktı. Bir başka deyişle, tağşişler devletin gelirlerini önce artırırken, yarattıkları enflasyon nedeniyle zaman içinde bu gelirlerin azalmasına neden oluyordu. Bunu engellemek için, devletin tağşişleri yinelemesi veya vergilerin miktarını yükseltmesi gerekiyordu.

İkinci olarak, eğer piyasalar ya da halk para birimine olan güvenini kaybeder ve tağşişlerin tekrarlanacağına inanmaya başlarsa, devletin tağşişler yoluyla ek gelir sağlaması giderek zorlaşacaktı. Çünkü insanlar o zaman ellerinde ülkenin sikkeleri yerine yabancı sikkeleri tutmaya başlayacaklar ve sikke bastırmak için darphanelere değerli madenler veya yabancı sikkeler getirmeyeceklerdi. İktisatçıların para ikamesi olarak adlandırdıkları bu süreç, önce 17. yüzyılın başlarında, daha sonra da II. Mahmud döneminde gerçekleşmiş, piyasalarda Osmanlı sikkelerinden yabancı sikkelere doğru önemli bir kayma olmuştur.

Osmanlı tağşişlerinin üçüncü önemli maliyeti ise kalpazanlığın yaygınlaşmasıydı. Devlet daha düşük gümüş içerikli sikkeler üretmeye başlayınca, kalpazanlar da devreye girerek düşük gümüşlü ve hatta devletin ürettiği sikkelerden daha fazla gümüş içeren sikkeler üreterek, devletin yarattığı ek gelire ortak oldular. Her tağşişten sonra zaman içinde gümüş fiyatlarının artmasıyla, kalpazanlık için ortaya çıkan bu fırsat kayboluyordu. Ancak devletin değerli maden fiyatlarına narh uygulaması ve değerli madenleri bu resmi fiyatlardan satın almaya çalışması, kalpazanlığı özendirmekteydi.

Tağşişlerin olumsuz bir diğer sonucu da devletin iç piyasalardan borç almasını güçleştirmesiydi. Devlet tağşişlere başvurmaya başlayınca, piyasalar tağşişlerin tekrarlanacağı beklentisi içine girerek, devlete borç vermekten vazgeçiyor veya daha yüksek faiz talep ediyorlardı. Nitekim elimizde veriler, 1808'den sonra tağşişlerin hızlanmasıyla bir-

likte, devletin esham satışlarında zorlandığını, borç alırken ödediği faizlerin de arttığını gösteriyor. Örneğin, eshamların ilk satış fiyatı ile her yıl sağladıkları gelir arasındaki oran 1808 yılından sonra azalmıştır.[9]

Osmanlı tağşişlerinin devlet için yarattığı en önemli maliyet ise özellikle başkentte yol açtığı siyasal muhalefetti. Tağşişleri sevmeyen, karşı çıkan bir kesim lonca üyeleri, esnaf, dükkân sahipleri ve küçük tüccarlarla ücretle çalışan zanaatkarlardan oluşuyordu. Tağşişlerden zarar gören bir diğer kesim de ücretleri devlet tarafından ödenen memurlar, ulema ve özellikle de başkentte yaşayan yeniçerilerdi. 17. yüzyıldan itibaren başkentteki yeniçeriler aynı zamanda esnaf veya dükkân sahipleri olarak çalıştıkları için, bu iki kesim arasında zaten önemli bir örtüşme vardı. Bu geniş muhalefet bloku, devletin tağşişleri daha sık kullanmasına karşı önemli bir engel oluşturuyordu.

Ancak, muhalefetin etkinliğini yalnızca başkentteki ayaklanmaların sayısı ya da sıklığı ile ölçmemek gerekir. Tarihçi E. P. Thompson'ın 18. yüzyıl İngiltere'sinde, sokak kalabalıklarının ahlaki iktisat anlayışlarına ilişkin olarak, ekmek gösterilerini incelerken altını çizdiği gibi, uzun vadede ayaklanma çıkabileceği tehdidi de ayaklanmaların kendisi kadar etkili olabilir. Başkentte tağşiş karşıtı kesimlerin varlığı ve birlikte hareket etmeleri olasılığı, özellikle barış dönemlerinde devletin tağşişlere daha sık başvurmasına karşı caydırıcı rol oynamıştır.[10]

Tağşişlerin devlete sağladığı yararlar ve yarattığı maliyetler üzerine oluşturduğumuz bu denkleme savaşları da katmak gerekir. Çünkü savaşlar, bir yandan devletin kaynak yaratma gereksinimini hızla artırırken, öte yandan da halkın olağanüstü önlemleri kabul etme eğilimini yükseltiyordu. Bu nedenle, ek gelir bulma ihtiyacı arttıkça, devlet cihat temalarını gündeme getiriyordu. Piyasaya sürdüğü düşük standartlı sikkelere veya hazine kâğıtlarına cihadiye adını vererek, bunların halk tarafından daha kolay kabul edilmesini sağlamaya çalışıyordu.

III. Selim ve II. Mahmud'un saltanatları sırasında devlet, yeniçerilerin ve diğer kentli kesimlerin muhalefetinin yarattığı sınırlamaların bilincindeydi. Saltanatının erken aşamalarından itibaren II. Mahmud, reformlarının önünde en önemli engeli oluşturan Yeniçeri Ocağı'nı kapatmak için uygun bir fırsat arıyordu. 1826 yılında Vaka-yı Hayriye olarak adlandırılan hamle sonucunda Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra, tağşişlerin önündeki en önemli engel de ortadan

kalkmış oldu. Bu olaydan sadece iki yıl sonra, yine bir savaş ortamında devlet, Osmanlı tarihinin en büyük tağşişini başlatacak ve dört yıl gibi kısa bir süre içinde, kuruşun gümüş içeriğini yüzde 79 düşürecekti.

Devletin gelirleri açısından bakıldığında, 1828-31 tağşişleri dönemin gözlemcileri tarafından çok başarılı olarak kabul edildi. Bu başarıda en büyük pay da sarraflar loncasından yükselerek, padişah tarafından Darphane-i Âmire'nin başına getirilen Ermeni sarraf Artin Kazaz'a veriliyordu. Kazaz, aslında, 18. yüzyılın ikinci yarısından 1840'lara kadar Darphane-i Âmire'yi yöneten bir dizi Ermeni sarraftan sadece biriydi. Yaşam öyküsünü anlatan çalışmalardan birinde, 1828-29 Rus savaşı sırasında dönemin sadrazamının bakır sikke bastırmak istediği, ancak Kazaz'ın sikkelerin içinde hiç olmazsa bir miktar gümüş olması gerektiği konusunda padişahı ikna ettiği anlatılıyor. Bu karar alındıktan sonra, Kazaz çok büyük miktarlarda beş kuruşluk sikke bastırdı.[11] Kazaz'a göre sikkelerde bir miktar gümüş olursa, bunların halk tarafından kabul edilmesi kolaylaşacağı gibi, devlet gelecekte yine tağşişe başvurarak ek gelir sağlayabilecekti.[12]

1828 sonrasındaki tağşişlerin ilginç bir yanı da, dönemin darphane kayıtlarını kullanan gözlemcilerinin, devletin bu işlemlerden sağladığı mali geliri hesaplamalarıdır. Bu hesaplara göre, II. Mahmud'un 22. ile 25. saltanat yılları arasında (yaklaşık olarak 1828-31), Darphane-i Âmire 23 milyon adet beş kuruşluk sikkeyi gümüş içeriklerini azaltarak, II. Mahmud'un sekizinci sikke dizisi olarak piyasaya sürdü. Masraflar çıktıktan sonra, devlet bu işlemden yaklaşık olarak 39,7 milyon kuruş kazandı. Saltanatın 25. ve 26. yıllarında ise, buna ek olarak 245 milyon kuruşluk yeni ve gümüş içerikleri daha da azaltılmış sikke, dokuzuncu dizi olarak piyasaya sürüldü. Bu işlemin de devlete net olarak 119 milyon kuruş gelir sağladığı hesaplanmıştır. Savaş bittikten sonra, saltanatın 26. ile 32. yılları arasında da darphane 137,8 milyon değerinde yeni sikkeleri onuncu dizi olarak piyasaya sürdü. Ancak mali koşulların düzelmesi sayesinde, bu sikkelerin gümüş içeriği daha öncekilerden yüksek olduğu için, onuncu diziden ek gelir sağlanmadı. Onuncu dizi sikkelerin amacı, piyasalarda fiyat istikrarını sağlamak ve Osmanlı para birimine karşı, biraz olsun güven oluşturmaktı.[13]

Devletin tağşişlerden sağladığı gelirin, o dönemdeki toplam bütçe gelir ve harcamalarıyla karşılaştırıldığında, önemli boyutlara ulaştığı görülüyor. Bu yıllarda gelir ve harcamalar henüz tek bütçe altında birleştirilmediği için, devletin tüm gelirlerini tahmin etmek kolay değildir. Yavuz Cezar 1838 yılı gelirleri için, 300 milyon kuruşluk bir tahminde bulunmaktadır.[14] 1828-32 için de yıllık olarak ortalama 250 ile 300 milyon kuruş arasında toplam gelir tahmin edilebilir. Bu durumda, 1828-32 arasındaki tağşişlerin sağladığı gelirin, devletin bir yıllık toplam bütçe gelirlerinin yarısından fazla olduğu, ya da söz konusu beş yılda tağşişlerin devlete, toplam gelirlerinin yüzde 10'undan fazla bir ek gelir sağladığını tahmin edebiliriz.

Ancak tağşişlerin mali sonuçları elde edilen gelirle sınırlı değildi. Sağlanan gelirler sayesinde devletin borçlanma gereksinimi azalınca, faizler gerilemeye başladı. Faizlerdeki düşüş, iltizam düzeninden elde edilen gelirleri de olumlu etkiledi. Devlet iltizam müzayedelerini kazanan sermayedarlardan toplam ödemelerin bir bölümünü peşin olarak talep ediyordu. Bir başka deyişle, devlet vergi gelirlerini garanti göstererek mültezimlerden borç almış oluyordu. Faizler düşmeye başlayınca, iltizam müzayedelerinde devlete ödenmesi taahhüt edilen fiyatlar da yükselmeye başladı.[15]

Tağşişlerin Sonu

1830'ların sonlarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda parasal koşullar bunalım boyutlarına ulaşmıştı. Devlet sık sık tağşişe başvurarak kendisine ek gelir sağlayabilmiş, ancak ortaya çıkan büyük enflasyon dalgası hem iktisadi hem de siyasi sorunlar yaratmıştı. Yüzyılın başından itibaren birbirinden farklı pek çok sikkenin piyasaya sürülmüş olması ve devletin bunları tedavülden kaldıracak mali gücünün olmaması, sorunları ağırlaştırmaktaydı. Bu koşullar sadece günlük işlemleri değil, ülkelerarası ticareti de aksatıyordu. Öte yandan, iç piyasalarda istikrarlı Avrupa sikkelerine olan talep sürekli olarak artmaktaydı.

Avrupalı devletler de Osmanlı ekonomisinin gelişmesi için, Avrupa ile ticaretin hızla geliştirilmesinin ve Avrupalıların yatırımlarının büyük önem taşıdığına inanıyorlardı. Ticaret ve yabancı yatırımlar için

gerekli altyapının oluşturulmasını da isteyen Avrupalılar, tağşişlerden vazgeçilmesini ve istikrarlı bir para düzeni kurulmasını öneriyorlardı. Bir yandan da, Avrupa mali piyasalarında borç bulabilmek için, maliye ve para reformlarının gerekli olduğunun altını çiziyorlardı.

Bir sikke reformunun sırasının gelip geçtiğine hiç şüphe yoktu. II. Mahmud'un 1839 yılında ölümünden sonra, yeni hükümet altın lira ile gümüş kuruştan oluşan çift metalli yeni bir düzene geçilmesine karar verdi. 1844 yılındaki Tashih-i Sikke işlemiyle birlikte yeni altın ve gümüş sikkeler, 1 altın lira = 100 gümüş kuruş sabit değerleri üzerinden piyasaya sürüldü. Bu tarihten itibaren tağşişlere son verildi. Altın ve gümüş sikkelerin standartları 1922 yılına kadar değiştirilmedi.

Sikkelerin istikrara kavuşması, ne mali güçlüklerin ne de ek gelir bulma arayışlarının sona ermesi anlamına geliyordu. Yüzyıl boyunca Osmanlı yönetimleri bütçeyi denetim altına almakta zorlandılar ve mali sorunlarla mücadele ederken, çeşitli yöntemlere başvurmak zorunda kaldılar. Bütçe açıkları denetim altına alınmadan tağşişlerden vazgeçilmesi, uzun vadede bir hayli pahalıya mal olmuştur. Osmanlı devleti 1850'lerdeki Kırım Savaşı sırasında bütçe açıklarını kapatmak amacıyla, Avrupa finans piyasalarından borç almaya başladı. Dış borçlanma süreci 1860'lı yıllarda hız kazandı. Çok kısa süre içinde büyük miktarlarda borç alındı. 1870'lerin ortalarına gelindiğinde, her yıl ödenmesi gereken dış borç miktarı devletin kapasitesinin çok üzerine çıkmıştı. Osmanlı devleti 1876 yılında borç ödemelerini durdurmak zorunda kaldı. Uzun müzakerelerden sonra, 1881 yılında Avrupalı alacaklıların çıkarlarını gözetmek üzere Düyun-ı Umumiye İdaresi kuruldu. Osmanlı devletinin vergi kaynaklarının bir bölümü Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin denetimine bırakıldı.

TABLO 1. Gümüş Kuruş ve Kur Değerleri, 1780-1914

Yıllar	Ağırlık (Gram)	Ayar (Yüzde)	Saf Gümüş İçeriği (Gram)	Sterlinin Kur Değeri (Kuruş)
1780	18,50	54,0	10,00	11,0
1789	12,80	54,0	6,90	15,0
1800	12,60	54,0	6,90	15,0
1808	12,80	46,5	5,90	19,0
1809	9,60	46,5	4,42	20,5
1810	5,13	73,0	3,74	19,8
1818	9,60	46,5	4,42	29,0
1820	6,41	46,0	2,95	35,0
1822	4,28	54,0	2,32	37,0
1828	3,20	46,0	1,47	59,0
1829	3,10	22,0	0,72	69,0
1831	3,00	17,5	0,53	80,0
1832	2,14	44,0	0,94	88,0
1839	2,14	44,0	0,94	104,0
1844	1,20	83,3	1,00	110,0
1914	1,20	83,3	1,00	110,0

1844'teki Tashih-i Sikke işlemiyle gümüş ve altın sikkelerin standartları yeniden belirlendi. 100 gümüş kuruşa eşit olan ve altın-gümüş paritesini 15:09 olarak sabitleştiren yeni altın lira devreye girdi. Bu tarihten sonra, Osmanlı devletinin gümüş ve altın sikke standartları değişmedi.
Kaynaklar: bkz. Pamuk (1999a): 208.

X

Osmanlı Devletinin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi, 1600-1850*

Bu yazıda özel ve kamu finansmanı tarihimizde çok ilginç bulduğum ancak, iktisat tarihçiliğimizin özgüllüğünü ve önemini yeterince değerlendiremediğine inandığım bir evrim ve gelişme sürecini kendi bütünlüğü içinde ele almak istiyorum.

19. yüzyıl, finans piyasaları açısından da bir küreselleşme çağı olarak bilinir. Oysa Batı ve Orta Avrupa'da devletler 19. yüzyıldan çok daha öncesinde de hem ülke içinde hem de ülke dışındaki finans kuruluşlarına, bankerlere, piyasalara borçlanabiliyorlardı. Bir başka deyişle, Batı ve Orta Avrupa'da uluslararası sermaye hareketleri 19. yüzyıldan önce başlamıştı. Ancak Batı Avrupa'daki finans çevreleri henüz Osmanlılara borç vermeye yanaşmıyordu. Osmanlılar da borç almaya hevesli değillerdi. Bu durumun da etkisiyle Batı Avrupa'daki faiz hadleri düşerken Osmanlı'da faiz hadleri 19. yüzyıla kadar bir hayli yüksek seyretmiştir. Bu yazıda Avrupa finans piyasalarının dışın-

---

Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynakta yayımlanmıştı:
"Osmanlı Devletinde İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", M. Genç ve E. Özvar (derl.), *Osmanlı Maliyesi. Kurumlar ve Bütçeler*, Osmanlı Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi Merkezi Yayınları, 2006, c. 1, s. 27-38.

da kalan Osmanlı devletinin kendi içindeki finansman arayışları ve finans enstrümanlarının evrimi izlenecektir. Devletin vergi toplama ve aynı zamanda borç alma yöntemi olarak iltizamdan, bir borç alma yöntemi olarak eshama ve kaimeye giden süreç incelenecektir. Söz konusu yüzyıllarda benzeri bir iç borçlanma sürecinin İslam dünyasında ve Osmanlı'nın doğusundaki coğrafyada, örneğin İran, Hindistan ve Çin'de yaşanmadığını da özellikle belirtmek gerekir. Bu nedenle sadece Osmanlı iktisat ve maliye tarihi açısından değil, karşılaştırmalı finans tarihi açısından da çok ilginç bir süreçle karşı karşıyayız.

18. Yüzyıl Öncesinde Maliye ve Devlete Verilen Borçlar

Avrupa'da ortaçağın sonlarına gelindiğinde, krallar, prensler ve devletler, bankerlerin olağan müşterileri arasına girmişlerdi. İslam toplumlarında ise hükümdarlara ve devlet hazinelerine borç verme işlemleri daha farklı yürütülmüş, bu alanda yaygın olarak iltizam sistemi kullanılmıştır. İltizam sisteminde, sermayeleri olan bireyler devlete yaptıkları peşin nakit ödemeler karşılığında, belirli bir bölgenin ya da kaynağın vergilerini toplama imtiyazını elde etmekteydiler. İltizam sistemi Akdeniz'den Hint Okyanusu'na kadar tüm İslam devletlerinde, ortaçağdan 19. ve 20. yüzyıla kadar vergi toplamanın en yaygın biçimi olarak kullanılmıştır.

Osmanlılar iltizam düzenini 17. yüzyılın sonlarına kadar ufak tefek değişiklerle sürdürdüler.[1] Ancak 15. ve 16. yüzyıllarda devletin vergi gelirlerinin sadece sınırlı bir bölümü iltizam düzeni çerçevesinde tahsil edilmekteydi. Vergi gelirlerinin en büyük bölümü ise, timar düzeni çerçevesinde sipahiler tarafından tarımsal üreticilerden yerel ve ayni olarak toplanıyordu. Sipahiler bu kaynaklarla belirli sayıda askeri silahlandırıp eğittikten sonra sefer zamanında orduya katılmaktaydılar.

Timar düzeninin para kullanımı ve devlet maliyesi açısından önemli sonuçları vardı. Herşeyden önce, timar düzeninde vergiler yerel olarak toplanmakta ve yerel olarak harcanmaktaydı. Vergi gelirlerinin önemli bir bölümü merkez hazinesine girmiyordu. Timar düzeninde sipahiler ayni olarak topladıkları vergileri nakde çevirerek çe-

şitli harcamalar yapmak zorunda oldukları için, yaşadıkları köylerin ve diğer kırsal toplulukların piyasaya en fazla yönelen ve en fazla para kullanan üyeleri konumundaydılar.

16. yüzyılın ikinci yarısına kadar hızlı fetihlerin sağladığı ek gelirler sayesinde devlet maliyesi oldukça güçlüydü. Devlet henüz büyük ve uzun vadeli bir borçlu olarak finans piyasalarına girmemişti. Yüzyılın ikinci yarısında ise, devletin kısa dönemli borçlanma örneklerine rastlamaktayız. Bu borçları, yüksek bürokratlara ve şehzadelere de borç veren ve onların fonlarını işleten Yahudi bankerler sağlıyordu. Bu kişiler devlet erkânına sağladıkları mali hizmetler sayesinde, devletin en büyük iltizam müzayedelerinde de imtiyazlı bir konumda katılmakta, en cazip mukataaları işletme hakkını satın almaktaydılar.[2]

16. yüzyılın sonlarına doğru mali güçlüklerinin artmasıyla birlikte devlet, padişahtan, vezirlerden ve yüksek düzey bürokratlardan borç almaya başladı. Osmanlı ordusunun Macaristan'daki seferleri üzerine ayrıntılı bir çalışma hazırlayan Caroline Finkel, kişilerden alınan borçların yüzbinlerce akçeden milyonlarca akçeye kadar ulaştığını göstermektedir. Bu dönemde devletin borçlarını geri ödeme olasılığı hâlâ oldukça yüksekti. Böylece yüksek düzey bürokratlar biriktirdikleri sermayeyi kendi kariyerlerine de yarar sağlayacak bir biçimde değerlendirmiş oluyorlardı. Alınan borçlarla askerlere ödemeleri yapılabiliyor, ayaklanmalar önleniyordu. Devletten faiz geliri sağlamasalar bile, yüksek düzey bürokratların verdikleri borçlar sayesinde kendilerine büyük olanaklar sağlamış bir düzen içindeki konumlarını korudukları, hatta güçlendirdikleri söylenebilir.[3]

Savaş teknolojisindeki değişiklikler nedeniyle merkezde daha büyük ve daimi ordular oluşturma gereği ortaya çıkınca, timar düzeni hem askeri hem de mali önemini yitirmeye başladı. Böylece devletin tarımsal artığın daha büyük bir bölümünü merkezde toplaması yönündeki baskılar da arttı. 16. yüzyılın sonlarına doğru devlet, timar düzenini terk ederek iltizama geçmeye başladı. Mukataa adı verilen birimlerden belirli süreler için vergi toplama imtiyazı müzayede yoluyla satılmaya başlandı. Bu önemli dönüşümün kırlarda ve kasabalarda para kullanım eğilimleri üzerindeki etkilerini değerlendirmek kolay değildir. Timar düzeninde vergi olarak toplanan ürünlerin nakde çevrilmesi sipahinin işiydi. İltizam düzeninde ise, bu işlevi mülte-

zimler veya onların yerel temsilcileri üstleniyordu. İltizam sistemine geçilmesiyle birlikte sipahi tarafından nakit olarak toplanan çift resmi gibi vergiler de terk edildi. Kırsal nüfustan toplanan vergilerin tümü ayni olarak alınmaya başlandı. Bu son değişikliğin bir nedeni de 17. yüzyılda ortaya çıkan para darlıkları olabilir. İltizam düzeninde taşrada toplanan ve nakde çevrilen vergilerin başkente aktarılması gerekiyordu. Ancak bu büyük miktarların nakit olarak taşınması kolay veya pratik değildi. Bu nedenle mültezimler, süftece ve poliçeleri kullanmaya başladılar. Böylece Balkanlar ve Doğu Akdeniz bölgesinde devletin fon akımlarıyla Osmanlı ve Avrupa tüccarlarının kullandıkları ödeme akımlarının devreleri birleşmiş oldu.

Mali koşulların bozulması, merkezi devletin iltizam sistemini iç borçlanma amacıyla kullanma eğilimini de güçlendirdi.[4] 17. yüzyılda iltizam kontratlarının süreleri bir ilâ üç yıldan üç ilâ beş yıla, hatta daha uzun sürelere çıkarıldı. Müzayededede belirlenen fiyatın giderek artan bir bölümü de peşin olarak talep edilmeye başlandı. Böylece iltizam düzeni bir tür iç borçlanmaya dönüştürülüyor ve geleceğin vergi gelirleri merkezi devlet tarafından borçlanma için teminat olarak kullanılmış oluyordu.

Merkezi devletin ödemelerin daha büyük bir bölümünü peşin olarak talep etmesi, iltizam müzayedelerine katılanların kendilerine daha güçlü ve daha uzun vadeli finansman kaynakları bulmaları zorunluluğunu ortaya çıkardı. Bu alanda da sermaye sahipleriyle girişimciler İslam iş ortaklıklarını kullanarak biraraya gelmeye başladılar. İltizam müzayedelerine katılan yüksek düzey bürokratların ve diğer girişimcilerin ardında ise, bir yanda büyük sermaye sahipleri, öte yanda da vergi toplama sürecini örgütleyecek ve gerektiğinde söz konusu vergi birimini parçalara bölerek taşaronlara devredecek kişilerden oluşan ortaklıklar yer almaktaydı. Bu düzenlemeler çoğunlukla *mudaraba ortaklığı* biçiminde yapılmakta ancak, *mufavada* ve *mân* türleri de arasıra kullanılmaktaydı.

Murat Çizakça tarafından incelenen, 16. ve 17. yüzyıllara ait 534 mukataalık bir örneklemde, iltizam müzayedelerini kazanan girişimcilerden yüzde 60'ının Müslüman olduğu görülmektedir. Yahudi mültezimlerin oranı 1591-1610 arasında yüzde 49'a kadar çıktıktan sonra gerilemiş ve bu iki yüzyıllık sürede ortalama olarak yüzde 28'de kal-

mıştır. Hıristiyan mültezimlerin oranı ise yüzde 10'un altındadır. Arşivlerdeki devlet belgeleri, mültezimlerin hangi tür iş ortaklıkları çerçevesinde örgütlendiklerine dair bilgileri de içermektedir ancak, özellikle müzayedelere katılanları finanse etmek amacıyla oluşturulan pek çok iş ortaklığının resmi kayıtlara yansımadığını da kabul etmek gerekir. Resmi belgelere yansıyan iş ortaklıklarının yüzde 85'inde tüm ortaklar aynı dinden, kalanında ise ortaklar birden fazla dinden gelmekteydi.[5]

17. yüzyılda merkezi devletin gücünün gerilemesiyle birlikte, iltizam kontratları üzerindeki denetimi de kayboldu. Bu dönemde pek çok mukataanın onyıllar boyunca aynı mültezimin elinde ve müzayede fiyatı değişmeden kaldığı dikkati çekmektedir. Bu durumlarda müzayedelerin rekabetçi boyutunun kaybolduğu anlaşılmaktadır. Resmi belgeler bu dondurulmuş mukataaların yüksek düzey bürokratların denetimine girdiğini gösteriyor. Ancak onların da ardında, hem devlete yapılan ödemelerin finansmanı hem de vergilerin toplanması sürecinde uzmanlaşan çeşitli iş ortaklıklarının bulunduğunu söyleyebiliriz. Pek çok örnekte müzayedeyi kazanan bürokratların mukataaları parçalara bölerek taşaronlara devrettikleri görülüyor.[6]

Devletin İç Borçlanmasının Evrimi, 1700-1850

17. yüzyılın sonuna kadar İslam devletlerinin çoğunluğunda olduğu gibi Osmanlılarda da devlet, iltizam sistemini hem vergi toplama hem de kısa vadeli iç borçlanma için kullanmaktaydı. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren bütçe açıkları kronikleşince, devlet iltizam sistemini vergi toplamaktan çok, iç borçlanma yönünde kullanmaya yönelmişti. İltizam kontratlarının süreleri uzatılmış ve böylece müzayedeleri kazanan ve devlet adına vergi toplayacak kişi ya da ortaklıklardan daha yüksek oranlarda peşin ödeme talep edilmeye başlanmıştı.

1695 yılında *malikâne* düzeninin başlatılmasıyla, aynı yönde daha da ileri adımlar atılmış oldu. Malikâne düzeninde devlet, bir gelir kaynağından (mukataa) vergi toplama hakkını vergiyi toplayacak kişiye hayatının sonuna kadar satmaktaydı.[7] Bu kontratı satın alan kişiden (malikâneci), bir peşin ödeme (*muaccele*) ile her yıl belirli bir miktar ödeme (mal) yapması bekleniyordu. Yıllık ödemelerin miktarı müzayededen önce devlet tarafından saptanırken, muaccelenin

miktarı müzayededede belirlenmekteydi. Malikâne düzenini bir iyileşme olarak sunmaya çalışanların öne sürdükleri gerekçe, kontrat süresinin uzatılması sayesinde vergi toplayanların vergi kaynağına, özellikle de köylü üreticilere daha iyi davranacakları ve böylece üretim düzeylerinde uzun vadeli artışlar sağlanacağıydı. Oysa, kısa vadeli iltizam ile karşılaştırıldığında, malikâne düzeninin getirdiği en önemli yenilik, devletin vergi gelirlerini garanti göstererek daha uzun dönemli borçlanabilmesi olmuştur.

Sermayedarlar açısından bakıldığında, bir yandan kontrat sürelerinin uzatılması, öte yandan da peşin olarak talep edilen miktarların artırılması, müzayedeye katılanların ardında çok daha güçlü bir finans desteğinin oluşturulmasını gerekli kılıyordu. Bu nedenle, İstanbul'un sarrafları vergi toplama sürecinde giderek daha önemli bir rol oynamaya başladılar.[8] Ancak, malikâne düzeni 18. yüzyılda devletin olumlu beklentilerini karşılayamadı. Malikâneciler öldüğünde kontratların tekrar devlet denetimine dönmesi sağlanamadığı için, bu düzen devlete ulaşan vergi gelirlerini artıramadı, tersine azaltmış oldu.[9]

Osmanlı düzeninin askeri ve mali zayıflıklarını dramatik bir biçimde gözler önüne seren 1768-74 savaşının bitiminden sonra, mali bürokrasi *esham* adı altında yeni, ancak öncekilerle ilişkili bir iç borçlanma düzeni başlattı. Bu düzende bir vergi kaynağının yıllık gelirini devlet önceden ve kuruş cinsinden belirlemekteydi. Bu miktar daha sonra büyük sayıda paya bölünmekte ve payların herbiri, kendilerine yaşamları boyunca her yıl muaccele olarak adlandırılan o sabit geliri sağlamak üzere alıcılara satılmaktaydı. Vergileri toplama işini devlet yürütecekti. Esham payları, sağladıkları sabit yıllık gelirin altı ile yedi katı arasında bir fiyatla satılmaktaydı.[10]

Esham düzenine geçişin önemli bir nedeni, iç borçlanmayı müzayedelere egemen olan az sayıda büyük sermayedardan daha çok sayıda, orta ve küçük ölçekli sermayedarlara doğru yaymak arzusuydu. Ancak, devletin esham paylarının kişiler arasında alım ve satımını engelleyememesi ve böylece ilk alıcıların ölümünden sonra mirasçıların da devletten gelir sağlamaya devam etmeleri nedeniyle, bu yeni düzenin yararları sınırlı kaldı. Eshamın yürürlükte kaldığı yarım yüzyıllık sürede, mali koşulların biraz olsun düzeldiği dönemlerde bürokrasi bu pahalı yönteme son vermeye çalıştı. Buna karşılık, mali dengelerin

kötüleştiği ve devletin ne pahasına olursa olsun borç almaya çalıştığı dönemlerde ise, eshamı daha da genişletme eğilimi egemen oldu. Böylece esham düzeni, mali koşullara bağlı olarak ve onlarla ters yönde, inişli çıkışlı bir seyir izledi.

1787-92 savaşı sırasında devlet Osmanlı tarihinde ilk kez olarak bir yabancı ülkeden, Fransa, İspanya veya Hollanda'dan borç almayı da düşündü. Hollanda devleti 1789 yılında verdiği yanıtta borç veremeyeceğini belirtmekte ve Osmanlıları özel sektörle ilişki kurmaya çağırmaktaydı.[11] Ancak Fransız Devrimi'nin Avrupa'da yarattığı güçlükler ve Osmanlıların da fazla istekli olmamaları nedeniyle bu olasılık daha fazla izlenmedi. Bir diğer öneri de Müslüman ülke olması nedeniyle Fas'tan borç almaktı. Ancak kısa bir süre sonra, bu devletin Osmanlılara borç verecek durumda olmadığı anlaşıldı. Mali bakımdan güçlüklerle dolu bu dönemde devlet, olağanüstü savaş vergileri ve devlet hizmeti sırasında zengin olmuş kişilerin mal varlıklarının daha sık müsadere edilmesi yoluyla da ek gelir sağladı.[12]

Son yıllarda Osmanlı iç borçlanma yöntemleri üzerinde bir hayli araştırma yapıldı. Ancak, Osmanlı iç borçlanma yöntemlerinin yukarıda özetlenen evrimi ile, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki maliye kurumlarının evrimi arasındaki ilişki henüz incelenmemiştir. Oysa Osmanlı ile Avrupa kurumlarının evrimleri arasında oldukça çarpıcı benzerlikler vardır. Bu nedenle, vergi toplama ve iç borçlanmayla ilgili kurumların tarihine, Avrupa ile artan iktisadi ve mali bütünleşme sürecinin sadece özel finans kurumlarını değil, devlet maliyesi ile ilgili kurumları da etkilediğini dikkate alarak yaklaşmak gerekir.[13]

Bir İç Borçlanma Aracı Olarak Kaime

İltizamdan eshama uzanan iç borçlanma sürecinin ulaştığı son aşama kaimedir. İktisat tarihçileri 19. yüzyılda kaimeyi kâğıt para olarak düşünmek eğilimindedirler. Ancak kaimenin kökenlerinde Osmanlı devletinin iç borçlanma çabaları olduğu, erken aşamalarında kaimenin kısa dönemli bono işlevi gördüğü yeterince vurgulanmamaktadır. 1830'ların ikinci yarısında, artan askeri harcamalar ve reform girişimleri arasında, pek çok devlet birimi bütçe kaynakları tükenince harcamalarını sürdürebilmek için, *sergi* adı verilen borç senetleri kul-

lanmaya başlamıştı. Böylece Galata bankerlerinin elinde büyük miktarlarda kısa vadeli devlet borcu birikmişti. Devletin Londra'daki bankerlerden borç bulmak için yaptığı girişimler sonuçsuz kalınca, faiz geliri de sağlayan kâğıtların basımına girişildi.[14]

Böylece İstanbul yöresinde *kaime-i muteber-i nakdiyye* ya da kısaca kaime olarak adlandırılan ve önceleri faiz geliri de sağlayan kâğıtlar basılarak piyasaya sürüldü. İlk kaimeler 500 kuruş değerindeydi. Sekiz yıl vadeli bu kâğıtlar, yılda sekizde bir ya da yüzde 12,5 faiz geliri sağlıyordu. Devlet ısrarla bu kâğıtların piyasalarda ek bir mübadele aracı oluşturmak için basıldıklarını ve bunların vergi ödemeleri de dahil olmak üzere her amaçla kullanılabileceklerini vurgulamaktaydı. Sonraları, daha küçük değerli kaimeler de piyasaya sürülmüştür. 1840 yılında iki aşamada piyasaya sürülen kaimelerin toplam değeri 40 milyon kuruşa ulaşmıştır.

Zaman içinde devlet bu kâğıtları *sehim kaimesi* olarak anmaya başladı. Böylece, devletin borcunu belirli mukataaların vergi gelirleriyle ilişkilendiren ve piyasalarda bir miktar güven kazanmış olan esham enstrümanı ile ilişki kuruluyordu. 1840 ile 1844 yılları arasında, İstanbul piyasası kaimelere yavaş yavaş alıştı ve bu kâğıtlar sikkelerle aynı değer üzerinden işlem gördü.[15] Belirli bir güven ortamının yerleşmesinden sonra, 1844 yılında, taşıdıkları faiz yüzde 6'ya indirilmiş yeni kaimeler piyasaya sürüldü. 1840'ların ikinci yarısında değerleri 50 kuruştan 10.000 kuruşa kadar uzanan kaimeler basılmaya devam edildi. Büyük kupürler çogunlukla tüccarlar tarafından kullanılmaktaydı. Bu dönemdeki kaimelerin hacmi hakkında kesin bilgiler yoktur, ancak piyasa fiyatlarının istikrarı nedeniyle, henüz çok büyük miktarlarda basılmadıklarını söyleyebiliriz.

Ancak ilk aşamalardan itibaren, kaimelerin tedavülünde kalpazanlık sorunlarıyla da karşılaşıldı. İlk kaimelerin üzerindeki yazılar elle yazılmıştı. İkinci aşamadaki kaimeler için silinmez mürekkep kullanıldıysa da, kalpazanlar bu engeli de aşmayı başardılar. 1842 yılından itibaren, kaimeler padişahın kabartmalı tuğrası ve kalpazanlığa karşı diğer önlemlerle birlikte basılmaya başlandı. Eski kaimeler de yenileriyle değiştirildi. Ancak, 1841 yılında devlet sadece kalpazanlık nedeniyle değil, kabul görmesinde ortaya çıkan güçlükler nedeniyle de kaimenin taşradaki tedavulunü durdurmaya karar verdi.

Çeşitli olumsuzluklara karşın, miktarları sınırlı kaldığı için, kaimelerin 1852 yılına kadar başarılı oldukları söylenebilir. Ancak 1852 yılında, faiz geliri sağlamayan kaimelerin tedavüle çıkarılmasıyla birlikte, kaimelerin tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu. Yeni kaimelerin itibari değerleri oldukça küçük, 10 ve 20 kuruş olarak belirlenmişti. Resmi açıklamalarda küçük kupürlerin günlük alışverişlerde kolaylık sağladığı belirtilmekle birlikte, yeni kaimelerin devlete önemli miktarda gelir sağladığı açıktı. Tedavüldeki kaimelerin miktarı 1853 yılında 175 milyon kuruşa ya da 1,6 milyon sterline ulaştı. Bu miktarın çok büyük olduğu söylenemez. Ancak Kırım Savaşı sırasında, çok fazla miktarda kaime basılmaya başlanınca, altın lira cinsinden piyasa değerleri de itibari değerlerinin yarısına indi. 200-220 kuruşluk kaime bir altın liraya eşit kabul edilmeye başlandı. 1861 yılında ise, 1.250 milyon kuruşluk rekor miktarda kaime piyasaları bastı. 400 kuruşluk kaimenin kuru bir altın liraya kadar geriledi. Böylece, Osmanlı tarihindeki ilk kâğıt para deneyimi, başlangıcından yirmi yıl sonra çok hızlı bir enflasyonla sonuçlanmış oluyordu. Yaygın protestolardan sonra 1862 yılında devlet, Osmanlı Bankası'ndan sağladığı kısa vadeli kredilerle kaimeleri piyasadan kaldırdı.[16]

Devletin İç Borçlanmasında Galata Bankerleri

Faizle borç para veren ve para piyasalarındaki işlemlerde uzmanlaşan sarrafların 18. yüzyıldaki hızlı yükselişleri ve 19. yüzyılın ilk yarısında Galata bankerleri olarak adlandırılan büyük sermayedarlara dönüşümleri oldukça iyi bilinir. Ancak bu hızlı sürecin devletin mali bunalımıyla, devletin kısa ve uzun dönemli mali ihtiyaçlarıyla yakından ilişkili olduğu yeterince vurgulanmamıştır. Devlet 16. yüzyıldan beri, bir yandan kısa vadeli ihtiyaçları için, öte yandan da iltizam düzeninin finansmanı için sarraflardan yararlanmaktaydı. Kısa vadeli iltizam kontratlarından uzun vadeli malikâne düzenine geçilince, devlete yapılan peşin ödemelerin uzun vadeli finansmanı da büyük önem kazanmıştı.

Müzayedelere ilişkin arşiv belgeleri, ilk bakışta, malikânelerin Osmanlı askeri ya da devlet sınıfının denetiminde olduğu izlenimini vermektedir. Diğer toplumsal kesimlerin müzayedelere katılmalarına ge-

nellikle izin verilmiyordu. Ancak, müzayedelerin ötesine geçildiğinde, müzayedeyi kazanan pek çok malikânecinin vergi toplama sürecine katılmadıkları görülüyor. Malikânecilerin ardında, onlara peşin ödemeyi yapmaları için borç veren, malikâneyi daha küçük alt-birimlere ayırarak vergi toplama sürecini örgütleyen sarraflar bulunmaktaydı. Böylece, vergi toplama sürecinden sağlanan net gelirler devletin yanısıra, malikâneci, sarraf ve vergiyi kaynağında toplayan yerel güçler arasında paylaşılmaktaydı. Murat Çizakça'nın yaptığı hesaplamalara göre, brüt vergi gelirlerinin yalnızca dörtte biri, masraflar çıktıktan sonraki net vergi gelirlerinin ise yalnızca üçte biri merkezi devletin hazinesine girmekteydi.[17]

İstanbul'daki sarraflar, ticaret ve loncaların kredi gereksinimlerini de karşılıyorlardı. Sarraflar 17. yüzyılın sonlarında bir lonca çevresinde örgütlenerek, işyerlerini Haliç'in diğer yakasına, Galata'ya taşıdılar.[18] 16. yüzyıldan sonra Yahudilerin kredi, finans ve ticaretteki etkinlikleri azalırken, Rumların ve daha çok iki kişilik ortaklıklar halinde çalışan Ermenilerin gücü artmaktaydı. Rum sarraflar, Rum tüccarların Karadeniz ve Balkanlar'daki deniz ticaretindeki gücünden yararlanarak, ülkelerarası ticaretin finansmanında uzmanlaşıyorlardı.[19] Aynı biçimde, Ermeni sarrafların yükselişinde de Ermeni cemaati aracılığıyla Avrupa'nın ticaret ve finans ağlarıyla kurdukları bağlar önemli rol oynuyordu. Ermeni sarraflar Osmanlı bürokrasisiyle de iyi ilişkiler içindeydiler. Ermeni sarrafların önde gelenleri, bürokrasi ile Ermeni milleti arasında aracılık yapmaya başladılar. 19. yüzyılın başlarında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, Ermeniler daha da hızlı yükseldiler. Öte yandan, taşrada da pek çok sarraf, ticaretin ve vergi toplama sürecinin finansmanında uzmanlaşmıştı.[20]

Sarraflara gereksinimi olan devlet, onların faaliyetini özendirmekteydi. 1760'lardan itibaren devletin mali durumu bozulurken, devlete doğrudan borç veren sarrafların önemi artmaya başladı. Avrupa finans çevreleriyle olan ilişkileri sayesinde sarraflar, Osmanlı devleti için Avrupa piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya başladılar. Ayrıca pek çok sarraf, padişahın ve önde gelen Osmanlı bürokratlarının kişisel servetlerini ve finans işlerini yönetmeye başladılar. Aynı sarraflar, Fransız Devrimi'nden sonra İstanbul'daki Fransız tüccarlarının yerlerini alarak, poliçe ticaretinin önemli bir bölümünü de ellerine geçirdiler.

Böylece geleneksel para ve kredi işlerinde uzmanlaşan sarraflardan, ülkelerarası bağlantılarını kurmuş, İstanbul'da bir finans burjuvazisinin çekirdeğini oluşturacak, büyük ölçekli mali sermayedarlara dönüştüler. Bu kesim ilk bankalarını ancak 1840'larda kurabildi, ancak bu tarihten önce de Galata bankerleri olarak anılmaya başladılar.[21]

Yine bu dönemde, sarraf loncasının önde gelen Ermeni üyeleri Darphane-i Âmire'nin yöneticiliği gibi Osmanlı devleti içinde en önde gelen görevlere atanmaya başladılar. Darphane-i Âmire 18. yüzyılda para işlerinin yanısıra maliye alanında da önemli faaliyetlerde bulunmaktaydı. Ancak Darphane-i Âmire'nin yöneticiliği hem önemli hem de tehlikeli bir görevdi. Bu görevi üstlenen sarraflar, servetlerini ve siyasal güçlerini artırmakla birlikte, mali ve özellikle de parasal bunalımlardan sorumlu tutuldukları için, sık sık servetlerini kaybedebiliyor, aileleri sürgüne yollanıyor ve kimi durumlarda yaşamlarını bile yitirebiliyorlardı.

1840'lara gelindiğinde, Galata bankerleri olarak adlandırılan mali sermayedarlar artık Rum ve Ermenilerin yanısıra Yahudileri, Avrupa'dan gelerek Doğu Akdeniz bölgesinde yerleşmiş olan Levantenleri de kapsayacak biçimde genişlemişti. Baltazzi, Kamondo, Koronio, Eugenides, Mavrokordato, Mısırlıoğlu, Ralli, Zarifi ve pek çok diğer ailenin Osmanlı devleti için Avrupa'da kısa vadeli borç bulma becerileri ve kapasiteleri bir hayli genişlemişti. 1847 yılında, Th. Baltazzi ile Fransız Devrimi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen bir Fransız banker ailesinden gelen J. Alleon, Osmanlı devletinin desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk banka olan Dersaadet Bankası'nı (Banque de Constantinople) faaliyete geçirdiler.[22]

Galata bankerlerinin mali gücü, 19. yüzyılın ortalarında doruğuna ulaştı. Ancak bu arada devletin bütçe açıkları ve borç alma gereksinimleri daha da hızlı büyümüştü. Bu nedenle devlet, uzun vadeli gereksinimlerini karşılamak üzere doğrudan Avrupa mali piyasalarında borç aramaya karar verince, Galata bankerleri başkentte ve taşrada şubeler açan ve hatta yeni bankalar kuran Avrupa bankalarının ve bankerlerinin rekabetiyle karşı karşıya kaldılar. 1863 yılında Fransız ve İngiliz sermayesi tarafından Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kurulmasıyla birlikte, Avrupa mali sermayesi imparatorluk içinde bir hayli güçlenmiş oldu.

Rakipsiz konumlarını kaybetmekle birlikte, Galata bankerleri kamu ve özel finans alanından kolay kolay vazgeçmediler. Avrupalı mali sermaye gruplarıyla ortaklıklara girerek ve yeni bankalar açarak faaliyet göstermeye devam ettiler. Bu yeni dönemde Osmanlı devleti de Avrupa mali piyasalarında sattığı uzun vadeli tahvillerin arasında, kısa vadeli gereksinimleri için Galata bankerlerinden yararlanmaya devam etti.[23] 1875-81 bunalımı sırasında devlet önce dış borç ödemelerini sürdüremez duruma düşüp, daha sonra da Rusya ile çetin bir savaşa tutuşunca, Osmanlı Bankası ve Avrupa piyasaları borç vermeyi reddettiler. Bunun üzerine tekrar Galata bankerlerine dönüldü. Bu güç dönemde, çoğunluğu zaten Osmanlı vatandaşı olan Galata bankerleri, Osmanlı vatanseverliği üzerine bir dizi sloganı da benimseyerek veya kullanarak, kendi gelişmelerinde en önemli rolü oynamış olan, bu kadim ve en büyük müşterilerine borç vermeyi sürdürdüler.[24]

Tağşiş ve Enflasyon

1770'lerden 1840'lara kadar sık sık yaşanılan savaşlar ve girişilen reformlar nedeniyle, Osmanlı maliyesi büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalmıştı. 1820'lerde ve 1830'larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, vergi kaynakları üzerindeki denetimini artırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermeye çalıştı. İç borçlanmanın devletin finansman ihtiyacını karşılayamadığı dönemlerde ise Osmanlı devleti tağşiş (para biriminin gümüş içeriğini azaltma) yoluyla ek gelir sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı tarihinin en hızlı tağşişleri, reformcu ve merkeziyetçi padişah II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılmıştır. Osmanlı tarihinin en hızlı enflasyonu da II. Mahmud döneminde ortaya çıkmıştır.[25]

Son Yöntem: Dış Borçlanma

19. yüzyıla gelindiğinde hızla artan askeri harcamalar devletin vergi toplama gücünün ötesine taşmıştı, savaş harcamaları iç finans piyasalarının gücünün ötesinde kaynaklar gerektiriyordu. Osmanlı bürokrasisi dış borçlanma konusunda uzun sure tereddüt etti. Ancak 1854 yılında, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı devleti Avrupa mali pi-

yasalarında uzun vadeli tahviller satmaya başladı. Kısa bir süre içinde de, dış borçlanma bütçe açıklarına karşı mücadelede başvurulan en belirgin yöntem konumuna geldi. Bu sürecin erken aşamalarında, Kırım Savaşı sırasında, İngiliz hükümeti de Osmanlı devletini destekledi. Mısır vergisinin yıllık gelirinin dış borç ödemelerine ayrılması karşılığında, İngiltere piyasaya çıkarılan ilk Osmanlı tahvillerini garanti etti. Bundan sonraki yirmi yılda Osmanlı devleti Londra, Paris, Viyana ve diğer Avrupa borsalarından giderek daha kötüleşen koşullarda büyük miktarlarda borç aldı. Ancak bu süreç içinde net olarak ele geçen fonların hemen tümü cari harcamalara ayrıldı. Sadece çok küçük bir bölümü, altyapı yatırımlarında veya borç ödeme kapasitesini artıracak diğer alanlarda kullanıldı. 1870'lerin başlarına gelindiğinde artık dış borç ödemelerini sürdürebilmek için yeni dış borç bulmak gerekiyordu. Borç ödemelerinin kesintiye uğraması veya durdurulması kaçınılmaz gözüküyordu. Böylece Osmanlı devletinin ilk dış borçlanma macerası kısa sayılabilecek bir sürede çok ağır bir faturayla noktalanacaktı. Düyun-ı Umumiye ile sonuçlanan bu sürecin, 1840'lar öncesindeki iç finansmana ve tağşişlere dayalı yöntemlerden daha yüksek maliyetler getirdiği söylenebilir.

Sonuç

Bu yazıda Osmanlı devletinin henüz dış borçlanmaya başlamadığı yüzyıllarda mali güçlükleri aşmak için iç borçlanma yöntemleri geliştirme çabalarını ele aldık. Bu çabalar sonucunda oluşan iç finans piyasası ile iç borçlanma enstrümanlarının evrimini inceledik. Osmanlı devletinin doğusundaki coğrafyada rastlanmayan, devletin iç borçlanması sürecinin ve ilgili kurumların gelişiminin iktisat tarihçiliğimizde yeterince değerlendirilemediğini düşünüyoruz.

Osmanlı devleti için güçlüklerle dolu bu yüzyıllarda devletin gelir ve giderlerinin uzun dönemli bir dengeye kavuşturulamaması büyük sorunlar yaratmıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı devleti finansman güçlüklerini imparatorluğun kendi kaynaklarını kullanarak aşmaya çalışmış, ancak bu süreçte belirli bir istikrar sağlanamamıştır. Özellikle savaş dönemlerinde ortaya çıkan mali yükün barış dönemlerinde ödenememesi veya hafifletilememesi, tağşişleri gündeme getir-

miştir. Tağşiş ve enflasyonlar ise devlete borç verecek ve güven esası üzerine kurulacak finans piyasalarının güçlenmesini engellemiştir. Nitekim iç borçlanma süreci ve iç finans piyasaları özellikle 1770-1840 döneminde tağşiş ve enflasyon yükünün altından kalkamamıştır. Bu zor dönemde uzun vadeli mali dengelerin kurulamaması nedeniyle iç borçlanma alternatifi bir anlamda tüketilmiş ve Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı devleti dış borçlanma sürecini başlatmıştır. Ancak bütçe dengeleri 1850'ler sonrasında da kurulamamış ve dış borçlanma süreci 1875-76 yıllarında ödemelerin durdurulması, 1881 yılında da Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması ile sonuçlanmıştır.

XI

Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?*

Bu kısa yazı Osmanlı tarihinin en zengin beş-on kişisinin, birkaç vezirin, padişah kızının ya da en zengin sarrafların servetleri hakkında bilgi vermeyi amaçlamıyor. Burada ön sonuçlarını sunmaya çalışacağım projede, dört yüz yıla yakın bir zaman dilimi içinde çok sayıda kişinin servetine ilişkin verileri, genç arkadaşlarımın da katkısıyla topladım ve bunları inceleyerek genel eğilimlere ulaşmaya çalışacağım.

Osmanlı Tereke Kayıtları

Araştırmanın temel kaynağını Osmanlı mahkeme kayıtlarındaki terekeler oluşturuyor. Osmanlı döneminde herhangi bir kişi öldüğünde, eğer mirasçıları arasında bir anlaşmazlık çıkarsa veya mirasçılar herhangi bir nedenle mahkemeden bir belge alma gereğini duydukla-

* Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynakta yayımlanmıştı:
"Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?", *Active Dergisi*, Osmanlı Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi, Voyvoda Caddesi Toplantıları Özel Eki, Kasım-Aralık 2001, s. 15-17.

rında, kadı ölen kişinin malvarlığının dökümünü çıkarırdı. Bugün şeriye sicilleri olarak bilinen mahkeme kayıtlarını kullanarak sadece başkent İstanbul'da değil, imparatorluğun pek çok kentindeki mahkemelerde kayda geçirilen terekelere ulaşmak mümkün.

Mahkemelerin kentlerde olması nedeniyle terekeler daha çok kentli nüfusun servetlerini yansıtmakta. Ancak Osmanlı döneminde en büyük zenginler zaten kentliler arasından çıkmaktaydı. Kırlarda oturan, tarımla geçinen insanlar arasında çok büyük zenginlere rastlanmıyordu.

Önce bir örnek olarak size önde gelen tarihçilerimizden rahmetli Ömer Lütfi Barkan'ın bundan otuz yıl kadar önce yeni harflere çevirerek yayımladığı bir tereke kaydını sunuyorum. Askeri sınıfından, yani bir devlet memuru olan bu kişinin malvarlığı, mirasçılarının 1641 yılında kadıya başvurması üzerine çıkarılmış. Dönemin koşullarına göre bir hayli varlıklı olan bu kişinin toplam 350 bin akçelik servetinin içinde ev eşyaları, mutfak eşyaları, çiftlik hayvanları, köleler, cariyeler, bir miktar nakit ya da sikke ile alacaklar görülüyor.

Ancak elimizdeki tereke kayıtlarının sınırlarının da altını çizmek gerekiyor. Hiçbir zaman bir tereke kaydının o kişinin serveti hakkında kesin bilgiler verdiğinden emin olamıyoruz. Bu kişinin servetinin bir kısmı, kadı önüne getirilmemiş olabilir. Bazı dönemlerde kadı önüne gelen servetler gerçeği daha çok, bazı dönemlerde ise daha az yansıtıyor olabilir. Bir kişinin ölümüyle, malvarlığı dökümünün kadı önüne gelmesi arasında, tahmin edebileceğiniz gibi, çeşitli gelişmeler yaşanabilir. Örneğin mirasçılar servetin bir bölümünü kendi aralarında anlaşarak paylaşabilirler. Kadı önüne gelen servetler acaba bütün ölenlerin rastgele bir örneklemesi midir, yoksa kadının önüne daha çok belirli türden kişilerin servetleri mi geliyor? Bu konuda da kesin birşey söylemek çok zordur. Bu nedenle elimizdeki terekeler herhangi bir dönemde ölenlerin servetlerini gerçekçi bir şekilde yansıtıyor diye bir iddiada bulunamıyorum. Terekelere bu biçimde yaklaşmak hatalı olur.

Araştırmamızda altı mahkemenin kayıtlarını inceledik : İstanbul'da çoğunlukla askeri nüfusun (devlet memurlarının) işlerine bakan Suriçi'ndeki mahkeme, Galata ve Üsküdar mahkemeleri ile Ankara, Kayseri ve Bursa mahkemeleri. Tipik ya da dramatik bulduğu

terekeleri seçerek yayımlayan Barkan'ın aksine, ben çok sayıda terekeyi inceleyerek ortalamayı bulmaya çalıştım. Bunun için de tesadüfi yöntem kullanarak, arşivdeki her defterde 1/3, 1/5 veya 1/7 lik örneklemler kullanarak, her 3., 5. veya 7. terekeyi seçtim.

Makro Hedefli Çalışma

Araştırmanın başında biri makro, diğeri mikro olmak üzere iki amacımız vardı. Makro hedefimiz, servetlere bakarak Osmanlı ekonomisinde zaman içinde ne gibi uzun vadeli değişiklikler olduğunu ortaya çıkarmaktı. Mesela servetlerin artışına bakarak, "16. yüzyıl iyi bir dönem", "17. yüzyıl olumsuz" veya "18. yüzyıl iyi" türünden genel sonuçlara varılabilir mi diye düşündük. Başka ülkeler için yapılmış araştırmalardan biliyoruz ki, ortalama servetler zaman içerisinde artıyorsa yaşam standardında da büyük olasılıkla bir düzelme vardır. Ortalama servetler düşüyorsa bir gerileme olması beklenebilir. Önce bunu araştırdık. 1560'tan itibaren 1560-69, 1600-1609, 1640-49'dan 1910'lara kadar her 40 yılda bir 10 yıllık bir kesit alarak altı mahkemenin kayıtlarını beşte birlik örneklemlerle inceledik. Bu altı mahkemenin kayıtlarında her dönem için topladığımız servetlerin ortalama değerine baktık. Toplam olarak bini aşkın terekenin değerlerini çıkarıp, her dönem için bunların ortalamasını hesapladık. Ortalamaların yanıltıcı olabileceği, birkaç çok zenginin o yıl için kırk elli kişilik bir ortalamayı çok yukarıya çekebileceğini düşünerek ayrıca medyanlarım da belirledik.

Ancak altı mahkeme kayıtlarından ulaştığımız terekelerin ortalama ve medyanlarına baktığımızda, Osmanlı ekonomisinin uzun dönemli eğilimleri konusunda çok anlamlı sonuçlara ulaşamadık. Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayımlanan çalışmamda oluşturduğum uzun dönemli tüketici fiyat endekslerinden yararlanarak terekelerin ortalama ve medyan değerlerini enflasyonun etkisinden arındırdığımızda, dönemler itibariyle düzgün eğilimler yerine çok büyük dalgalanmalar ortaya çıktı. Bu sonuca bakarak, Osmanlı ekonomisinin uzun dönemli eğilimleri hakkında sağlıklı ve daha önceki bilgilerimizle bir ölçüde tutarlı sonuçlara ulaşmak mümkün gözükmedi. Örneğin 17. yüzyılda Ankara'da ortalama servetlerin çok yüksek değerlere

ulaşmasının, Ankara'nın imparatorluğun en zengin kentlerinden biri olduğu anlamına gelmediğini, ortaya çıkan yanıltıcı tablonun İstanbul ve diğer kentlere kıyasla Ankara'da daha zengin kişilerin servetlerinin kadı önüne gelmesinden kaynaklandığını düşünüyoruz. Ayrıca tüm kentlerde görülen bir diğer eğilimin, servetlerin enflasyondan arındırılmış ortalama ve medyan değerlerinde zaman içinde görülen genel düşüşün de Osmanlı ekonomisindeki genel bir gerilemeden değil, kadı önüne çıkarılan servetlerden zaman içinde daha fazla mal kaçırılmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Öte yandan, askeri sınıfın servet ortalamasının 16. ve 17. yüzyılda çok yüksek seviyedeyken, sonraki yüzyıllarda düşmesinin, sadece servetlerin artan bir bölümünün kaçırılmasından kaynaklanmadığını; askeri sınıfın giderek gücünü yitirmesinin ve en zenginlerin artık başka toplumsal kesimler arasından çıkmasının da bu sonuçta etkili olduğunu düşünüyoruz.

Kısacası, çalışmanın makro boyutunda ortaya çıkan ilk sonuçlar bizi daha önce umduğumuz noktaya ulaştırmadı. Terekelerin ekonominin uzun dönemli eğilimlerinin ortaya çıkarılması amacıyla kullanılma potansiyelinin sınırlı olduğunu gösterdi. Herhangi bir kentte belli bir dönemde ölen insan sayısıyla, aynı dönemde aynı yerde kayıtlara geçen tereke sayısını karşılaştırdığımızda, terekelerin toplam ölümlere oranı pek çok kez yüzde 10'un altında kalmaktadır. Bu durumda ortalama ve medyanlara bakarak genel eğilimler hakkında iddialı şeyler söylemek kolay olmayacaktır.

Mikro Amaçlı Çalışma

Araştırmamızın bir diğer amacı da Osmanlı zenginlerinin servetlerini nasıl kullandıklarını incelemekti. Bu amaçla tereke kayıtlarını yine 40 yıllık aralıklarla derledik ve kullandık. Makro hedefli çalışmada beşte bir örneklemlerle ortalama ve medyanları izlerken, mikro hedefler için her zaman dilimi için en zengin yüzde 10 ve en zengin yüzde 5'lik kesimleri belirleyerek, bu kesimlerin servetlerini ayrıntılı olarak inceledik. Her dönem için en zengin yüzde 10 ve en zengin yüzde 5'e girebilmek için gereken değerleri akçe ya da kuruş olarak saptadıktan sonra, arşive geri dönerek bu büyüklükteki servetlerin dökümlerini çıkardık.

Örneğin, 1600-1609 zaman diliminde İstanbul'da askeri sınıfın işlerine bakan Suriçi mahkemesi kayıtları incelendiğinde, en zengin yüzde 10'luk dilime girenlerin servetlerinin 150 bin akçenin üzerinde olduğu, en zengin yüzde 5'lik dilime girenlerin ise servetlerinin 270 bin akçenin üzerinde olduğu görülüyor. Bu kişiler arasında servetleri 1 milyon akçeyi aşanlar da bulunuyor. Bu kişilerin servetlerinin büyüklüğünü yaklaşık olarak bugünkü fiyatlarla da ifade etmek mümkün. Daha önceki projede İstanbul kenti için oluşturduğumuz tüketici fiyatları endeksi sayesinde, her zaman diliminde bir akçenin satın alım gücünün bugünün fiyatıyla kaç dolar ya da kaç Türk Lirasına eşit olduğunu hesaplayabiliyoruz. Örneğin 1600-1609 diliminde en büyük terekelerden birine sahip olan Cafer'in 1 milyon akçelik servetinin bugünün fiyatlarıyla yaklaşık olarak 300 bin dolar olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, elimizdeki örneklem içinde 1680'li yılların en zengin kişisi olan Yusuf'un serveti ise 9 milyon 800 bin akçe mertebesinde. Bu miktar bugünün fiyatlarıyla 2 milyon dolara eşittir. (bkz. Tablo 1).

Çalışmanın bir sonraki aşamasında ise bu servetlerin nasıl kullanıldığını, hangi alanlara yatırıldığını belirlemeye yöneldik. Her tereke için toplam miktarın alt-kümeler arasındaki dağılımını hesapladık. Birinci alt-kümeyi ikamet edilen mekân çerçevesinde kalan ev eşyası, mücevher, köle ve ev olarak belirledik. Diğer evler ve arsalar, dükkân, çiftlik ve hayvanları ise "yatırım" alt-kümesi altında topladık. Üçüncü alt-kümeyi ise nakit ve alacaklar oluşturuyor. En zengin yüzde 5 ve yüzde 10'luk terekeleri 1600-1609 zaman diliminden başlayarak incelediğimizde, şu sonuçlara vardık :

Zenginler servetlerinin önemli bir kesimini ev ve evleriyle ilgili alanlara harcıyorlardı. Ev eşyası, mücevher, köle ve içinde oturulan konuta yapılan harcamalar zaman içinde dalgalanmalar gösterse de, en zenginlerin servetlerinin genellikle üçte birden daha büyük bir bölümünü kapsıyor. İkinci yüzde 5'lik kesimin bu alandaki harcamalarının oranının en yukarıdaki yüzde 5'lik kesimden daha yüksek olduğu dikkat çekiyor.

Yatırım başlığı altında toplanan, diğer gayrimenkul, dükkân, çiftlik ve hayvana harcanan bölüm ise yine yıldan yıla değişmekle birlikte servetlerin yaklaşık olarak yüzde 10'luk bölümünü kapsıyor. En

TABLO 1. İstanbul'da En Üst Yüzde 5'lik Dilimdeki Zenginlerin Servetlerinin

Tarih	Akçenin Satın Alma Gücü	Incelenen Tereke Sayısı		Servetin Büyüklüğü (akçe)	Ev Eşyası 1
1600-2	1 Akçe = 0,30 Amerikan doları ($) (2000 yılı itibariyle)	22	Ortalama Yüzde	408.526 100,0	109.966 26,9
1640-02	1 Akçe = 0,35 $	28	Ortalama Yüzde	932.347 100,0	208.085 22,3
1680-02	1 Akçe = 0,20 $	23	Ortalama Yüzde	1.042.833 100,0	205.814 19,7

Ayrıntılar için metne bakınız.

zengin yüzde 5'lik ve ikinci yüzde 5'lik kesim arasında bu konuda da farklılık görülüyor: Örneğin 1600 yılında ilk yüzde 5'i oluşturan kesim servetlerinin beşte biri kadarını bu tür yatırımlara harcarken, ikinci yüzde 5'te bu oran sıfıra çok yakın. Dikkat çeken bir diğer eğilim de yatırım alanındaki harcamaların yıllar içinde önemli bir düşüş göstermesi. Askeri sınıf terekeleri içinde yatırım alanındaki harcamaların zaman içinde azalmasının bir nedeni askeri sınıfın iktisadi ve toplumsal gücünü yitirmesi. Ancak bundan da önemli olarak, bu tür malların kadı önüne gelmeden mirasçılar tarafından paylaşıldığını ve bu eğilimin zaman içinde güçlenmiş olabileceğini düşünüyoruz.

Son ve belki de en önemli olarak, en zenginlerin servetleri içerisinde nakit (para-sikke olarak tutulan miktarlar) ve alacakların çok büyük bir yer tuttuğu, yine yıllar ve birinci ve ikinci yüzde 5'lik kesim itibariyle değişmekle birlikte, servetlerin genellikle yarısı kadar bir bö-

Dağılımı, 1600-1680

Ev 4	Diğer Gayrımenkul 5= 6+7+ vd.	Dükkân	Çiftlik	Hayvan	Nakit	Alacaklar	Hata
36.187 8,9	42.067 10,3	13.648 3,3	15.233 3,7	5.221 1,3	48.952 12,0	105.485 25,8	7.894 1,9
132.845 14,2	54.400 5,8	0,0	6.133 0,7	2.217 0,2	282.720 30,3	159.853 17,1	43.120 4,6
42.613 4,1	58.378 5,6	18.972 1,8	38.000 3,6	23.323 2,2	159.554 15,3	433.526 41,6	5.836 0,6

lümünün nakit ve alacak olduğu görülüyor. Zenginlerin servetlerinin önemli bir bölümünü borç vererek işletmiş olmaları, İslam'ın faizi yasaklamasına karşın Osmanlı toplumunda çeşitli adlar altında faizle borç verme işinin çok yaygın olduğunu göstermekte. İslam'ın faiz yasağını ciddiye alıp da bütün likit pozisyonunu nakitte tutan ve hiç borç vermeyen zenginler var mı diye servetlere tek tek baktığımızda, bütün nakit varlığını sikkeler halinde tutan kişilerin sayılarının çok sınırlı kaldığı görülüyor. (bkz. Tablo 1).

Çalışmanın bu ikinci aşamasında en zenginlerin servetlerinin incelenmesi ile ortaya çıkarılan tabloyu şöyle özetlemek mümkün: Herkes servetinin bir kısmını ev, mücevher, köle, ev eşyası şeklinde tutuyor. İkincisi, en zenginler, gayrimenkul artı tarım ağırlıklı yatırımlara yöneliyorlar. Son olarak da, gücü yeten hemen herkes servetinin geri kalan kısmını nakitle ve borç vererek değerlendiriyor. Bu sonuçlar as-

lında şaşırtıcı değildir, beklenenlerle uyum içindedir. Fabrikaların, büyük miktarda sanayi yatırımlarının olmadığı, yatırım enstrümanlarının henüz fazla gelişmediği, tarım ağırlıklı bir ekonomide bundan daha farklı bir sonuç beklememek gerekir.

Sonuç olarak, servetler üzerine yaptığımız bu çalışmanın biri makro diğeri mikro olmak üzere iki boyutu vardır. Bu aşamada makro sonuçları pek yararlı gözükmemekte; ancak mikro sonuçları bir hayli öğretici ve yararlı buluyoruz. Çalışmanın bu erken aşamasında pek çok metodolojik ve ampirik zorluklar ve eksikliklerle karşı karşıyayız. Ancak bu güçlüklerin bir bölümünün zaman içinde daha derinlemesine incelemelerle aşılabileceğini umuyorum. Önümüzdeki dönemde Osmanlı'nın zenginliğine, servetlerine sadece kendi içinde bakmakla yetinmemeli, aynı dönemdeki diğer toplumlarla karşılaştırmalar yapmaya cesaret etmeliyiz.

XII

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da Ücretler, 1489-1914*

(Süleyman Özmucur ile birlikte)

İktisatçılar ve iktisat tarihçileri, son yirmi yılda, farklı ülkelerin kişi başına üretim ve gelirlerini belirlemek ve "liderler" ile "takipçileri" arasındaki farklılığın gösterdiği eğilimleri irdelemek için hayli çaba gösterdiler.[1] Bugün büyük olduğunu bildiğimiz bu farkın, söz konusu iki ülke grubunun iktisadi büyüme kayıtları izlendiğinde, Sanayi Devrimi ve modern ekonomik büyüme öncesinde daha küçük olduğu ya da hiç varolmadığı sonucuna varıyoruz. Angus Maddison'ın son dönemde yaptığı bir çalışma, 1820'de bir farkın varlığını doğruluyor. Ayrıca, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkın, genel olarak, sadece 1820 ile 1914 yılları arasındaki Sanayi Devrimi döneminde değil, 1914 ile 1950 yılları arasında da artığını öğreniyoruz.[2] Ancak, 1820'den önceki döneme ilişkin bilgilerimiz bir hayli sınırlı-

---

Bu makale ilk haliyle daha önce şu kaynakta yayımlanmıştı:
"Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914", *The Journal of Economic History,* c. 62, 2002, s. 292-321.
Bu makale ABD İktisat Tarihi Derneği tarafından 2001-2002 yılı "En İyi Makale Ödülü"ne layık görülmüştür.

dır. Aradaki fark 1750'de ne kadardı acaba? Ya 1600'de ve 1500'de? Bu sorular, ister istemez, sadece Batı Avrupa'dakilerin değil, aynı zamanda bugünün gelişmekte olan ülkelerinin erken modern dönemdeki kişi başına gelir eğilimleri, üretkenlikleri ve kurumları ile ilgili yeni soruların doğmasına yol açıyor.

Az sayıda ülkeyi bir yana bırakırsak, 1820 öncesi dönem için kişi başına milli gelir tahmini yapmak zordur; yapılsa da, bunlar güvenilir değildir. Dahası, gelişmekte olan ülkeler için, 1870 öncesindeki herhangi bir dönemle ilgili olarak da ayrıntılı tahminler yapmak mümkün değildir. Kişi başına gelir ya da yaşam standardı düzeyleri arasındaki farkları incelemek için alternatif bir yaklaşım da, belirli alanlardaki, sözgelimi kentlerdeki düz ve vasıflı inşaat işçilerinin reel ücretlerinin ya da ücretlerinin satın alma gücünün karşılaştırılmasıdır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönem için, reel ücret verileri kişi başına milli gelir tahminlerine göre çok daha sağlıklıdır ve daha fazla sayıda ülke için erişilebilir niteliktedir. Aslında, gelişmekte olan ülkelerdeki yaşam standardına ilişkin olarak, 1914 öncesi için değilse de 1870 öncesi için, sürekliliği olan neredeyse tek veri, reel ücret dizileridir. Kısacası, çok yakın geçmiş bir yana bırakılırsa, reel ücretler, gelirler konusunda en güvenilir bilgi kaynağı olma niteliğini koruyor.

Herhangi bir anlamda "milli" olarak nitelenemeseler de, kentsel reel ücret dizileri birçok bölge için mevcuttur ve bu dizilerde aynı ülke içerisinde büyük bölgelerarası farklar gözlenmemektedir. Yine de, reel ücret dizileri geçerli itirazlara açıktır. Bir ücretin, emek gelirlerini yeterince temsil ettiğini kabul etsek de, sermaye ve toprak gelirlerini de içeren kişi başına geliri tam olarak temsil ettiğini söyleyemeyiz. Üretim faktörlerinin toplam gelirler içindeki paylarının zamanla ve bir toplumdan diğerine büyük değişiklikler göstermesi, uzun süreli ve karşılaştırmalı analizleri daha da karmaşıklaştırıyor. Üstelik, hane halkı geliri, genellikle istihdam düzeyindeki ve erkeklerin, kadınların ve çocukların işgücüne katılım oranlarındaki değişiklikler ve en önemlisi piyasa-dışı gelirler tarafından belirleniyordu.

Yine de bu sorunlar ücretlerle yaşam standardı arasındaki tarihsel bağı ortadan kaldırmıyor. Reel ücretlerdeki bir gerileme, her işçinin payına daha az tüketim malı düşmesi anlamına geldiğinden ya da alışılagelen mal sepetine sahip olmak için daha fazla emek harcanması

gerektiğinden, hane halkının refah düzeyini aşağı çekiyordu. Bu nedenle ücretler düşünce hane halkı, tüketiminden, piyasa-dışı gelirinden, boş zamanından ya da bir biçimde bu üçünün bir bileşiminden vazgeçmek durumunda kalıyordu.[3]

Geç ortaçağ ve erken modern dönemlerde reel ücretlerin uzun dönemli eğilimlerine ilişkin bilgilerimizin büyük bir bölümü, 1929'da kurulan International Scientific Committee on Price History (ISCPH) üyelerinin kapsamlı araştırma çabalarına dayanmaktadır. ISCPH verilerini içerenler de dahil olmak üzere, bugüne kadar yapılmış reel ücret çalışmalarının çok büyük bir bölümü Batı ve Orta Avrupa ile ilgilidir.[4] Bu konudaki en önemli proje, E. H. Phelps Brown ile Sheila Hopkins'in, Güney İngiltere için 1264'ten başlayan yedi yüzyıllık döneme ilişkin fiyat ve ücret dizilerini oluşturdukları çalışmadır. Onların vardığı sonuçlar, uyandırdığı kötümserlik bakımından dikkat çekicidir. Brown ve Hopkins'in dizileri ücretlerde uzun dönemli dalgalanmaların varlığını doğruluyor ama kentsel reel ücretlerde, 15. yüzyıldan 19. yüzyılın ortasına kadar hiçbir ilerleme olmadığını gösteriyordu.[5] Ancak, son yıllarda, Batı Avrupa'nın birçok bölgesinde, Sanayi Devrimi'nden önce verimliliğin, yaşam standartlarının ve kişi başına gelirin artmakta olduğuna ilişkin bir hayli kanıt oluşmuştur.[6] Bu nedenle, araştırmacılar son yıllarda, reel ücretlerin tarihini yeniden saptamak için bir yandan eski dizileri gözden geçiriyor, diğer yandan yeni diziler oluşturuyorlar. Ayrıca, kentlerdeki inşaat işçilerinin reel ücretlerinin nüfusun genelinin yaşam standardı için ne ölçüde gösterge olabileceğini; eldeki verilerle yaşam standartlarını daha iyi yansıtan endekslerin oluşturulma olanağını tartışıyorlar. Mesleki yapıdaki ve gelir dağılımındaki değişiklikler, Sanayi Devrimi öncesindeki yüzyıllarda Batı Avrupa'da kişi başına milli gelirler ile reel ücretler arasındaki makasın açılmasına neden olan iki önemli ve bağlantılı neden olmuştur. Diğer bir deyişle, o dönemde inşaat işçilerinin ücretleri ortalama gelirlere göre azalmış olabilir. Ayrıca, yine o dönemde, hane halkları ücretlerdeki artışlar sayesinde değil, işgücü arzını artırarak ya da daha fazla çalışarak da gelirlerini yükseltmiş olabilirler.[7]

Batı Avrupa ile ilgili zengin bir bilgi birikimimiz var; oysa Avrupa'nın çevresi ve diğer kıtalarla ilgili olarak, bugüne kadar çok az sayıda reel ücret dizisi oluşturulabilmiştir. Balkanlar ve Karadeniz'den

başlayarak, Anadolu üzerinden Suriye, Mezopotamya, Basra Körfezi, Mısır ve Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümüne kadar uzanan Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın başlarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar, uluslararası ticaretin kavşak noktalarını tutmuştu. 17. ve 18. yüzyıllarda doruk noktasına ulaştığında, nüfusu 30 milyonu geçmişti. Birçok etnik unsuru barındıran bu büyük imparatorluğu bu kadar uzun süre ayakta tutabilmiş olan iktisadi kurumların, iktisat tarihçilerinin ilgisini çekmesi beklenirdi. Ne yazık ki, iktisat tarihçileri bu büyük imparatorluğun toprak rejimini, imalathanelerini, ekonomi politikalarını ve sıradan erkekleri ile kadınlarının günlük yaşamını uzun yıllar görmezden geldiler. Sonuçta, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun ömürlülüğü, çoğu insan için açıklanamayan bir durum, hatta bir muamma olarak kaldı.

Altı yüzyıllık yaşamının büyük bir bölümü için Osmanlı Devleti'ni bürokratik bir tarım imparatorluğu olarak nitelendirmek en doğrusu olur. Bu devletin iktisadi kurumları ve politikaları, büyük ölçüde, merkezi bürokrasinin önceliklerine ve çıkarlarına göre biçimlenmiştir. Son dönem tarihçiliği Osmanlı İmparatorluğu'nun, 16. yüzyıldan sonra, geri dönülmez bir biçimde gerilemiş olduğu tezini reddediyor. Tam tersine, Osmanlı devleti ve toplumunun, Avrasya'nın 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar değişen koşullarına hatırı sayılır ölçüde uyum gösterdiği vurgulanıyor. Merkezi devlet, yüz yüze geldiği birçok tehdit ve tehlikeyi, pragmatizm, esneklik ve başkaldıran toplum kesimlerini şu veya bu şekilde devletin içine çekme yöntemiyle aşmayı başarmıştı. Osmanlı devleti, sadece askeri teknoloji ile değil, aynı zamanda mali, finansal ve parasal kurumlarla ilgili olarak da bir hayli esneklik göstermişti. 1770'lerden 1830'lara kadar olan dönemde, Avrupa ve Asya'daki çağdaşlarının çoğu çözülüp dağılırken, Osmanlılar, savaşlara ve iç çatışmalara rağmen, güçlü bir merkezi devlet ve her alanda değil, belirli alanlarda değişen kurumlarıyla ayakta kalarak modern döneme ulaşabildiler.

Daha 19. yüzyıla gelmeden önce, Osmanlı ekonomisi, Akdeniz ve Balkanlar üzerinden ticaret yoluyla Avrupa'ya iyice bağlanmıştı. Şimdi, son dönemdeki çalışmalar sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadî faaliyetlerin uzun dönemli eğilimlerine ilişkin olarak bir miktar bilgiye sahibiz. İktisat tarihçilerinin çoğu, 16. yüzyılın, en

azından imparatorluğun merkez bölgeleri için, demografik ve iktisadi büyüme dönemi olduğu konusunda hemfikirdir. Buna karşılık, imparatorluğun birçok bölgesinde nüfusun ve faaliyetlerin durakladığı ya da gerilediği 17. yüzyıl, bir "bunalım ve kısmi iyileşme" dönemi olarak nitelendirilmiştir. Daha önceki varsayımların tersine, 18. yüzyılın, 1770'lerden itibaren savaşlar, mali sıkıntılar ve enflasyonla birlikte sona erecek bir barış, istikrar ve iktisadi büyüme dönemi olduğu da ortaya konulmuştur. 1850 ile 1914 arasında genel eğilim, ortalama gelirlerin yeniden ve sınırlı yükselişi yönünde olmuştur. Ancak, farklı zaman aralıkları için sağlanan değerli veri birikimine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgeleri ya da bütünü için, 1914'teki kişi başına geliri 1750, 1600 ya da 1500'dekiyle karşılaştırma olanağından hâlâ yoksunuz.[8]

Bu çalışmada, çok sayıda arşiv belgesinden yararlanılarak, 15. yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem için, İstanbul ve imparatorluğun içinde yer alan Belgrad, Selanik, Edirne, Bursa, Şam ve Kudüs kentlerindeki düz ve vasıflı inşaat işçilerinin ücretlerinde görülen uzun dönemli eğilimleri belirledik. Bu eğilimler, Osmanlı ekonomisinin uzun dönemli performansının kavranmasına önemli katkılarda bulunacaktır. Sonra bu fiyat ve ücret dizileri, aynı dönemlerde Avrupa kentlerinin fiyat ve ücret dizilerinin oluşturduğu daha geniş bir çerçeveye yerleştirilecektir. Bu karşılaştırma, bize erken modern dönemdeki yaşam standartları ve iktisadi büyüme eğilimleri için önemli kanıtlar sunacaktır. Ayrıca, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki reel ücret farklılığının kaynakları ve gelişimine de önemli ölçüde ışık tutacaktır.

Fiyatlar

Kaynaklar ve Yöntemler

15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar İstanbul ve imparatorluğun önde gelen diğer kentlerindeki fiyatlara ilişkin çalışmamızın sonuçlarını özetleyerek başlayalım. Bu endekslerle ilgili ayrıntılar Ek'de sunulmaktadır. Fiyat çalışmamızda, İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde bulunan fiyat listeleri ve 6 binden fazla hesap defteri üzerinden derlenen,

temel gıda mallarına ve diğer mallara ilişkin fiyat verilerinden yararlanıldı. İlk aşamada, üç ayrı gıda fiyatı endeksi oluşturuldu. Bunlardan ilkinde, irili ufaklı birçok vakıf ve bunların imaretleri tarafından ödenen fiyatlar; ikincisinde, Topkapı Sarayı mutfağının (Matbah-ı Âmire) hesap defterleri; üçüncüsünde ise, başkentte temel ihtiyaç maddelerine konan narhlar esas alındı.[9]

Bu endekslerde, kalite farklılıklarının etkisini en aza indirmek için, mümkün olduğunca standart mallar kullanılmıştır. Endekslerin herbirinde, un, pirinç, sadeyağ, bal, koyun eti, nohut, süt, yumurta ve zeytinyağı gibi, sayıları sekiz ile on arasında değişen temel gıda mallarının fiyatları yer almaktadır. Her malın endeks içindeki ağırlığı, o malın ilgili kurumun toplam harcamaları içindeki ağırlığına oranlı olarak hesaplanmıştır. Bu ağırlıklar her yıl için sabit tutulmuştur. Herhangi bir yılda bu mallardan birinin veya birkaçının fiyatlarının bulunamadığı durumlarda eksik fiyat değerleri, eldeki diğer fiyatlara regresyon tekniklerinin uygulanması yoluyla belirlenmiştir.

Bu üç gıda endeksinin gösterdiği orta ve uzun dönemli eğilimler birbirine oldukça yakındır. Ayrıca, Osmanlı arşivlerinde bulunan, yüksek devlet memurlarının haneleri için yapılan alımları gösteren hesap defterleri de perakende gıda fiyatlarında benzer uzun dönemli eğilimlere işaret etmektedir.[10] Narh fiyatlarının, bireysel tüketiciler tarafından ödenen fiyatların yanısıra saray ve vakıflarca ödenen fiyatlarla da birlikte hareket etmesi, devlet müdahalesinin özellikle orta ve uzun dönemde fiyatları değiştirmediğini düşündürüyor. Bu durum, devletin ekonomik sorunlara yaklaşımındaki pragmatizmi de gösteriyor. Tarihçiler, kentsel alanda narhın sürekli olarak uygulanmasını ve dayatılmasını, geleneksel düzenin korunması amacını güden Osmanlı müdahaleciliğinin ve katılığının tipik bir örneği olarak tartışageldiler. Oysa, Osmanlı'nın 16. yüzyıldan sonra, ekonomik sorunlar karşısında müdahaleciliğin sınırlanması konusunda gitgide daha fazla bilinçlendiğine ilişkin olarak elimizde bir hayli delil bulunuyor. Osmanlılar zaman içinde piyasaların gerçeklerinden sapan narhların uzun süreli olarak dayatılamayacağını öğrendiler. Bu nedenle, müdahalecilikte gitgide daha fazla seçici olmaya başladılar. Narh uygulamaları öncelikle başkentin ve ordunun iaşesini sağlamak amacıyla ve belirli ürünler için kullanılır oldu. Belki daha da önemlisi, narhın 17. yüzyılın ilk yarısından son-

ra, süreklilik gösteren bir politika değil; savaş, başkentin iaşesinin temininde sorunlarla karşılaşılması ya da parasal istikrarsızlık gibi olağandışı durumlarda başvurulan bir araç haline gelmiş olmasıydı. Ancak, 1789 ile 1850 yılları arasında mali ve parasal sıkıntıların ve fiyat istikrarsızlığının artması sonucunda, narhlar bir kez daha Osmanlı kent hayatının ayrılmaz bir parçası haline geldi.[11]

Narhlar, saray ve vakıflarca ödenen fiyatlarla birlikte hareket etse de, narhların resmi nitelikte ya da devlet denetimindeki fiyatları yansıttığı düşünülerek, bu çalışmada daha çok imaretler ve vakıflarca ödenen fiyatlar dikkate alındı. Tutarlılık kaygısıyla, narh fiyatları ve yüksek devlet memurlarının hanelerince ödenen perakende fiyatlar son endekse dahil edilmedi.

Listemizdeki gıda mallarının çoğu için, fiyat gözlemleri erişilebilirlik ve nitelik açısından zaman içerisinde değişiklik gösterdiğinden, 1860'a kadar olan 400 yıllık dönem beş alt döneme ayrılmış; endeksler herbiri için ayrı ayrı hesaplanmıştır. Her alt dönemde, veri yetersizliği nedeniyle kimi malları endeksin dışında tutmak zorunda kaldık. Endekse giren malların ağırlıkları sabit tutuldu.

Ortalama kentli tüketicinin harcama alışkanlıkları dikkate alınarak, gıda mallarının toplam endeks içindeki ağırlığı yüzde 75 ile 80 arasında tutulmuştur. Çeşitli gıda mallarının endeks içindeki ağırlıkları ise kullandığımız hesap defterlerindeki alımların miktarlarına ve toplam gıda harcamaları içindeki paylarına göre belirlenmiştir. Göze çarpan iki örneği belirtecek olursak; ekmek fiyatları ile ilgili uzun dönemli dizilerin olmadığı durumda, unun (genellikle beyaz un) ağırlığı, fiyatlardaki dalgalanmalara bağlı olarak, gıda harcamalarının yüzde 32'si ile 40'ı arasında, toplam harcamaların ise yüzde 24'ü ile 32'si arasında değişmektedir. Koyun etinin toplam bütçedeki payı ise yüzde 5 ile 8 arasında değişmektedir. Özel hanelerin gıda malları harcamalarının imaretlerden daha farklı bir bileşim gösterdiği düşünülebilir. Ancak bu aşamada özel hanelerin ya da kişilerin gıda malları harcamaları ya da sepetleri hakkında elimizde fazla bilgi bulunmuyor.

Aşağıda, alt dönemlerde en sık olarak kullanılan sepete giren gıda malları ve bunların gıda malları sepeti içindeki göreli ağırlıkları verilmektedir :

- 11 kile un (bir İstanbul kilesi = 37 litre; bir İstanbul kilesi un = 20,5 okka; bir okka = 1.280 gram),
- 4 kile pirinç (bir İstanbul kilesi pirinç = 10 okka),
- 9 okka sadeyağ,
- 13 okka bal,
- 40 okka koyun eti,
- 0,2 kile nohut
- 5 okka zeytinyağı.

Ayrı ayrı malların ağırlıklarının sabit tutulmasının önemli bir nedeni, farklı zamanlar için tüketici bütçelerine erişilememiş olmasıdır. O yüzyıllar boyunca ortalama gelirlerdeki artışlar sınırlı olduğundan, tüketici bütçesindeki mal bileşiminin çok az değişiklik göstermiş olması muhtemeldir. Ancak, kimi durumlarda, fiyatları daha hızlı artan mallar fiyatları göreli olarak düşen mallarla ikame edilmiş olmalıdır. Bu nedenle, bizim sabit ağırlıklı endeksimiz, aşağıda tartışılacağı üzere, uzun dönemli fiyat artışlarını olduğundan yüksek göstermiş olabilir.

Çalışmanın ikinci aşamasında, endekslere, çeşitli kaynaklardan (en önemlisi, sarayın hesap defterlerinden) elde edilen gıda dışındaki kalemlerin fiyatları eklendi. Bu mallar sabun, odun, kömür ve çividir. Ayrıca, Topkapı Sarayı'na ait defterlerden, iki tür yünlü kumaş (yerli çuha ve İngiltere'den ithal edilip *Londrin* adı verilen çuha) için ayrıntılı bir dizi oluşturuldu. Güvenilir yünlü kumaş fiyatlarının düzeyi ve uzun dönemli eğilimi, bunların sıradan insanların giydiği türden şeyler olmadığını, yüksek gelir gruplarının satın aldığı pahalı kumaşlar olduğunu gösteriyor.[12] Bu nedenle, kumaş fiyatları 1860'a kadar endekse dahil edilmemiştir. Birçok farklı kumaş türüne ilişkin fiyat verileri toplanmış ancak bunlardan uzun süreli diziler oluşturmak mümkün olmamıştır. Tüketici fiyatları endeksinde ev kirasına da yer vermek gerekirdi; ancak, bu alanda yeterli dizilere ulaşmak bu aşamada mümkün gözükmüyor.

Hasat koşulları, ulaşım zorlukları, savaşlar ve kimi başka etkenler nedeniyle, modern dönem öncesinde fiyatların yıldan yıla büyük dalgalanmalar gösterdiği bilinir. Oysa bizim çalışmalarımızda kullandığımız veriler ve yöntemler yıldan yıla dalgalanmaları azaltıcı yönde sonuç verdi. Birinci olarak, devletin başkent ekonomisine müdahale-

sinin fiyatları uzun dönemde etkilemese bile, kısa vadeli dalgalanmaları azaltmış olması beklenmelidir. İkinci olarak, orta ve özellikle de büyük vakıfların ödedikleri fiyatların sıradan tüketicilerin ödedikleri fiyatlardan daha az dalgalandıkları söylenebilir. Çünkü orta ve büyük ölçekli kurumların tüccarlarla ve mal getiren aracılarla uzun vadeli bağlantıları olması beklenir. Üçüncü olarak, arşiv belgelerinden derlenen fiyat verilerinin bilgisayar ortamına geçirilmesi aşamasında, herhangi bir yılda sadece bir malın fiyatının önceki yıla oranla yüzde 100'den fazla arttığı veya yüzde 50'den fazla düştüğü durumlarda, eğer yeni fiyat düzeyi daha sonraki yıllarda tekrarlanmamışsa, defter kayıtlarında hata yapılmış olabileceği düşünülerek, söz konusu fiyat verileri kullanılmamıştır. Aynı yılda birden fazla malın fiyatında bu tür artışların görüldüğü durumlarda ise veriler endekse dahil edilmiştir. Bu uygulama hatalı kayıtların endeksi saptırmasını engellemiştir. Ancak aynı uygulama, kaçınılmaz olarak, az sayıda da olsa gerçek fiyatın endeks dışı bırakılmasına yol açmıştır. Yukarıda sözü edilen nedenlerle, oluşturulan tüketici fiyatları endeksinin orta ve uzun vadeli değerleri güvenle kullanılabilir. Buna karşılık, endeksin orta ve uzun dönemli eğilimlerine kıyasla, kısa dönemli, ya da yıllık dalgalanmalarına daha ihtiyatlı yaklaşılması uygun olur.

1860-1914 arasındaki dönemde vakıf, saray mutfağı ve narh kaynaklarından elde edilen fiyat gözlemleri çok sınırlıdır. Bu son dönem için İstanbul Zahire Borsası'nın üç aylık toptan fiyatları kullanılmıştır. Bu fiyatları temel alan endeksler, daha sonra, perakende fiyatlar ve 1860-1862 ile 1913-1914 dönemlerindeki Zahire Borsası fiyatlarından yararlanılarak, daha önceki dönemlerin endeksleriyle bağlantılandırılmıştır.

Sonuçlar

Böylelikle, Güneydoğu Avrupa ve Doğu Akdeniz bölgesi için ilk kez olarak, dört buçuk yüzyıla varan bu uzun dönemin ayrıntılı fiyat dizilerini elde etmiş olduk. Sonuçlarımız bize fiyatların 1469'dan Birinci Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık olarak 300 kat arttığını gösteriyor. Bu toplam artış, ortalama olarak yılda yüzde 1,3'lük bir artış hızı anlamına geliyor. Endeksler, İstanbul'un 16. yüzyılın başlarından

17. yüzyılın sonlarına kadar fiyatların yaklaşık yedi kat arttığı önemli bir enflasyon dalgası yaşadığını da gösteriyor. Bu dönem genellikle 16. yüzyıldaki Fiyat Devrimi ile ilişkilendirilir. Aynı fiyat endeksleri, 1770'lerde başlayan ve 1860'lara kadar süren, fiyatların 25 kat arttığı çok daha güçlü bir enflasyon dalgasına da işaret ediyor. Bu fiyat artışlarının büyük bir bölümü, 1780'lerde başlayan tağşişlerle bağlantılıdır ve reform yanlısı padişah II. Mahmud (1808-39) döneminde ivme kazanmıştır. Buna karşılık, genel fiyat düzeyi 1690'dan 1760'a ve 1860'tan 1914'e kadar olan dönemlerde daha istikrarlı bir seyir göstermiştir. (Fiyat eğilimlerinin dönemsel karşılaştırılması için, yazının sonunda Eke bakınız.)

Uluslararası yazında ayrıntılı olarak tartışıldığı gibi, söz konusu dört yüz elli yıllık sürede fiyat artışlarının pek çok nedeni bulunmaktaydı. Ancak, oluşturduğumuz fiyat endekslerinin bize sağladığı çok uzun vadeli perspektiften ve Pamuk'un Osmanlı para tarihi üzerine yaptığı çalışmalar açısından bakıldığında, tağşişlerin ya da Osmanlı para biriminin değerli maden (gümüş) içeriğinin devlet tarafından azaltılmasının, fiyat artışlarının en önemli nedeni olduğu görülüyor.[13] Nitekim, bu dört buçuk yüzyıl boyunca nominal fiyatlar üç yüz kat yükselmişken, gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatlar üç kat bile artmamıştır (Tablo 1). Gram gümüş cinsinden fiyat dizilerinde, orta dönemli hareketler de izlenmektedir: Gümüş cinsinden fiyatlar Fiyat Devrimi sırasında, yani 1500'den 1640'a kadar yükselmiş, 18. yüzyılın başlarına kadar gerilemiş ve daha sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar yine yükselişe geçmiştir. Bu dalgalanmalar, sürekliliği olan ılımlı bir yükseliş eğilimi içerisinde gerçekleşmiştir. Gümüş enflasyonu genel fiyat düzeyindeki değişimlere katkıda bulunmuştur. Ancak bu etki, tağşişlerin etkisinin yanında silik kalmaktadır.

Fiyat tarihi çalışmamız için İstanbul'un seçilmesinin temel nedeni, başkente ilişkin eldeki verilerin son derece ayrıntılı olmasıdır.[14] Ancak, elimizde imparatorluğun diğer kentlerindeki imaretlerin hesap defterlerinden derlenen fiyat verileri de bulunuyor. Edirne, Bursa, Konya, Trabzon, Şam ve Kudüs kentleri için ayrı diziler oluşturmak amacıyla, daha az sayıda malı içeren fiyat verileri kullanılmıştır. Bu kentlerde, gerek 1490 ile 1860 yılları arasında fiyat düzeyinde gözlenen genel değişim, gerekse 16. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın baş-

larında fiyat düzeyinde gerçekleşen iki temel sıçrama, İstanbul'daki fiyat eğilimleri ile karşılaştırılabilir niteliktedir.[15] 1490 ile 1700 arasında, diğer Osmanlı kentlerindeki gıda fiyatlarının genel olarak başkentteki fiyat eğilimleriyle karşılaştırılabilir nitelikte olduğunu görüyoruz. Ljuben Berov'un derlediği fiyat verileri ise, Balkanlar'da da 16. ve 17. yüzyıllarda benzer fiyat artışları olduğunu göstermektedir.[16] Böylelikle, eldeki veriler Balkanlar'dan başlayarak Anadolu üzerinden Suriye'ye kadar uzanan bütün akçe bölgesi için benzer fiyat eğilimlerine işaret etmektedir. Mısır'ın yerel para birimi, gümüş içeriği ve tağşiş oranı akçeden farklı olan para ya da medindir. Andre Raymond'un mahkeme kayıtlarından derlediği veriler esas alınarak, Kahire için de reel fiyat endeksleri oluşturmak mümkündür.[17] Bu endeksler, 1624 ile 1800 arasındaki dönemde, Kahire'deki fiyatların akçe bölgesindeki fiyatlarla aynı doğrultuda hareket ettiğini gösteriyor.[18] Doğu Akdeniz'de denizyolu taşımacılığının ve ticaret ağlarının gelişmiş olmasının, farklı Osmanlı kentlerindeki uzun dönemli fiyat eğilimlerinin birbirlerine benzemesine yardımcı olduğunu söyleyebiliriz.

Fiyat Endeksleri İçin Farklı Seçenekler

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bazı mallar, veri yokluğu ya da yetersizliği nedeniyle endeksten çıkarılmıştır. Uzun dönemli sonuçlarımızın, bu malların tüketici fiyat endeksine eklenmesine ne denli duyarlı olduğunu görmekte yarar vardır. Kumaş fiyatları, 1860 öncesi için eldeki veriler sağlıklı olmadığından, endeksten çıkarılmıştır. Yine de, Batı Avrupa'nın kumaş fiyatı dizileri, uzun dönemli eğilimleri İstanbul için erişilebilen kumaş fiyatı dizilerininkiyle paralellik gösterdiği için, endekse eklenebilir.[19] Yünlü kumaş fiyatları, 1700 ile 1860 yılları arasında, bizim genel tüketici fiyat endeksimize göre yüzde 80 oranında azalmıştır. Bu nedenle, kumaş fiyatlarının eklenmesi genel endeksi bu iki tarih arasında toplam olarak yüzde 5 oranında düşürecektir.

Endekse dahil edilemeyen nispeten önemli diğer bir kalem de hane halkının ödediği kiralardır. Bu kalemin kentli tüketicinin bütçesindeki önemi dikkate alındığında, ilgili verilere ulaşılabilen bazı Avrupa

TABLO 1. İstanbul'da Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1911 (on yıllık ortalamalar)

Yıllar	Tüketici Fiyat Endeksi (1469 = 1,0)		Nominal Günlük Ücretler				Reel Günlük Ücretler (1489 / 1490 = 1,0)	
			Düz İşçiler		Vasıflı İşçiler			
	Akçe	Gümüş	Akçe	Gümüş	Akçe	Gümüş	Düz	Vasıflı
1469-1479	1,20	1,17						
1480-1489	1,30	1,02	4,9	3,3	9,8	6,6	0,93	1,04
1490-1499	1,09	0,85	4,7	3,1	7,7	5,2	1,06	0,96
1540-1549	1,60	1,00	5,3	3,5	9,6	6,3	0,86	0,92
1550-1559	1,64	1,25	5,0	3,3	9,7	6,4	0,78	0,86
1560-1569	1,86	1,32	5,9	3,8	9,3	6,0	0,83	0,73
1570-1579	1,99	1,41	5,6	3,4	9,9	6,0	0,68	0,66
1580-1589	3,35	1,47	8,1	3,5	12,4	5,4	0,65	0,53
1590-1599	4,45	1,46	11,7	2,6	20,7	4,6	0,51	0,50
1600-1609	5,43	1,81	13,9	4,0	22,5	6,5	0,62	0,56
1610-1619	4,44	1,47	14,2	4,1	22,8	6,6	0,76	0,67
1620-1629	5,56	1,54	15,0	3,4	18,3	4,1	0,84	0,57
1640-1649	4,37	1,34	15,2	4,2	29,5	8,2	0,79	0,84
1660-1669	5,82	1,56	19,5	4,4	29,9	6,8	0,81	0,69
1670-1679	7,06	1,69	18,0	3,7	23,0	4,8	0,71	0,50
1680-1689	7,46	1,79	21,8	4,5	33,4	6,9	0,73	0,62
1690-1699	7,96	1,21	26,2	3,4	36,9	4,8	0,78	0,61
1700-1709	6,05	0,92	23,8	3,1	38,0	5,0	1,02	0,90
1710-1719	6,87	1,03	25,2	3,3	38,2	5,0	0,92	0,77
1720-1729	6,98	1,06	26,4	3,5	42,3	5,6	0,97	0,85
1730-1739	7,62	1,10	30,6	3,8	44,8	5,6	0,94	0,76
1740-1749	9,93	1,39	32,5	3,9	51,1	6,2	0,91	0,79
1750-1759	10,1	1,30	32,4	3,6	58,6	6,6	0,76	0,75
1760-1769	11,1	1,23	30,3	2,9	50,8	4,8	0,70	0,64
1770-1779	17,8	1,93	38,7	3.6	71,2	6,7	0,52	0,51
1780-1789	17,2	1,58	56,9	4,7	113,4	9,4	0,86	0,94
1790-1799	24,5	1,50	80,2	4,1	148,4	7,7	0,84	0,84
1800-1809	34,7	1,91	114,4	5,3	217,7	10,0	0,84	0,88
1810-1819	49,5	1,86	202,6	6,9	401,2	13,7	0,95	1,04
1820-1829	62,8	1,26	275,9	5,0	475,4	8,9	1,13	1,10
1830-1839	130,1	1,12	608,8	4,5	1.054	7,8	1,11	1,05
1840-1849	181,0	1,70	717,2	5,9	1.238	10,1	0,99	0,95
1850-1859	240,5	2,32	935,3	7,8	1.599	13,3	1,38	1,30
1860-1869	285,7	2,76	964,7	8,0	1.716	14,3	0,81	0,80
1870-1879	265,6	2,56	941,4	7,8	1.989	16,6	0,86	0,89
1880-1889	238,1	2,30	944,0	7,9	2.061	17,2	0,91	1,04
1890-1899	235,6	2,27	1.063	8,9	2.308	19,2	1,12	1,35
1900-1909	220,9	2,13	993,5	8,3	2.150	17,9	1,10	1,31
1910-1914	294,2	2,84	1.861	12,6	3.450	26,6	1,30	1,51

Gümüş değerleri gram cinsindendir.
Kaynaklar için metne bakınız.

kentlerinde kiraların uzun dönemli eğilimlerini inceleyerek, bu kalem hakkında bazı tahminlerde bulunabiliriz. İstanbul'un gelişen bir kent merkezi olduğu dikkate alındığında, hane halkının ödediği kiraların zaman içerisinde diğer fiyatlardan daha hızlı yükselmiş olması beklenir. Konut mülkiyeti biçimlerini de dikkate alarak, kent konutlarındaki kira ödemelerinin 16. yüzyıl ile 20. yüzyılın başları arasında genel endekse göre iki kat daha hızlı arttığını ve kiraların ortalama kentli hanenin bütçesindeki payının yüzde 5 civarından yüzde 10 civarına yükseldiğini varsaydık. Kiraların bu varsayımla endeksimize eklenmesi, genel endeksi yüzde 5 oranında yükseltecek ve böylece kumaş fiyatlarının eklenmesinin yaratacağı etkiyi ortadan kaldıracaktı. Ancak kiralar üzerine zaman dizileri bulunmadığı için, daha kesin adımlar atamadık.

Son olarak, şeker ve kahvenin fiyat endeksimize dahil edilmesini ele alacağız. İstanbul şeker fiyatları, genel endekse göre, birincisi 16. yüzyılda ve ikincisi 1820 ile 1860 yılları arasında olmak üzere, iki kez yüzde 50 oranında azalmıştır. İstanbul'da kahvenin erişilebilen fiyat dizileri, 19. yüzyıla kadar genel endeksi izlemiş, 1820 ile 1860 yılları arasındaki dönemde ise, genel endekse göre yüzde 60 oranında azalmıştır.[20] 1860'a kadar, bu iki malın ortalama tüketici bütçesindeki payı sınırlı olduğu için, genel sonuçlarımızda önemli bir değişiklik olmayacaktır. Bu iki kalemin tüketici bütçesine eklenmesinin, endeksin 1914'teki dönem sonu değerini yüzde 1'den fazla azaltmayacağı kanısındayız.[21]

Farklı Kesimlerin Ödedikleri Fiyatlar

Kumaş, şeker, kahve ve kiraların tüketici bütçesine ve fiyat endekslerine eklenmesinin toplam etkisi sınırlı kalacaktı. Bu malların tüketim sepetine eklenmesinin düşük ve yüksek gelirli tüketicilerin göreli geçim masrafları üzerinde yaratacağı etki ise çok daha güçlü olacaktı. Ele aldığımız dönemde kumaş, şeker ve kahve yüksek gelirli tüketicilerin bütçelerinde daha fazla paya sahip olduğu için, bu kalemlerin fiyatlarındaki düşüşler, özellikle bu grubun geçim masrafını azaltacaktır. Öte yandan, yüksek gelirliler muhtemelen kendi mülklerinde oturdukları için, kira ödemelerinin dikkate alınması daha çok düşük gelir grubun-

dakilerin geçim masraflarını artıracaktır. Bu nedenle, bu dört kalemin tüketici bütçesine dahil edilmesinin göreli fiyatları yüksek gelir grupları lehine kaydıracağını düşünüyoruz. Böylece sözü edilen dört mal ile genişletilmiş fiyat endeksinin, düz ve vasıflı işçilerin ücretlerinin satın alma güçleri arasındaki farkı, ikinciler lehine bütün bir dönem için yaklaşık olarak yüzde 10 oranında artıracağı kanısındayız.

İstanbul'a ilişkin fiyat dizilerinin önemli bir diğer özelliği de, bu dört buçuk yüzyıl boyunca gıda mallarının içinde yaşanan büyük farklılaşmadır. Bu dönemde et, süt, un, yumurta gibi bazı gıda mallarının fiyatları, nominal olarak 400 ile 600 kat arasında, gümüş cinsinden 4 ile 6 kat arasında artarken, zeytinyağı, bal, kahve ve soğan gibi gıda kalemlerinin ve fiyat dizileri bulunabilen mamul malların fiyatları 200 kattan daha az artmıştır. Daha yüksek fiyat artışı gösteren malların daha zorunlu ihtiyaç malları olduğu ve düşük gelir gruplarının bütçesinde daha fazla paya sahip olduğu söylenebilir. Tüketicilerin, fiyatları daha hızlı artan malların yerine başkalarını ikame ettiklerini dikkate alsak bile, bu göreli fiyat hareketleri nedeniyle, düşük gelirli tüketicilerin karşı karşıya kaldıkları genel enflasyon oranının endeksimizin gösterdiği ortalamadan daha yüksek, yüksek gelirli tüketicilerin karşı karşıya kaldığı genel enflasyon oranının ise daha düşük olduğunu söyleyebiliriz. Eğer düz ve vasıflı işçiler için ayrı ayrı tüketici bütçeleri yapsaydık, göreli fiyatlardaki bu hareketler düz işçiler için toplam olarak yaklaşık yüzde 5 daha yüksek, vasıflı işçiler için ise yüzde 5 daha düşük fiyat artışlarına yol açacaktı.

Bu farklı etkileri birleştirdiğimizde, söz konusu dört buçuk yüzyıl boyunca düz ve vasıflı işçilerin ödedikleri fiyatlar arasındaki birikimli fark yaklaşık yüzde 20'ye ulaşmaktadır. Başka bir deyişle, tüketici fiyat endeksimizin Tablo 1'de gösterdiği ortalamalara kıyasla, düz işçilerin karşı karşıya kaldığı genel enflasyon oranının yüzde 10 daha yüksek, vasıflı işçilerinkinin ise yüzde 10 daha düşük olduğunu düşünüyoruz.[22]

Ücretler

Çalışmanın ikinci bölümünde, İstanbul ve diğer kentlerdeki inşaat ve tamirat projelerine ilişkin 5.000'den fazla hesap defteri incelenerek

günlük ücret verileri derlenmiştir. Bu hesap defterleri, düz ve vasıflı inşaat işçilerinin günlük ücretlerini kapsıyor. Kentlerdeki inşaat işi, zaman ve mekân açısından işgücünün nispeten homojen olduğu bir alandır. Üstelik, kentlerdeki inşaat işçileri, diğer işçilerin tersine, ücretlerinin büyük bir bölümünü barınak, yiyecek, giyecek olarak değil, nakden alırlar. Bu nedenle İstanbul'daki inşaat işçilerinin ücretlerini diğer sanayi öncesi toplumlardaki inşaat işçilerinin ücretleri ile karşılaştırmak mümkün olacaktır.

Devletin ya da vakıfların tuttuğu inşaat hesap defterlerinde, işçilerin adı, becerisi, konumu (usta, kalfa, vb) ve ücretinin yer aldığı bir dizi devam çizelgesi yer almaktadır. Kimi zaman her gün için ayrı kayıt tutulmuş, kimi zamansa birkaç gün ya da birkaç hafta için tek bir çizelge düzenlenmiştir.[23] Bu kayıtlarda, işgününün süresi ve yiyecek tedariki gibi bilgilere nadiren rastlanmaktadır. O nedenle, günlük ücretin bu tür unsurlarını gözardı etmeyi tercih ettik. Günlük ücretteki mevsimsel değişiklikleri de dikkate almadık. Kaldı ki, gözlemlerin çok büyük bir bölümü, inşaat mevsimiyle (İstanbul için Nisan ile Ekim arasındaki dönem) sınırlıdır.

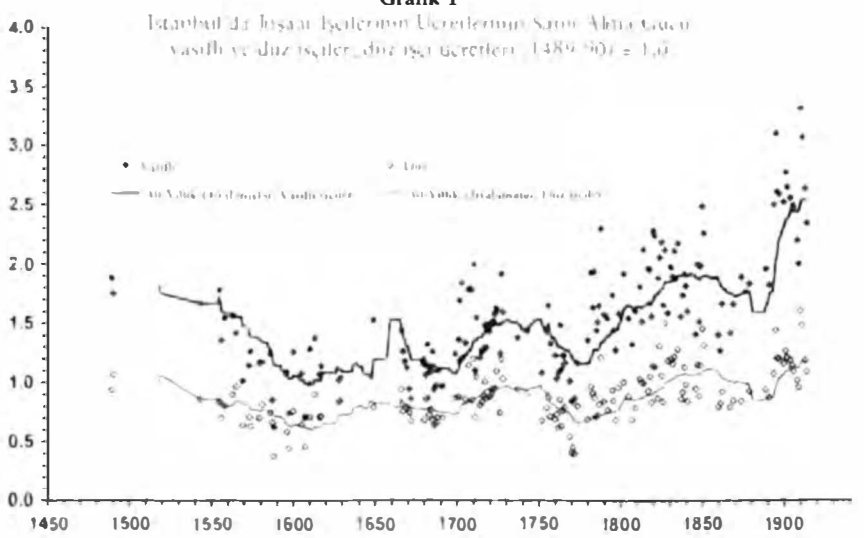
Düz inşaat işçisi ücretleri, büyük ölçüde, erken dönemde *ırgad*, 1770'lerden sonra da *rençber* olarak adlandırılan işçi kategorisine aittir. Buna karşılık, hesap defterlerinde ücretleri yer alan vasıflı inşaat işçisi kategorilerinin yarım düzinenin üstünde olduğu görülüyor. Ücret endekslerinin hesaplanması sırasında derlediğimiz tüm verilerden yararlanabilmek amacıyla, neccar, duvarcı, sıvacı, taşçı, marangoz, lağımcı, kaldırımcı, hamamcı gibi farklı kategorilerdeki ücretleri içeren bir endeks oluşturduk. Hesap defterlerindeki ağırlığı göz önünde bulundurularak, neccar kategorisinin tüm endeksteki payını yüzde 50 ile 60 aralığında tutmaya karar verdik.

Grafik 1 ve Tablo 1'de, İstanbul'daki düz ve vasıflı inşaat işçilerinin, günlük nominal ücret dizilerinin tüketici fiyat endeksine bölünmesiyle elde edilen reel günlük ücret dizileri yer almaktadır. Günlük ücretlerin oluşmasında kurumsal etkenlerin ve piyasa koşullarının göreli paylarını belirlemek kolay değildir. Yine de, hızlı tağşiş dönemlerinde reel ücretlerin önce düşmesi, kısa bir süre sonra da yukarı doğru hareketlenmesi, ücret oluşum sürecinin piyasa koşullarına bağlı olduğunu gösteriyor.

Endekslerimiz, düz inşaat işçilerinin reel ücretlerinin 16. yüzyılda yüzde 30 ile 40 oranında azaldığını, 18. yüzyılın ortasına kadar çok az değiştiğini, daha sonra 19. yüzyılın ortasına kadar yüzde 30, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları arasında ise yüzde 40 oranlarında arttığını ortaya koyuyor. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, düz inşaat işçilerinin reel ücretleri 1500'deki düzeyinin yüzde 20 üzerindeydi. Buna karşılık, aynı dönemde göreli fiyatların yüksek gelirli tüketicilerin kullandığı mallar lehine değiştiği ve ayrıca vasıflı işçilerle düz işçilerin ücretleri arasındaki fark 19. yüzyılın sonlarında yükselmeye başladığı için, vasıflı işçilerin 1914'teki reel ücretlerinin 1500'deki düzeyinin yaklaşık yüzde 50 üzerinde olduğunu söyleyebiliriz.

Zorunlu malların fiyatlarındaki hızlı artışların ve endeksimizden çıkarılan kalemlerin farklı etkilerini hesaba kattığımızda, düz ve vasıflı işçilerin karşı karşıya kaldığı geçim masrafları artışını, sırasıyla yüzde +10 ve -10 oranında değiştirmemiz gerekiyor. Grafik 1 ve Tablo 1'deki dizilerde yapılan bu düzeltmelerden sonra vasıflı işçilerin ücretlerindeki artışlar daha net olarak görülecektir. Düz işçilerle vasıflı

Grafik 1

Kaynaklar için metne bakınız.

işçilerin ücretleri arasındaki fark 16. ve 17. yüzyıllarda azalmış, 18. yüzyılın ikinci yarısında yükselmeye başlayarak, Birinci Dünya Savaşı öncesinde doruğa ulaşmıştır. Bu eğilimin ardında, değişen talep koşullarının yanısıra, özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesinde çoğu gayri müslim olan vasıflı inşaat ustalarının imparatorluk dışına göç etmelerinin yer aldığını söyleyebiliriz.

Öte yandan bu iki tür işçinin günlük ücretlerinin satın alma gücü, bu dört buçuk yüzyıllık dönemde oldukça yüksek gözükmektedir. Bir düz inşaat işçisi, 16. yüzyılda, günlük ücretiyle ya 8 kilo ekmek, ya 2,5 kilo pirinç, ya da 2 kilo et alabilmektedir. Vasıflı inşaat işçilerininki ise bunun 1,5 ile 2 katı arasındadır. Vasıflı inşaat işçileri yılda 200 günden az çalışmış olsalar da, bu ücret düzeyi ile hem toplumun genel ortalamasının hem de kentlerdeki ortalamaların üzerinde bir yaşam standardı tutturdukları düşünülebilir. Ülkelerarası karşılaştırmalar yapabilmek amacıyla, nominal ücretleri Osmanlı akçesinin gümüş içeriğiyle çarparak, İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerindeki günlük ücretleri gram gümüş cinsinden ifade etmek de mümkündür. Sözgelimi 1500 yıllarında başkentte, düz inşaat işçilerinin günlük ücreti 3,4 gram, vasıflılarınki ise 6,6 gram gümüşe eşittir (Tablo 1).

Çalışmamız çerçevesinde 1490-1914 dönemi için, Doğu Akdeniz ve Balkanlar'daki diğer Osmanlı kentlerinde de düz ve vasıflı inşaat işçilerinin günlük ücretlerine ilişkin verileri topladık. Bu kentlerde faaliyet gösteren vakıfların hesap defterlerinden derlediğimiz veriler, başkent İstanbul'da olduğu gibi diğer Osmanlı kentlerindeki nominal ücretlerin de, sözü edilen dönemde 300 kattan fazla arttığını gösteriyor.[24]

Avrupa ile Karşılaştırma

Son yıllarda ortaçağdan Birinci Dünya Savaşı'na kadar Avrupa kentlerindeki fiyatlar ve ücretler üzerine yapılan bir çalışmada, Robert Allen, çoğu International Scientific Committee on Price History'nin desteğiyle derlenmiş olan büyük miktarda veriden yararlanmıştır.[25] Karşılaştırmalar yapabilmek için, bütün fiyat ve ücret dizilerini gram gümüş cinsinden hesaplamış ve fiyat dizileri için 1700-1749 döneminde Strasbourg'u baz olarak (=1,0) almıştır.[26]

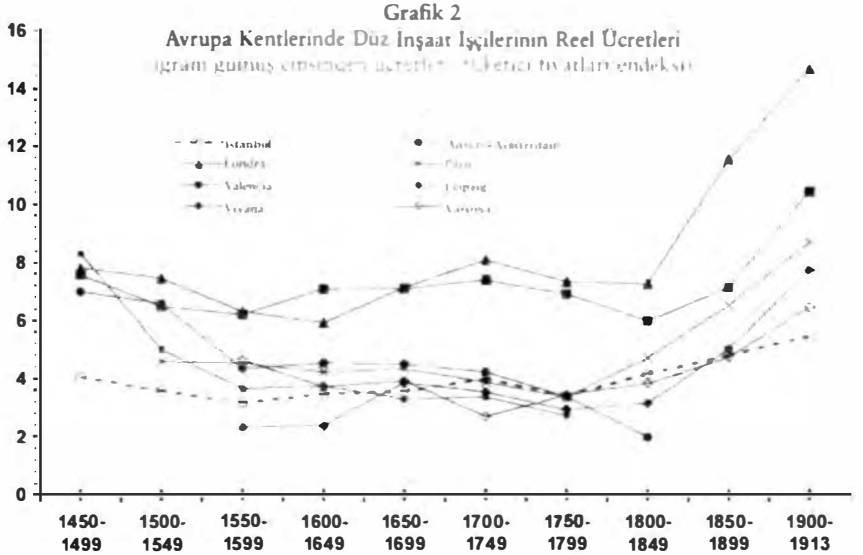
Allen, her ne kadar tek bir kentteki ücretlerin ekonominin genelindeki ücretlerin ölçütü olarak kabul edilebileceğini belirtse de, bölgeler ya da ülkeler arası karşılaştırmalar yaparken kendi bölgelerindeki hiyerarşilerin aynı ya da benzeri yerlerinde olan kentleri birbirleriyle karşılaştırmanın daha anlamlı olacağını vurguluyor. Çalışmasında, kendi kent hiyerarşisinin en üst basamağında yer alan Londra, Anvers, Amsterdam, Milano, Viyana, Leipzig ve Varşova gibi kentlerin verilerini kullandığı için, kendi bölgesindeki hiyerarşinin en üst basamağında bulunan İstanbul'un da bu çerçeveye yerleştirilmesi anlamlı olacaktı. Biz İstanbul'daki fiyatları zaten gram gümüş cinsinden ifade etmiş olduğumuz için, verilerimizi ve hesaplamalarımızı aynı çerçeve içine yerleştirmemiz zor olmadı. Geriye İstanbul fiyatlarını Allen'ın bazına (Strasbourg, 1700-1749) göre ifade etmek kalıyordu. Bu amaçla, Osmanlı'daki 1700-1749 dönemine ilişkin fiyatlar, sabit ağırlıklarla Allen'ın tüketici sepetine uygulandı. İstanbul fiyat düzeyini Allen'ın takımındaki Avrupa kentleriyle bağlantılandırmanın aynı ölçüde yararlı ikinci bir yolu, Earl Hamilton'ın 1500-1800 dönemiyle ilgili olarak Valencia ve Madrid için derlediği ayrıntılı yıllık fiyat dizilerini aynı malların İstanbul fiyatlarıyla karşılaştırmak olabilirdi.[27] Valencia ve Madrid fiyatları zaten Allen'ın veri kümesi içinde yer aldığı için, bu yolla da Avrupa kentlerine göre İstanbul'un fiyat düzeyini belirlemek mümkün oldu. Bu hesaplamalarda un, koyun eti, zeytinyağı, sade yağ, soğan, nohut, karabiber, şeker ve odun fiyat dizilerini kullandık. Bu iki yöntem birbirine yakın sonuçlar verdi.

Allen'ın dizilerinde yaptığımız bir düzeltme, 1850-1899 ve 1900-1913 aralıklarındaki fiyat düzeyleriyle ilgilidir. Allen, baştan sona tutarlı olabilmek için, bütün fiyatları ve ücretleri, gümüş fiyatlarının keskin bir düşüş gösterdiği ve birçok Avrupa ülkesinin altın standardı lehine çift metale bağlı sistemi terk ettiği 1870'ten sonraki dönemde bile, gram gümüş cinsinden ifade etmişti. Bu yöntem, teknik anlamda doğru olsa da, birçok Avrupa kentinde aslında nominal fiyatların ve ücretlerin hayli istikrarlı olduğu bu dönemde yüksek bir enflasyon yaşandığı izlenimi vermekteydi. Biz 1870 sonrası dönemde tüm fiyatları gram altın cinsinden ifade etmeyi tercih ettik. Bu amaçla, Allen'ın dizilerini 1850-1899 dönemi için 1,3 ve 1900-1913 dönemi için 2,1 katsayılarıyla böldük.

Endekslerimiz, 16. yüzyılın başlarında İstanbul ve diğer Doğu Akdeniz kentlerindeki gram gümüş cinsinden ifade edilen günlük ücretlerin, Kuzey ve Güney Avrupa'nın önde gelen kentlerindeki ücretlere bir hayli yakın olduğunu gösteriyor. Ancak, aynı dönemde İstanbul'un gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat düzeyi Allen'ın örneklemindeki bütün kentlerden daha yüksek olduğu için, İstanbul'daki reel ücretler bu dönemde, diğer Avrupa kentlerindeki reel ücretlerin yüzde 60'ı ile 90'ı arasında değişmektedir. (Grafik 2 ve 3). Reel ücretler 16. yüzyıl boyunca İstanbul'da olduğu gibi, diğer Avrupa kentlerinde de düşme eğilimi içinde olmuştur. Avrupa'nın birçok kentinde 1600'den sonra da düşme eğilimi gösteren reel ücretlerin, İstanbul'da 18. yüzyılın sonlarına kadar çok az değişmiş olması ilginçtir. 17. ve 18. yüzyıllarda İstanbul'daki ücretler Kuzeybatı Avrupa dışındaki ücretlere yaklaşma eğilimi içinde olmuştur. Ancak İstanbul ile Kuzeybatı Avrupa'nın önde gelen kentleri arasındaki –üçte bir ile ikide bir aralığında değişen– ücret farklılığı Sanayi Devrimi'ne kadar devam etmiştir.

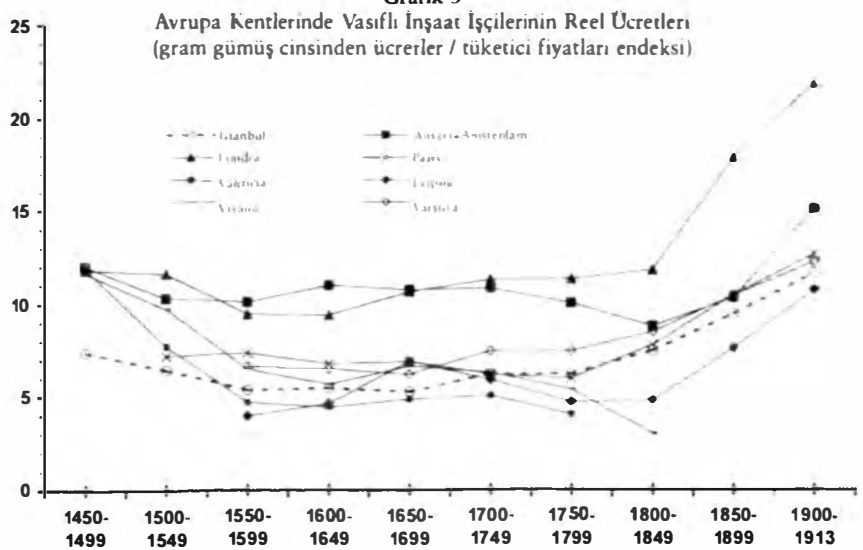
Son yıllarda Jan Luiten van Zanden'in Batı Hollanda için oluşturduğu ücret ve fiyat endeksleri de, Sanayi Devrimi'nden önceki dönemde Doğu Akdeniz ile Kuzeybatı Avrupa arasındaki reel ücret farklılığını incelememize yardımcı olabilecek niteliktedir.[28] 16. yüzyılın ilk yarısında, bu iki bölgedeki düz ve vasıflı inşaat işçilerinin nominal ücretleri karşılaştırılabilir nitelikteydi. İki bölge için de erişilebilen yarım düzineden fazla tüketim malının fiyatı temel alınarak belirlenen tüketici fiyat düzeylerini doğrudan karşılaştırdığımızda, aynı dönemde İstanbul'daki fiyatların yüzde 60 ile 80 arasında değişen oranlarda daha yüksek olduğu görülüyor. Daha sonraki iki yüzyıl boyunca, ya da aşağı yukarı 1750'ye kadar, Batı Hollanda'daki gram gümüş cinsinden ölçülen fiyatların ve fiyat hareketlerini belli bir gecikmeyle izleyen nominal ücretlerin yaklaşık yüzde 250 oranında yükseldiğini görüyoruz. İstanbul'da ise, gram gümüş cinsinden fiyatlar neredeyse değişmezken, reel ücretler hafifçe gerilemiştir. Kısacası, bu karşılaştırma da İstanbul'daki reel ücretlerin Sanayi Devrimi çağına kadar Batı Hollanda'daki reel ücretlerin –üçte bir ile ikide bir arasında– altında kaldığını gösteriyor. Son olarak, İstanbul dizilerinin Hamilton'ın Madrid ve Sevilla için oluşturduğu ücret ve fiyat dizileriyle karşılaştırılması, 1500-1550 ve 1700-1750 dönemlerindeki ücret eğilimlerinin Grafik 2 ve 3'te özetlenenlerle benzer nitelikte olduğunu ortaya koyuyor.[29]

Grafik 2
Avrupa Kentlerinde Düz İnşaat İşçilerinin Reel Ücretleri

Kaynaklar: İstanbul için metne bakınız. Diğer kentler için, Allen (2001).

Grafik 3
Avrupa Kentlerinde Vasıflı İnşaat İşçilerinin Reel Ücretleri
(gram gümüş cinsinden ücretler / tüketici fiyatları endeksi)

Kaynaklar: İstanbul için metne bakınız. Diğer kentler için, Allen (2001).

Yaşam Standartlarının Göstergesi Olarak Ücretler

İstanbul'daki reel ücretler 18. yüzyılın son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık üçte iki oranında artmıştır (Grafik 1). Sonuç olarak, İstanbul ile Kuzeybatı Avrupa kentlerindeki (Londra, Anvers, Amsterdam ve Paris) reel ücretler arasındaki fark Sanayi Devrimi'nden sonra açılmakla birlikte, beklenenden daha azdır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Londra'daki düz işçilerin reel ücretleri İstanbul'dakilerin 2,7 katıydı. Bu rakam Amsterdam ve Anvers için 1,9, Paris için 1,6'dır (Grafik 2).

Bu sonuçlar ücretlerin Batı Avrupa'da daha yüksek olması gerektiği yönündeki temel beklentilerimizi doğrulamakla birlikte, Maddison'ın son dönemde oluşturduğu satın alma gücü paritesine uyarlanmış kişi başına milli gelir dizileriyle yapılan bir karşılaştırma, ortaya gözardı edilemeyecek farklılıklar çıkardı. Maddison'ın dizileri, Türkiye ile sözü geçen dört Batı Avrupa ülkesi (İngiltere, Fransa, Hollanda ve İtalya) arasındaki kişi başına milli gelir farklarının, İstanbul ile karşılaştırılan ülkelerin önde gelen kentlerindeki düz inşaat işçilerinin reel ücretleri arasındaki farklardan daha fazla olduğunu gösteriyor.[30]

Maddison'ın, 1913 yılı için yaptığı, satın alma gücü paritesine uyarlanmış kişi başına milli gelir tahminleri, Türkiye ile İngiltere arasında 1:5, Türkiye ile Hollanda arasında 1:3,8, Türkiye ile Fransa arasında 1:3 ve Türkiye ile İtalya arasında 1:2,3 oranında farklara işaret ediyor. Kısaca söylersek, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye ile bu Avrupa ülkeleri arasındaki satın alma gücü paritesine uyarlanmış kişi başına gelir farkları, İstanbul ve bu ülkelerin önde gelen kentleri arasındaki reel ücret farklarının yaklaşık iki katıdır. Bu, üzerinde daha fazla durulması gereken önemli bir sapmadır.

Bu sapma, kısmen eldeki diziler oluşturulurken yapılan hesaplama hatalarından kaynaklanıyor olabilir. Sözgelimi, İstanbul için oluşturduğumuz ücret dizilerinde hatalar olabilir. İnşaat işçilerinin ücretlerine ilişkin bilgilerimizin çoğu, devletin, orta ve büyük boy vakıfların kayıtlarına dayanmaktadır. Bu nispeten büyük kurumlar, en iyi ustaları çalıştırdıkları için, küçük işverenlerden daha fazla ücret ödemiş olabilirler. Seçilen kimi verilerin temsili nitelik taşımaması durumuna

bütün ücret dizilerinde rastlanır. Yine de bu nitelikteki veriler, İstanbul dizilerinde, diğer Avrupa kentlerinin dizilerine göre daha fazla olabilir. Ancak bunun dışında, ücret dizilerimizin, özellikle çok sayıda gözleme dayandıkları için, oldukça güvenilir olduğu kanısındayız. Aslında, bizim dizilerimizin Londra ile İstanbul arasında gösterdiği reel ücret farkları, daha önce Anadolu kentlerindeki ücretlerle ilgili olarak Boratav, Ökçün ve Pamuk tarafından, Balkanlar'la ilgili olarak da Berov tarafından yapılan çalışmalarda ortaya çıkan farklardan daha büyüktür. Bu çalışmalar, cari kur üzerinden hesaplanmış nominal ücretlerde, 1:2,5 civarında bir farka işaret ediyordu.[31]

İkincisi, İstanbul fiyatlarının Allen'ın çerçevesine yerleştirilmesinde hata yapılmış olabilir. Ancak, fiyat dizilerimizi Allen'ın çerçevesine yerleştirirken İstanbul ile çeşitli Avrupa kentlerine ilişkin birçok fiyat dizisini karşılaştırdığımız için, bu hesaplamaların hata payını düşük görüyoruz. Ayrıca, 1900-13 dönemi için nominal fiyat düzeyinin yükseltilmesi ve reel ücretlerin düşürülmesi, sadece İstanbul fiyatlarını bitiş noktasında Londra'nınkilere yaklaştırmakla kalmayacak, aynı zamanda İstanbul fiyatlarını zaman içerisinde yükselterek, İstanbul ile Londra arasında 16. yüzyılın ilk bölümü için 1:2 olan reel ücret farkını büyütecektir. Oysa 1914'e kadar geçen dört yüzyıllık sürede, İstanbul için oluşturduğumuz reel ücret dizileri ortalama olarak zaten yüzde 20 ile 30 arasında artış göstermektedir.

Üçüncüsü, Maddison'ın yüksek ve düşük gelirli ülkeler arasındaki kişi başına milli gelir farklarını ölçerken kullandığı yöntemlerde sorunlar olabilir. Leandro Prados de la Escosura, son dönemde yaptığı bir çalışmada, 1820 sonrası dönemle ilgili olarak, ABD ve Avrupa ülkeleri için daha farklı ulusal gelir dizileri oluşturdu. Maddison'ın kişi başına milli gelir dizileri, en son yılın verilerinden başlayarak ve yıllık büyüme hızlarını kullanarak geriye doğru gidiyordu. Oysa, Prados de la Escosura, yine satın alma gücü paritesine göre uyarlanmış olan tahminler için cari fiyatları kullanan kestirme bir yöntem geliştirdi. Onun ölçümleri yüksek ve düşük gelirli ülkeler arasındaki kişi başına gelir farklarını daha küçük gösteriyor. Böylelikle, sözgelimi Maddison tarafından 1913'te 1:5 olarak ölçülen Türkiye ile İngiltere arasındaki fark, Prados de la Escosura dizilerinde yaklaşık 1:3'e düşüyor.[32]

Muhtemel hata kaynaklarını bir ölçü de olsun belirlememize karşın, dizilerde yapılacak iyileştirmelerin kentsel reel ücret ile kişi başına milli gelir dizileri arasındaki sapmayı tümüyle gidereceğinden kuşkuluyuz. Bu sapmaya katkıda bulunması muhtemel bir dizi başka etken olduğunu düşünüyoruz. Bunlardan birincisi, 19. yüzyılla birlikte, İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerindeki inşaat işçilerinin nominal ücretleri arasında önemli farklar ortaya çıkmış olmasıdır. 1850 ile 1914 yılları arasında, İstanbul'daki nominal ücretler, Türkiye'nin sınırları içerisindeki diğer kentlerdeki ücretlerden –yüzde 40 ile 50 arasında değişen oranlarda– daha yüksekti. Buna karşılık resmi veriler, 1913-14 yıllarında, İstanbul'daki tüketicilerin satın aldıkları zorunlu malların fiyatlarının, Türkiye'nin önde gelen yirmi kentindeki fiyatların ortalamasından daha düşük olduğunu gösteriyor.[33]

İkincisi, 19. yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar, kentsel bölgelerde gitgide artan bir işgücü kıtlığı olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Anadolu, 20. yüzyılın ortalarına kadar, işgücü ve sermayenin kıt, toprağın daha bol olduğu bir bölgedir. Bu durum, tarımda küçük köylü mülkiyetini ve üretimini desteklemiştir. Toprağın bol olması ve küçük köylü üretiminin yaygınlığı, kırdan kente göçü yavaşlatmış, böylece kent bölgelerinde işgücü kıtlığına yol açmış olmalıdır. Nitekim Boğaç Ergene, son yıllarda yaptığı bir çalışmada, 19. yüzyılda Anadolu kentlerinde gitgide artan işgücü kıtlığı ile kentsel ücretler ve kırsal gelirler arasında gittikçe açılan farklara ilişkin kanıtlar sunuyor, 19. yüzyılda kentsel reel ücretlerdeki artışların, kişi başına milli gelirdeki artışları geçmiş olabileceğini belirtiyor.[34]

Kentlerle kırsal alanlar arasındaki bu farklılıklar, yukarıda sözü edilen bölgesel farklarla birleştiğinde, İstanbul bölgesiyle ülkenin geriye kalanı arasında, kişi başına nominal gelir açısından büyük bir fark yaratacaktır. Vedat Eldem'in tahminine göre, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, büyük ölçüde kentsel bir bölge olan İstanbul'un kişi başına gelir düzeyi, bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ortalamasının iki katıdır.

Bütün bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kentlerindeki inşaat işçilerinin günlük ücretlerinin, kişi başına gelirden yüksek olduğunu gösteriyor. Jaime Reis de, son dönemde yaptığı bir çalışmada, kişi başına milli gelirin göstergesi olarak kentteki ücretleri kullanırken ben-

zer güçlüklerle karşılaşmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'nın çevresindeki iki ülke grubunu karşılaştırırken, İspanya ve İtalya'nın başkentlerindeki inşaat işçilerinin günlük ücretlerinin, İskandinavya'daki karşılaştırılabilir ücretlerle aynı düzeyde olduğunu gözlemler. Ama bütün diğer göstergeler, kişi başına gelir düzeyinin kuzey ülkelerinde çok daha yüksek olduğu yönündedir.[35] Ancak yelpazenin öte tarafında, 19. yüzyılda, Milano ve Floransa'daki inşaat işçilerinin reel ücretleri, İtalya'nın aynı dönem için oluşturulan kişi başına milli gelir dizilerine kıyasla daha düşük gözüküyor.[36]

Sonuçlar

Erken modern dönemdeki (1500-1800) dünya ekonomisi ile ilgili önemli sorulardan biri, günümüzün gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri arasındaki gelir farklarının ortaya çıkışı ve evrimi hakkındadır. Bu çalışmada, çok sayıda arşiv belgesi kullanılarak, 15. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadar, İstanbul ve Güneydoğu Avrupa'daki diğer Osmanlı kentlerinde çalışan düz ve vasıflı inşaat işçilerinin ücretlerindeki uzun dönemli eğilimler belirlenmiştir. Bu fiyat ve ücret dizileri, daha sonra, aynı dönemde Avrupa kentlerindeki fiyat ve ücret eğilimlerinin daha geniş çerçevesi içerisine yerleştirilmiştir. Kentli işçilerin ücretlerinin bütün bir ülkenin yaşam standardının göstergesi olarak kullanılması kuşkuyla karşılanabilir. Yine de, üretim ve gelirle ilgili güvenilir bilgilerden yoksun olduğumuz düşünülürse, reel ücret dizileri, 19. yüzyıl öncesindeki dönemler için, yaşam standardının uzun dönemli eğilimleri için en iyi gösterge olma özelliğini koruyor.

Oluşturduğumuz endeksler, kentlerdeki düz inşaat işçilerinin reel ücretlerinin 16. yüzyılda yüzde 30 ile 40 arasında azaldığını, daha sonra 18. yüzyıl ortalarına kadar pek değişmediğini, 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar yüzde 20 ile 30 arasında, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında ise yüzde 40 oranında arttığını gösteriyor. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, düz inşaat işçilerinin reel ücretleri 1500'deki düzeyinin yüzde 10 ile 20 kadar üzerindeydi. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında vasıflı işçilerin ücretleri düz işçilere göre daha hızlı yükseldiği için, vasıflı işçilerin 1914'teki reel ücretleri, 1500'deki düzeylerinin yüzde 50 kadar üzerindeydi.

Bu sonuçların Allen'ın diğer Avrupa kentlerine ilişkin bulgularıyla karşılaştırılması, bizi üç önemli sonuca götürüyor. Birincisi, Osmanlı kentlerindeki reel ücretler, 1750'de, 1500'deki düzeyinin altındadır. Ama bu gerileme, aynı dönemde Avrupa'nın birçok bölgesinde gözlenen gerileme kadar büyük değildir. Bu nedenle 18. yüzyılın ortalarına kadar, İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerindeki reel ücretler, Avrupa'nın birçok bölgesindeki kentsel ücretlere oldukça yakındır. İkincisi, karşılaştırmalarımız 16. yüzyılın başında, Kuzeybatı Avrupa'daki (Amsterdam, Anvers ve Londra) reel ücretlerin İstanbul'dakilerden yüksek olduğunu, bu farkın Sanayi Devrimi'ne kadar neredeyse değişmediğini gösteriyor. Bu sonucun ileride yapılacak başka araştırmalarla da sınanmasında yarar görüyoruz. Üçüncüsü, Sanayi Devrimi'nin ardından, özellikle 1850'den sonra, Avrupa'nın birçok bölgesindeki kentlerde reel ücretlerin eğilimi yükselme yönündedir. Bu dönemde, Batı Avrupa'daki reel ücretler Doğu Akdeniz'dekilerden daha fazla yükselmiş, aradaki fark büyümüştür.

Reel ücret dizilerimiz, Osmanlı kentlerindeki ücretlerde, başlangıcı 16. yüzyıla kadar uzanan, ılımlı ama istatistiki olarak anlamlı bir yükselme eğilimine de işaret ediyor. Bu eğilim, işgücüne olan talebin yavaş ama sürekli bir biçimde arttığını gösteriyor. Bu sonucu yorumlamakta zorlanıyoruz. Çünkü, konuyla ilgili yazında, özellikle 1850'den önceki dönem için, uzun dönemli bir büyüme eğilimine ilişkin herhangi bir bulgu yoktur. Yeni verilerin ışığında, Sanayi Devrimi'nden önceki dönemde Doğu Akdeniz çevresinde verimliliğin yavaş ve ılımlı bir biçimde yükselme olasılığı üzerinde daha fazla düşünmemiz gerektiğine inanıyoruz.

Ulaştığımız sonuçlar bizi Osmanlı yaşam standartları ile ilgili olarak, gerek erken modern dönem ve gerekse Sanayi Devrimi sonrası hakkında, ihtiyatlı ve iyimser bir yeniden değerlendirmenin gerekli olduğu noktasına getiriyor. Ortaya çıkan tablo, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1600'den sonra sürekli olarak gerilediği tezinin reddedilmesi gerektiğini savunan Osmanlı tarihçilerinin görüşleriyle de uyumludur. Son yıllarda Osmanlı tarihçiliğinde Osmanlı devletinin ve toplumunun, 17. yüzyıldan itibaren değişen koşullara uyum sağlama ve yeniden örgütlenme becerisini gösterdiğinin altı çiziliyor. Osmanlı devleti, bu dönemde, pragmatizmi ve esnekliği ile, sadece askeri teknolojisini değil, mali,

finansal ve parasal kurumlarını da yeni koşullara uyarlamayı başarmıştır. Bu pragmatizm ve esneklik, "Avrupa'nın hasta adamı"nın neden bu denli uzun ömürlü olabildiğinin açıklanmasında yardımcı olabilir.

Ek: Endekslerdeki Uzun Dönemli Eğilimler

Fiyatlar, nüfus ve reel ücretleri esas alarak, bu dört buçuk yüzyılı beş döneme ayırmayı tercih ettik. Her alt-dönemin temel eğilimlerini belirlemek amacıyla, regresyonlar kullanılmıştır.[37]

1469'dan 1585'e kadar süren ilk dönemin temel özellikleri, parasal istikrar, nüfus artışı ve gram gümüş cinsinden fiyatların yükselişidir. Uzun dönemli eğilimler, bu dönemde paranın gümüş içeriğinin yılda yüzde 0,52 oranında azaldığını; fiyatların yılda yüzde 1,13 oranında arttığını; reel ücretlerin ise yılda yüzde 0,64 oranında azaldığını gösteriyor.

1585'ten 1690'a kadar olan ikinci dönemde, azalan nüfusun yanısıra, yüksek düzeyde bir para ve fiyat istikrarsızlığı söz konusudur. Paranın gümüş içeriği çok fazla dalgalanmış, yılda yüzde 1,05 oranında azalmıştır. Bu dönemde fiyatlar yılda yüzde 0,67 oranında; reel ücretler ise yılda yüzde 0,29 oranında yükselmiştir.

1690'dan 1768'e kadar olan üçüncü dönem, yine para ve fiyat istikrarının olduğu bir dönemdir. Paranın gümüş içeriği yılda yüzde 0,30 oranında azalmış; fiyatlar yılda yüzde 0,44 oranında yükselmiş; reel ücretler ise yılda yüzde 0,15 oranında düşmüştür.

1769'dan 1843'e kadar olan dördüncü dönemin temel özellikleri, Osmanlı tarihinin en büyük tağşişleri, yüksek enflasyon ve yükselen reel ücretlerdir. Bu dönemde, paranın gümüş içeriği yılda yüzde 3,49 oranında azalmış, fiyatlar yılda yüzde 3,81 oranında artmış, reel ücretler ise yılda yüzde 0,49 oranında yükselmiştir. Savaşların sıklığı, reel ücretlerdeki yükselme eğilimine katkıda bulunmuş olabilir.

1844'ten 1914'e kadar olan beşinci dönemde, çift metale dayalı istikrarlı bir para, hızla genişleyen uluslararası ticaret ve istikrarlı fiyatlar gözlenmektedir. Paranın gümüş içeriği değişmemiş; fiyatlar yılda yüzde 0,67 oranında; reel ücretler ise yılda yüzde 0,21 oranında yükselmiştir. Fiyat artışlarının çoğu, dönemin başlarında, önceki dönemde yapılan tağşişlerin gecikmeli sonucu olarak gerçekleşmiştir.

NOTLAR

I SEÇİCİ KURUMSAL DEĞİŞİM VE OSMANLININ UZUN ÖMÜRLÜLÜĞÜ
(Sayfa 1-18)

1 Barkey (1994); Osmanlıların 17. ve 18. yüzyıllarda yeni askeri teknolojileri yakından izlediklerini ve benimsediklerini vurgulayan yeni bir çalışma için bkz. Grant (1999).
2 Kafadar (1995); Lowry (2003).
3 Barkan (1942) ve Akgündüz (1990-94).
4 Osmanlıların sınır vilayetlerindeki esnek yönetim anlayışı ve uygulamaları için bkz. Agoston (2003).
5 Jennings (1973).
6 Mandaville (1979).
7 Çizakça (2000): 27-70.
8 Pamuk (1999b) (bkz. bu kitap içinde 2. Bölüm).
9 Osmanlıların sınır bölgelerindeki para politikaları ve uygulamaları için bkz. Pamuk (2003) (bkz. bu kitap içinde 5. Bölüm).
10 Genç (1975); Özvar (2003).
11 Salzmann (1993).
12 Pamuk (2000b); Özmucur ve Pamuk (2002) (bkz. bu kitap içinde 12. Bölüm).

II OSMANLI EKONOMİSİNDE DEVLET MÜDAHALECİLİĞİNE YENİDEN BAKIŞ
(Sayfa 19-30)

1 Sözü edilen dönemdeki toplumların çoğunluğunda, siyasi, idari ve mali alanlardan bağımsız bir iktisadi alandan söz etmenin kolay olmadığını da eklemek gerekir. Bkz. Miller (1963); İslam toplumlarındaki iktisat politikası uygulamalarının sorunları hakkında benzer bir tartışma için, bkz. Ülgener (1944) ve Ülgener (1984).
2 Charles Tilly, Avrupa'daki kent merkezlerinin iaşesi bağlamında, bu sürecin ayrıntılı bir incelemesini sunmaktadır. Bkz. Tilly (1975).
3 Carlo Cipolla, Ortaçağ İtalyası'nın ticaret ağırlıklı kent devletlerinde, tüccarlarla devlet arasında neredeyse tam bir özdeşlik olduğuna dikkati çekmektedir. Cipolla'ya göre bu kentlerde "tüccarlar loncası sık sık *'l'Etat c'est moi'* (devlet benim) deyimine yakışacak biçimde davranıyordu." Osmanlı tüccarları ise böyle bir iddiada bulunamazlardı. Abraham Udovitch'in 11. yüzyıl Mısır tüccarları için söylediği gibi, Osmanlı tüccarları, olsa olsa, *"l'Etat n'est pas contre moi"* (devlet bana karşı değil) diyebilirlerdi. Cipolla (1963a): 97 ve Udovitch (1988).
4 Genç (1989); benzer bir tartışma için, bkz. İnalcık (1970); İnalcık ve Quataert (1994): 44-54. 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı iktisadi düşüncesi için, bkz. Sayar (1986): 55-165 ve Ülgener (1984): 66-102.

5 İnalcık (1994); Güçer (1987); ayr. Brummett (1994): 131-74.
6 İnalcık (1971); İnalcık (1970).
7 Ülgener (1951): 92-189.
8 İslamoğlu ve Keyder (1977).
9 Ülgener (1944); Kütükoğlu (1983): 3-38; Sayar (1986): 55-165; Uluçay (1942). Narhın idealize edilmiş bir yorumu için, bkz. Tabakoğlu (1987). 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılda büyük Osmanlı kentlerinde günlük iktisadi yaşamı düzenleyen yasalar için bkz. Barkan (1942-43). Kentlerin hububat gereksinimlerini sağlamayı amaçlayan Osmanlı uygulamaları için bkz. Güçer (1964).
10 Osmanlıların narh konusundaki tavırlarında 1650'den sonra değişiklik olduğuna işaret eden Ahmed Güner Sayar bu konuda önemli bir istisna oluşturuyor; bkz. Sayar (1986): 73-74.
11 Narh listeleri en sık olarak 1585-1640 ve 1785-1840 dönemlerinde hazırlanmıştır. Bunlar parasal açıdan ve fiyat hareketleri bakımından Osmanlı tarihinin en istikrarsız dönemleridir. bkz. Pamuk (1999a): 8. ve 12. bölümler. Kimi narh listelerinin arşivlerden kaybolduğunu dikkate alsak bile, bu dönemsel farklılaşma değişmeyecektir. Örneğin, İstanbul'un surlar içinde kalan bölgesine bakan 1 numaralı mahkemenin kayıtları eksiktir. Ancak biz narh uygulamalarını Üsküdar ve Galata mahkemelerinin kayıtlarından da ayrıntılı olarak izledik. Narh listeleri uzerinde yapılan bu çalışma, İstanbul'da fiyat ve ücretlerin tarihi üzerine yaptığımız daha büyük bir araştırmanın parçasıdır; Pamuk (2000b) ve Özmucur ve Pamuk (2002) (bkz. bu kitap içinde 12. bölüm).
12 İstanbul, hinterlandına bağımlı, çok büyük ve tüketici bir kentti. Başkentin iktisadi yaşamı ve bu alandaki devlet müdahaleciliği üzerine en önemli çalışma, uzun yıllar önce hazırlanmıştır; bkz. Mantran (1962): 233-86. Ayrıca İnalcık ve Quataert (1994): 179-87.
13 Örnegin bkz. İnalcık (1960); Masters (1988) ve Goffman (1990) [Türkçe basım: Goffman (1995)].
14 Bkz. Pamuk (1999a).
15 Kafadar (1986): 86; ayrıca Fleischer (1986): 279 [Türkçe basım: Fleischer (1996)].
16 Osmanlı ekonomisinde sikke kullanımı 16. yüzyılda doruğa ulaşmıştır. Buna karşılık, 15. ve özellikle de 17. yüzyıllarda sikke darlıklarına raslanıyordu. Bkz. Pamuk (1999a): 3., 4., 7. ve 9. bölümler.
17 Spufford (1988); Hennequin (1974a); Hennequin (1974b); Goitein (1967).
18 Pamuk (1999a): 4., 12., 14. bölümler.
19 Thompson (1971).
20 İnalcık (1970); Masters (1988): 6. Bölüm.
21 Miller (1963): 290-340; Cipolla (1963a).
22 Bkz. Naima (1968), IV: 1826-27 ve VI: 2520-25; ayr. İnalcık (1970): 215 ve Sayar (1986): 110-12. Avrupa'da merkantilizm için, krş. Heckscher (1955); Coleman (1969) ve Ekelund Jr. ve Hebert (1990): 42-72.
23 Eldem (1999): 260-94.

IV GENİŞ İMPARATORLUKTA PARA POLİTİKASI: DEVLET NE KADAR MÜDAHALECİYDİ, NE KADAR GÜÇLÜYDÜ? (Sayfa 43-54)

1 Pamuk (1993).
2 Barkan (1970), (1975) ve Sahillioğlu (1978).
3 Pamuk (1995).
4 Barkan (1970).
5 Spufford (1988).
6 Barkan (1970), (1975) ve Sahillioğlu (1978).
7 Genç (1989).
8 Pamuk (1994): 952-53. Ayrıca bkz. Faroqhi (1978b) ve Jennings (1973).
9 Örneğin bkz. Barkan (1942).
10 Ortaçağ İslam devletlerinin para konusundaki uygulamaları için bkz. Hennequin (1974a) ve (1974b).
11 Örneğin bkz. İnalcık (1965).
12 İhtisab kanunnamelerinin metinleri çeşitli tarihlerde Barkan, Beldiceanu, Anhegger-İnalcık ve Mantran tarafından yayımlanmıştı. Bu konuda son yıllarda yapılan daha kapsamlı bir derleme için bkz. Akgündüz (1990-94): c. 1, 2 ve 3.
13 Bu kanunnamelerin en önemlileri şunlardır: "İstanbul ve Edirne Altın Yasaknamesi", "Anadolu Eyaleti Gümüş ve Eski Akça Kanunnamesi", "Darphane Kanunnamesi", "Rumeli Pul (Mangır) kanunnameleri", "Sarrafiye Kanunnamesi", "Serez Sancağı Kanunnamesi", "Kratova Maden Kanunnamesi". Fatih dönemi kanunnameleri de daha önce Barkan, Beldiceanu ve Anhegger-İnalcık tarafından yayımlanmıştı. Son yıllarda yapılan bir derleme için bkz. Akgündüz (1990-94): c. 1.
14 Spufford (1988): 289-362 ve Day (1978).
15 Pamuk (1991) ve (1993).
16 Pamuk (1994): 950-53.
17 Pamuk (1993), ayrıca Mantran (1986), I: 2. Bölüm.
18 Pamuk (1991).
19 Pamuk (1994), bkz. Tablolar.
20 Pamuk (1994): 953-57.
21 *Reales de a ocho* 17. yüzyılda dünya ekonomisinin en önde gelen parasıydı. Bu sikke Balkanlar ve Anadolu'da riyal guruş olarak tanınmaktaydı.

V OSMANLI PARA DÜZENİ VE AVRUPA'DAKİ SINIR BÖLGELERİ, 1500-1700 (Sayfa 55-64)

1 Pamuk (1999a): 4. ve 6. bölümler.
2 Barkan (1942) ve Akgündüz (1990-94).
3 Erüreten (1985): 14-15; Schaendlinger (1973): 93-106 ve Sreckovic (1987): 5-92.
4 Gedai (1988): 102-19; Elemer (1986) ve Zimanyi (1987): 17-27.
5 Murgescu (1996): 69-201 ve Maxim (1975).
6 Maxim (1983) ve Murgescu (1994).

7 Fisher (1978): 1-36 ve İnalcık (1944).
8 Fisher (1978): 8-19.
9 Agat (1982): 14-15.
10 İnalcık (1993a): 151.
11 Agat (1982): 18-28.
12 Hanlığın İstanbul karşısındaki konumu için, bkz. Fisher (1978): 1-36.
13 Fisher (1978): 58-69.
14 Agat (1982): 36.

VII FİYAT DEVRİMİ'NİN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ YANSIMALARINA YENİDEN BAKIŞ
(Sayfa 77-101)

1 Ramsey (1971); Braudel ve Spooner (1967) ve Vilar (1976): 16.-21. bölümler. Eski Dünya ülkelerindeki, en önemlisi Hindistan ve Çin'deki fiyat eğilimleri hakkında çok az şey biliyoruz. Hindistan için, bkz. Habib (1982); Moosvi (1987) ve Subrahmanyam (1991). Ve Çin için, bkz. Atwell (1982).
2 Cipolla (1955).
3 Hamilton (1929) ve Hamilton (1934).
4 Braudel (1949); İnalcık (1951). On yıl sonra Bernard Lewis Amerika'dan gelen gümüşün başlattığı gelişmelerin Osmanlı'nın gerilemesindeki katkısı üzerinde durdu: Lewis (1961): 29-30.
5 Barkan (1975). Ayrıca bkz. Barkan (1970).
6 Barkan (1975): 5-7.
7 Bu konuda önemli bir istisna için bkz. Sundhaussen (1983). Ayrıca, Ljuben Berov'un ayrıntılı deneysel çalışması: Berov (1976). İngilizce bir özet için, bkz. Berov (1974); Çızakça (1976-1977) ve Çızakça (1980). Bu çalışmada, Osmanlı ipek sanayiinin, mamul malların fiyatlarının hammadde fiyatlarının gerisinde kalması nedeniyle gerilediğini ileri sürmektedir. Kafadar (1991): 381-400, aynı konuya, zihniyet tarihi açısından yaklaşmaktadır. Subrahmanyam (1991), Güney Asya ile karşılaştırmalı bir yaklaşım geliştirme çabasındadır. Ancak, Yakındoğu ya da Batı Asya analizi zayıf kalmaktadır.
8 Bodin, M. De Malestroict'in *Paradoxes sur le faict des Monnoyes*'una cevaben yazdığı *Response* dolayısıyla, Paranın Miktar Kuramı'nın "mucidi" olarak kabul edilmektedir. Bkz. Schumpeter (1954): 311-12.
9 Hamilton (1929) ve Hamilton (1934); Braudel (1949) ve Braudel (1972), I: 462-542; Spooner (1972). Parasalcı yaklaşımın son değerlendirmelerinden biri için, bkz. Fisher (1989). Ayr. bkz. Flynn (1984) ve Flynn (1986).
10 Hamilton (1929) ve Hamilton (1934).
11 Braudel (1949): 426.
12 Flynn (1978). Carlo Cipolla, İtalya'da fiyatların İspanyol gümüşünün gelişinden daha önce arttığını; bu nedenle, İtalya'daki enflasyonun parasal değil içsel nedenlere bağlı olduğunu ileri sürüyordu: Cipolla (1955).
13 Flynn (1984): 401. Nötron analizine dayanılarak, Potosı gümüşünün İspanyol sıkkelerinde kullanıldığı, ama Fransa, İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ve İran gibi Eski Dünya'daki devletlerin sikkelerinde kullanılmadığı ortaya konulmuştu: Gordus ve Gordus, Ladurie ve Richet (1972) ve Gordus ve Gordus (1981).

14 Morineau (1985): 564. Arthur Attman ve Ward Barrett'ın kıtalararası değerli maden akımları üzerine yaptıkları son çalışmalar da, Morineau'nun yaklaşımını doğrulamaktadır: Attman (1986) ve Barrett (1990).

15 Flynn ve Giraldez (1995b); Flynn ve Giraldez (1995a) ve von Glahn (1996): 1., 4., 7. bölümler.

16 Brenner (1962) ve Brenner (1963).

17 McCloskey (1972).

18 Miskimin (1975).

19 Goldstone (1984). Goldstone, daha sonra yazdığı bir kitapta, erken modern dönemde, İngiltere'den Çin'e kadar Avrupa ve Asya'nın birçok bölgesinde başgösteren toplumsal huzursuzluk, ayaklanma ve devrimleri nüfus artışı, yükselen fiyatlar ve mali bunalımlarla açıklamaya devam etti: Goldstone (1991a). Bir makalesinde ise, Avrupa ve Asya'daki uzun dönemli nüfus döngülerini, iklime, meteorolojik dizilere ve güneş sistemindeki değişikliklere bağladı: Goldstone (1991b). Ama Osmanlı örneğini kendi çerçevesine oturtmak için kullandığı verilerin bir bölümü, maalesef gerçeklikle bağdaşmıyor. Sözgelimi, elimizde, 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı nüfusunun ve gerçek ücretlerinin gerilediğine ilişkin bir veri bulunmuyor; Goldstone (1991b): 55.

20 Lindert (1985).

21 Mayhew (1995).

22 Perlin (1987) ve Subrahmanyam (1991).

23 Hamilton (1929): 355-56; Wallerstein (1984): 70-85.

24 Bkz. Ramsey (1971): "Giriş."

25 Braudel (1984), III: 471-73.

26 Faroqhi (1978a); Faroqhi (1979); Faroqhi (1977, 1979). Ayrıca, kırsal ekonomi ile ilgili çalışmalar için, bkz. İnalcık (1993b) ve Faroqhi (1995).

27 Jennings (1973) ve İnalcık (1981).

28 Barkan (1975): 8-17.

29 Yıllık fiyat ve ücret dizilerine ve bütün veri kaynaklarının listelerine ilişkin ekleri de içeren ayrıntılı sonuçlar için bkz. Pamuk (2000b).

30 İmaret hesap defterleri büyük ölçüde İstanbul'daki Osmanlı arşivleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver ve Evkaf Nezareti, Haremeyn Muhasebeciliği arşivlerinden elde edilmiştir. Saray mutfağının (Matbah-ı Âmire) hesap defterlerine Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Devlet Başmuhasebe, Matbah Emini arşivinden ulaşılabilir. Kadılar tarafından onaylanan narhlara ilişkin verilere İstanbul'daki Galata ve Üsküdar şer'i mahkeme kayıtlarından ulaşılabilir. Bazı narh listeleri yayımlanmıştır. Örneğin, bkz. Kütükoğlu (1983).

31 Sarayın hesap defterlerinden, iki tür çuha için uzun dönemli fiyat dizileri oluşturmak mümkündür: yerli çuha ve İngiltere'den ithal edilip, *londrin* adı verilen çuha. Fiyatlarına bakıldığında, bunların sıradan insanlar değil yüksek gelir grupları tarafından tüketildiği anlaşılmaktadır: Sahillioğlu (1973-1974). Bu nedenle, kumaş fiyatları genel endekse dahil edilmemiştir.

32 Barkan (1962-1963) ve Barkan (1981), 1555-56 için 1-71.

33 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesmekte olan darphanelere, aynı miktarda gümüşten 800 akçe kesmeleri talimatı verilmişti. Bu dönemin parasal tarihine ilişkin daha fazla ayrıntı için, bkz. Pamuk (1997).

34 Akçenin gümüş içeriğinin azalışı, gerek altın sultani ve gerekse Avrupa sikkeleri karşısındaki kur değerlerinden açıkça görülmektedir. Örneğin, akçenin sultani karşısındaki değeri 1620'de 120 iken 1624'te 400'e gerilemiş, sonra tekrar 120'ye çıkmıştır.

Bu dönemde, akçe, gümüş içeriğinin yaklaşık üçte ikisini yitirmiştir: Sahillioğlu (1965): 227-34. Bu dönemde, akçenin Avrupa sikkeleri karşısındaki değeri için, bkz. Pamuk (1994): 963. Akçenin gümüş içeriğindeki azalmanın farkında olan Barkan, Sahillioğlu'nun çalışmasına gönderme yaparak akçenin kur değerlerine değinmış, ancak hesaplamalarında gerekli düzeltmeleri yapmamıştı: Barkan (1975): 14.

35 Barkan (1975): 16 ve Barkan (1964): 235-377.

36 Bu dönemde Balkanlar'daki fiyat artışlarına ilişkin daha ayrıntılı veriler için, bkz. Berov (1976): "Fiyat Koşullarındaki Değişmeler" bölümü.

37 Barkan (1975): 3-6.

38 Barkan (1970).

39 Barkan (1970): 581-84.

40 Barkan (1970): 589-95.

41 Bkz. bu bölüm içinde s. 79-84.

42 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda nüfus artışı ve kentleşme için, bkz. Barkan (1957); Cook (1972); Erder, (1975); Erder ve Faroqhi (1979) ve Jennings (1976).

43 Barkan (1975): 17-27.

44 İnalcık (1980): 289, 311.

45 Savaşların getirdiği mali yükler için, bkz. Sundhaussen (1983): 179.

46 Barkan (1975): 23-24.

47 İnalcık (1980).

48 *A.g.e.*

49 *A.g.e.*

50 Pamuk (2000b): 4. Bölüm. Gerçek ücretler, 16. yüzyılda Avrupa'da da azalmıştır.

51 "Avrupa ile yeni ticaretin zanaatlere dayalı Osmanlı sanayiinde durgunluga yol açtığı açıkça görülmektedir. (...) Sürekli gelişen Avrupa sanayii karşısında, Osmanlı sanayii dünya ekonomisinin yeni koşullarına uyum gösterebilmek için gerekli dinamizmi bulamadı. Osmanlı ile Avrupa sanayileri arasındaki fark giderek açılırken, Osmanlı düzeni çürümeye mahkûm oldu. (...) Yeni Avrupa ticareti, 16. yüzyıldaki Osmanlı iktisadi durgunluğunun en önde gelen nedenleri arasında sayılmalıdır"; Barkan (1975): 7-8.

52 Çizakça (1980).

53 Faroqhi (1994).

54 Genç (1995a) ve Genç (1994).

VIII OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA FİYATLAR VE ENFLASYON, 1469-1914 (Sayfa 103-122)

1 Bu çalışmada kullanılan vakıf hesap defterlerinin büyük bir bölümüne, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan Maliyeden Müdevver (MM), Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi (BŞM), Evkaf Defterleri (EV), Evkaf Nezareti Haremeyn Muhasebeciliği tasniflerinden erişilebilir. Topkapı Sarayı mutfagının hesap defterlerine ise, yine Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki Bab-ı Defteri, Matbah Emini (D.BŞM.MTE), Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi (D.BŞM), MM, Kâmil Kepeci (KK), Cevdet Saray (CS), Maliye Nezareti Mesarifat Muhasebesi (ML.MSF), Bab-ı Defteri Odun Emini (D.BŞM.ODE . Bab-ı Defteri İstanbul Ağası (D.BŞM.ISA) tasnif-

lerinden ve Topkapı Sarayı Arşivleri'ndeki Dosya (D) tasniflerinden erişilebilir. Kadılar tarafından onaylanan narh listeleri, İstanbul'daki Suriçi, Üsküdar ve Galata şer'i mahkeme arşivlerinden alınmıştır. Bu çalışmada kullanılan arşiv belgelerinin tam listelerine, yıl bazında, Pamuk (2000b), Ekler bölümünden erişilebilir.

2 Bu dört gıda endeksinin yıllık değerleri, yer darlığı nedeniyle burada verilmemiştir. Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Pamuk (2000b): Tablo: 2.2, 2.3.

3 Sahillioğlu (1973-1974).

4 Pamuk (2000b): 1. Bölüm.

5 Temel gıda mallarının gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatlarına ilişkin ayrıntılı endeksler ve gıda malları ile mamul malların ticaret koşulları, İstanbul'a ilişkin veriler üzerinden belirlenmiştir; Pamuk (2000b): 2. Bölüm.

6 Berov (1976). Aynı konudaki özet bilgiler için, bkz. Berov (1974).

7 Pamuk (2000b); Raymond (1973-1974). Bu hesaplamalar için Kahire *para*sının gümüş içeriği, Pamuk (1999a): 104 ve 191'den alınmıştır.

8 Pamuk (2000b): Grafik 3.2.

9 16. ve 17. yüzyıllardaki gümüş enflasyonunun boyutları, nedenleri ve sonuçları hakkında farklı görüşler için, bkz. Barkan (1975) ve Pamuk (2001) (bkz. bu kitap içinde 7. Bölüm).

10 Cole ve Crandall (1964).

11 Allen (2001).

12 Erken modern dönemde Batı Avrupa'daki kumaş fiyatlarının ölçütü olarak, Jan Luiten van Zanden'in oluşturduğu Hollanda tekstil fiyatları endeksini kullandık. Nominal ve gram gümüş cinsinden ifade edilen bu endeksin bilgilerine *International Institute of Social History*'nin web sitesinden (www.iisg.nl/hwp) ulaşılabilir.

13 İstanbul'a şeker ve kahve önceleri Mısır'dan getiriliyordu. Atlantik kaynaklarından ithalat yapılmaya başlanması, 19. yüzyılda her iki malın fiyatlarında keskin düşüşlere neden oldu.

14 Endeksimiz ithal pamuklu kumaş, şeker ve kahve fiyatlarını 1860'tan itibaren içermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk (2000b).

15 Un, et ve odun fiyatları 1750'den sonra genel endeksten daha hızlı yükseldi. Bu durum, kısmen de olsa, devletin başkentte temel tüketim mallarının fiyatlarını düzenleme girişimlerini sona erdirmese bile azaltmasından kaynaklanmış olabilir.

16 Sanayi Devrimi öncesinde Batı Avrupa'da fiyatları ve eşitsizliği inceleyen bir çalışmada da, 1500'den 1800'e kadar, göreli fiyat hareketlerinin yüksek gelir grupları lehine geliştiği ve bunun gelir eşitsizliğini artırdığı sonucuna varılmaktadır. Hoffman, Jacks, Levin ve Lindert (2002). Bu dört yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reel ücretlerle ilgili olarak bkz: Özmucur ve Pamuk (2002) (bu kitap içinde 12. Bölüm).

IX EN BÜYÜK TAĞŞİŞ, 1808-1844 (Sayfa 123-131)

1 Eğer 1789 yılı başlangıç noktası alınırsa, toplam tağşiş oranı daha da yükselmektedir. 1789 yılına kadar kuruş yaklaşık olarak 8,4 gram gümüş içermekteydi. (bkz. bu kitap içinde 11. Bölüm, Tablo 1.) 1789 ile 1844 yılları arasında Osmanlı birimi gümüş içeriğinin yüzde 88'ini kaybetti. Hem 1808-1844 hem de 1789-1844 için, bunlar Osmanlı tarihinin en hızlı tağşiş oranlarıdır. Osmanlı tarihinin başka hiçbir döneminde para

birimi bu kadar kısa süre içinde bu kadar yüksek oranda tağşişe uğramamıştır. Bu döneme en çok yaklaşan ikinci dönem, 1585-1600 yıllarıdır. Akçe 1585-86 yılında gümüş içeriğinin yüzde 44'ünü kaybettikten sonra, tağşişler sürdü. 1600 yılındaki Tashih-i Sikke işleminden hemen önce, piyasada dolaşan çürük akçelerin gümüş içerikleri, akçenin 1584 yılındaki düzeyinin yaklaşık olarak yüzde 60-70 altına düşmüştü.

2 Akira Motomura 17. yüzyılda, bir başka bağlamda, İspanyol devletinin bir yanda bakır sikkeler ile öte yanda altın ve gümüş sikkeler arasında benzer bir ayırım yaptığına dikkati çekmektedir. İspanyol devleti büyük miktarlarda ürettiği gümüş sikkeleri uluslararası piyasalara sürerek, önemli boyutlarda senyöraj geliri sağlamaktaydı. Dünya piyasalarında sekiz reallik sikkelere olan güvenin sarsılmasını istemediği için de, bu sikkelerin tağşişine yanaşmıyordu. Ancak, iç piyasada tedavül eden ve daha fazla bakır içeren sikkeler, düzenli olarak tağşişe uğramaktaydı; Motomura (1994).

3 Ölçer (1970); Sass (1972); Krause ve Mishler (1994).

4 Bu tazminatın on yıl içinde ödenmesi bekleniyordu. Miktarı ise, Osmanlı devletinin yıllık gelirlerinin yüzde 150'si kadardı. Daha sonra bu miktar Osmanlıların toprak konusunda verdikleri ödünler karşılığında indirilmiştir. Shaw ve Shaw (1977), II: 32; Cezar (1986): 244-301.

5 Bu dönemde kuruşun kur değeri, iki istisna dışında, gümüş içeriğini yakından izlemiştir. Birinci olarak, 19. yüzyılın başında, Napolyon savaşları sırasında Avrupa para birimlerinin değer kaybetmesi nedeniyle, kuruşun değer kaybı yavaşlamış, hatta durmuştur. İkinci olarak, 1828-1833 tağşişleri sırasında, kuruşun gümüş içeriğiyle kur değeri arasındaki bağ kopmuş, bir süre için kuruş da, kâğıt veya bakır para gibi itibari para konumunda kalmıştır.

6 Sussman (1993); Motomura (1994). Ayr. bkz. Bordo (1986).

7 Dönemin Osmanlı gözlemcileri tağşişlerin devlete yarar sağlamadığını, çünkü fiyatlar artarken, kuruş üzerinden toplanan vergi gelirlerinin sabit kaldığını ileri sürüyorlardı. Cezar (1986): 147. Ancak bu görüş, devletin tağşiş edilmiş sikkeleri ilk kez piyasaya sürdüğünde sağladığı geliri dikkate almamaktadır. Böylece savaş koşullarında, mali bunalımın yoğunlaşması ve bürokrasinin zaman ufkunun kısalmasıyla birlikte, kısa vadeli mali hedefler için tağşişe gitmek anlamlı oluyordu.

8 1789 tağşişi sırasında ve daha sonra II. Mahmud döneminin tağşişlerinin bir bölümünde, bu uygulamaya başvurulmuştur. Cezar (1986): 99, 139.

9 Cezar (1986): 79-89, 133-35 ve 239-41.

10 Thompson (1971).

11 Kazgan (1980).

12 İstanbul'da Ermeni cemaati arasında hâlâ anlatılan bir hikâyeye göre, savaştan sonra Rus hükümeti büyük bir tazminat talep etmiş ve Osmanlılar bunu kabul etmek zorunda kalmışlardı. Ancak Osmanlıların sık sık tağşişe başvurduğunu bilen Ruslar, tazminatın eski kuruşlarla ödenmesini şart koşmuşlardı. Osmanlılar kuruşu yine tağşiş edince, ortaya ciddi bir sorun çıktı. Üretilen sikkelerin parlak ve çok yeni görünümleri vardı. Rivayete göre, Osmanlı yöneticileri bunun üzerine Nizam-ı Cedid askerlerini Boğaz kıyısı boyunca, Üsküdar'dan Beylerbeyi'ne kadar sıraya dizdiler ve ellerini açmalarını söylediler. Ondan sonra da yeni sikkeleri Üsküdar tarafından askerlere vermeye başladılar. Elden ele geçirilen yeni sikkeler Beylerbeyi'ne vardığında, tam da eski kuruşlara benzeyen bir görünüm kazanmışlardı. Bu hikâyenin en azından bir boyutu arşiv belgeleriyle desteklenmektedir. Osmanlı yönetiminin savaş tazminatını Macar altını yerine gümüş kuruşla ödemek amacıyla, Rus hükümetiyle giriştiği müzakereler ve bu talebin Ruslar tarafından kabulü için, bkz. H.H. 42935, 46216 ve 20194.

13 Du Velay (1903): 28-44.
14 Cezar (1986): 244-301.
15 Kazgan (1980): 122.

X OSMANLI DEVLETİNİN İÇ BORÇLANMA KURUMLARININ EVRİMİ, 1600-1850
(Sayfa 133-146)

1 Osmanlı mali bürokrasisi ile devletin vergilendirme ve vergi toplama yöntemleri üzerine bir çalışma için bkz. Darling (1996).
2 İnalcık ve Quataert (1994), I: 212-14.
3 Finkel (1988): 261-63.
4 İnalcık (1980).
5 Çizakça (1999): 129-41; ayr. Gerber (1986).
6 Çizakça (1999): 125-29.
7 Genç (1987); Genç (1975).
8 Sarrafların ve Galata bankerlerinin faaliyetleri Pamuk (1999a): 12. Bölüm'de tartışılmaktadır.
9 Genç (1987).
10 Cezar (1986): 81-83; ayr. Genç (1995b).
11 Cezar (1986): 128-34, 198-200.
12 Cezar (1986): 89-92, 137-38.
13 16., 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki kamu maliyesi kurumlarının evrimi için , bkz. Parker (1974); Kindleberger (1993). Osmanlı kamu maliyesi kurumlarını en fazla etkilemiş olduğunu tahmin ettiğimiz Fransa örneği için, bkz. Weir (1989); Velde ve Weir (1992).
14 Akyıldız (1996): 25-49; Davison (1980): 243-44.
15 Akyıldız (1996): 41-49.
16 Akyıldız (1996): 50-90; Davison (1980): 245; Erol (1970): 5-7.
17 Çizakça (1999): 141-70; ayr. Salzmann (1993).
18 Sarraf loncasının 1750 yılında 72, 1835 yılında ise 89 üyesi vardı; Şahiner (1995): 78, 83.
19 Stoianovich (1960).
20 Şahiner (1995): 87-99.
21 A. Udovitch Ortaçağ İslam toplumlarındaki sarrafları "bankasız bankerler" olarak nitelendirmektedir. Bu deyimi, 1840'lar öncesinde Galata bankerleri için de rahatlıkla kullanabiliriz. Udovitch (1981).
22 Kazgan (1995): 17-19.
23 Kazgan (1995): 20; Kazgan (1997): 25-32; Tekeli ve İlkin (1997): 53-54.
24 Kazgan (1995): 120-22; Tekeli ve İlkin (1997): 62-69.
25 Pamuk (1999a): 210-17 ve Pamuk (2000b). Savaş dönemlerinde devletin ek kaynak ihtiyacı daha once görülmemiş boyutlara ulaşıyordu. Osmanlı kredi piyasaları ve kredi kurumları 18. yüzyılda, özellikle devletin iç borçlanmasında bir hayli gelişme göstermelerine karşın, bu büyük talebi karşılayamamıştır. Bkz. bu kitabın içinde 9. Bölüm.

XII OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA VE AVRUPA'DA ÜCRETLER, 1489-1914
(Sayfa 155-180)

1 Abramowitz (1986); Barro (1997) ve Maddison (2001). Ayr. bkz. Hanson (1988) ve Crafts (1983).
2 Maddison (1983) ve (2001).
3 Van Zanden (1999) ve de Vries (1993).
4 Klasik çalışmalar arasında, Beveridge (1936), Hamilton (1934), Phelps Brown ve Hopkins (1956) ve (1981) sayılabilir. Temel sonuçların genel bir özeti için, bkz. Allen (2001).
5 Phelps Brown ve Hopkins (1956) ve (1981).
6 Maddison (2001); Persson (1988) ve de Vries ve van der Woude (1997).
7 Van Zanden (2000): 12 ve de Vries (1994).
8 İnalcık ve Quataert (1994). Yeni bir özet için, bkz. Pamuk (2000a): 228-229.
9 Bu çalışmada kullanılan vakıf hesap defterlerinin büyük bir bölümüne, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan Maliyeden Müdevver (MM), Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi (BŞM), Evkaf Defterleri (EV), Evkaf Nezareti Haremeyn Muhasebeciliği tasniflerinden erişilebilir. Topkapı Sarayı mutfağının hesap defterlerine ise, yine Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki Bab-ı Defteri, Matbah Emini (D.BŞM.MTE), Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi (D.BŞM), MM, Kâmil Kepeci (KK), Cevdet Saray (CS), Maliye Nezareti Mesarifat Muhasebesi (ML.MSF), Bab-ı Defteri Odun Emini (D.BŞM.ODE), Bab-ı Defteri İstanbul Ağası (D.BŞM.ISA) tasniflerinden ve Topkapı Sarayı Arşivleri'ndeki Dosya (D) tasniflerinden erişilebilir. Kadılar tarafından onaylanan narh listeleri, İstanbul'daki Suriçi, Üsküdar ve Galata şer'i mahkeme arşivlerinden alınmıştır. Bu çalışmada kullanılan arşiv belgelerinin tam listelerine, yıl bazında, Pamuk (2000b): Ekler bölümünden erişilebilir
10 Bu dört gıda endeksinin yıllık değerleri, yer darlığı nedeniyle burada verilmemiştir. Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Pamuk (2000b): Tablo: 2.2, 2.3.
11 Şevket Pamuk (2000a): 9-19.
12 Halil Sahillioğlu (1973-74): 415-65.
13 Pamuk (2000a).
14 Temel gıda kalemlerinin gram gümüş cinsinden fiyatlarını içeren ayrıntılı endeksler ve gıda malları ile mamul malların ticaret koşulları, İstanbul verileri esas alınarak belirlenmiştir; Pamuk (2000b): 2. Bölüm.
15 Ayrıntılar için, bkz. Pamuk (2000b): Grafik 3.1 ve ekteki Tablo 5.1-5.6.
16 Berov (1976). Ayrıca, özet için bkz. Berov (1974).
17 Pamuk (2000b): ekteki Tablo 5.7 ve Raymond (1973-74): 17-80. Bu hesaplamalar için Kahire parasının gümüş içeriğinin alındığı kaynak: Pamuk (2000a): 95-101, 172-78.
18 Pamuk (2000b): Grafik 3.2.
19 Erken modern dönemde Batı Avrupa'daki kumaş fiyatlarının göstergesi olarak, burada, Jan Luiten van Zanden tarafından Hollanda için oluşturulan tekstil fiyat endeksi kullanıldı. Hem nominal hem de gümüş cinsinden fiyatları içeren bu endekse, International Institute of Social History'nin web sitesinden ( ) ulaşılabilir.
20 İstanbul'a kahve, 18. yüzyıla kadar Mısır'dan geliyordu. Atlantik'ten ithalat yapılmaya başlanmasından sonra, bu iki malın fiyatı hızla düşmüştür.

21 Endeksimiz, 1860-1914 dönemi için, ithal pamuklu kumaş, şeker ve kahve fiyatlarını içermektedir. Bu çalışmada kullanılan bütün fiyat gözlemleri ve bunlarla oluşturulan endeksler için, bkz. Pamuk (2000b).

22 1500'den bu yana Avrupa'daki fiyatlar ve eşitsizlik üzerine son dönemde yapılan bir çalışmada, Hoffman, Jacks, Levin ve Lindert (2002), 1500 ile 1800 yılları arasında, Batı Avrupa'daki göreli fiyat hareketlerinin, benzer bir biçimde, yüksek gelir gruplarını kayırdığı ve gelir eşitsizliğini artırdığı ileri sürülüyor.

23 Bu çalışmada kullanılan devlet ve vakıflara ait hesap defterlerinin çoğuna, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan Maliyeden Müdevver (MM), Başmuhasebe Kalemi (BŞM), Bab-ı Defterı, Evkaf Defterleri (EV), Bab-ı Defterı, Evkaf Nezareti Haremeyn Muhasebeciliği (EV.HMH), Bina Emini (D.BŞM.BNE) ve Maliye Nezareti ve Mesarifat Muhasebesı (ML.MSF) tasniflerinden erişilebilir. Pamuk (2000b): Ek 7-10, yıllara göre bütün arşiv belgelerinin listesini, İstanbul ve diğer kentlerin yıllık ortalamaları olarak her ücret kategorisindeki nominal günlük ücretleri vermektedir. Ayrıca, hesap defterlerinin çoğu, demir, kireç ve fiyat endekslerinde kullanılmış olan çivi gibi satın alınan malzemelerin fiyatlarını ve listesini içermektedir.

24 Pamuk (2000b): Grafik 5.1-5.4 ve ekindeki Tablo 9.

25 Cole ve Crandall (1964).

26 Allen (2001).

27 Hamilton (1934) ve Hamilton (1947).

28 Van Zanden endekslerine, den erişilebilir. Ayrıca, erken modern donemde Hollanda'daki fiyatlar ve reel ücretler için, bkz. de Vries ve van der Woude (1997): 607-54.

29 Ispanya'ya ilişkin fiyat ve nominal ücret dizileri için, bkz. Hamilton (1934) ve Hamilton (1947): Ekler.

30 Maddison (2001).

31 Boratav, Ökçün ve Pamuk (1985) ve Berov (1979).

32 Prados de la Escosura (2000).

33 İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı (1928).

34 Ergene (1998).

35 Reis (2000).

36 Allen (2001).

37 Poirier (1974) ve Greene (2000).

Osmanlı-Türkiye iktisat tarihi alanının en önde gelen isimlerinden Prof. Dr. Şevket Pamuk'un 1992-2006 yılları arasında kaleme aldığı makalelerden, tematik bir bütünlük içinde derlenmiş bu kitap, bazı önemli soruların cevaplarını arıyor: Osmanlı devletinin iktisat politikalarına sanıldığı gibi katı bir müdahalecilik mi egemendi? Yoksa pragmatizm, esneklik ve müzakereye yatkınlık daha ağır basan eğilimler miydi? Osmanlı tarihi hakkında sık sık dile getirilen "gerileme paradigması" ne ölçüde geçerliydi? Geleneksel Osmanlı tarihçiliğinin duraklama ve gerileme dönemleri olarak adlandırdığı yüzyıllarda ekonomide neler oluyordu? Batı daki Fiyat Devrimi, Osmanlı ekonomisindeki kötüye gidişten ne ölçüde sorumluydu? Şevket Pamuk, bu soruların cevaplarını ararken, Sanayi Devrimi öncesindeki dönemde, özellikle de 16.-18. yüzyıllarda, Osmanlı ekonomisinin genel gidişatını, gelirleri, ücretleri ve yaşam standartlarını Avrupa ile karşılaştırmalı bir çerçevede ele alıyor. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*'nı yeniden düşünmek için farklı bir kavramsal çerçeve ve belgelere eleştirel bir bakış öneren bu kitapta yer alan makalelerden biri de ("Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da Ücretler, 1489-1914", Süleyman Özmucur ile birlikte) ABD İktisat Tarihi Derneği tarafından 2001-2002 yılı "En İyi Makale Ödülü"ne layık görüldü.

Prof. Dr. Şevket Pamuk (1950) İstanbul'da doğdu. Robert Lisesi'ni ve Yale Üniversitesi'ni bitirdi. İktisat dalındaki doktorasını California-Berkeley Üniversitesi'nde tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü ve Ekonomi Bölümü öğretim üyesi olan Pamuk, ayrıca Türkiye'de ve yurtdışında pek çok üniversitede ders verdi ve vermeye devam ediyor. Osmanlı-Türkiye iktisat tarihi üzerine çeşitli dillerde pek çok makale ve kitap kaleme aldı.
1998-2006 yılları arasında Dünya İktisat Tarihçileri Derneği'nin Yönetim Kurulu üyesi olan Şevket Pamuk, 2003-2005 döneminde de Avrupa İktisat Tarihçileri Derneği'nin başkanlığını yaptı.

Yayımlanmış eserlerinden bazıları: *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998* (2001); *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (1999); *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914* (1988); *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913* (1984).

